

Slavonija - identitet regije i regionalna samoidentifikacija

Sarjanović, Ivan

Doctoral thesis / Disertacija

2014

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Science / Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:217:612635>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-17**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Faculty of Science - University of Zagreb](#)

SADRŽAJ

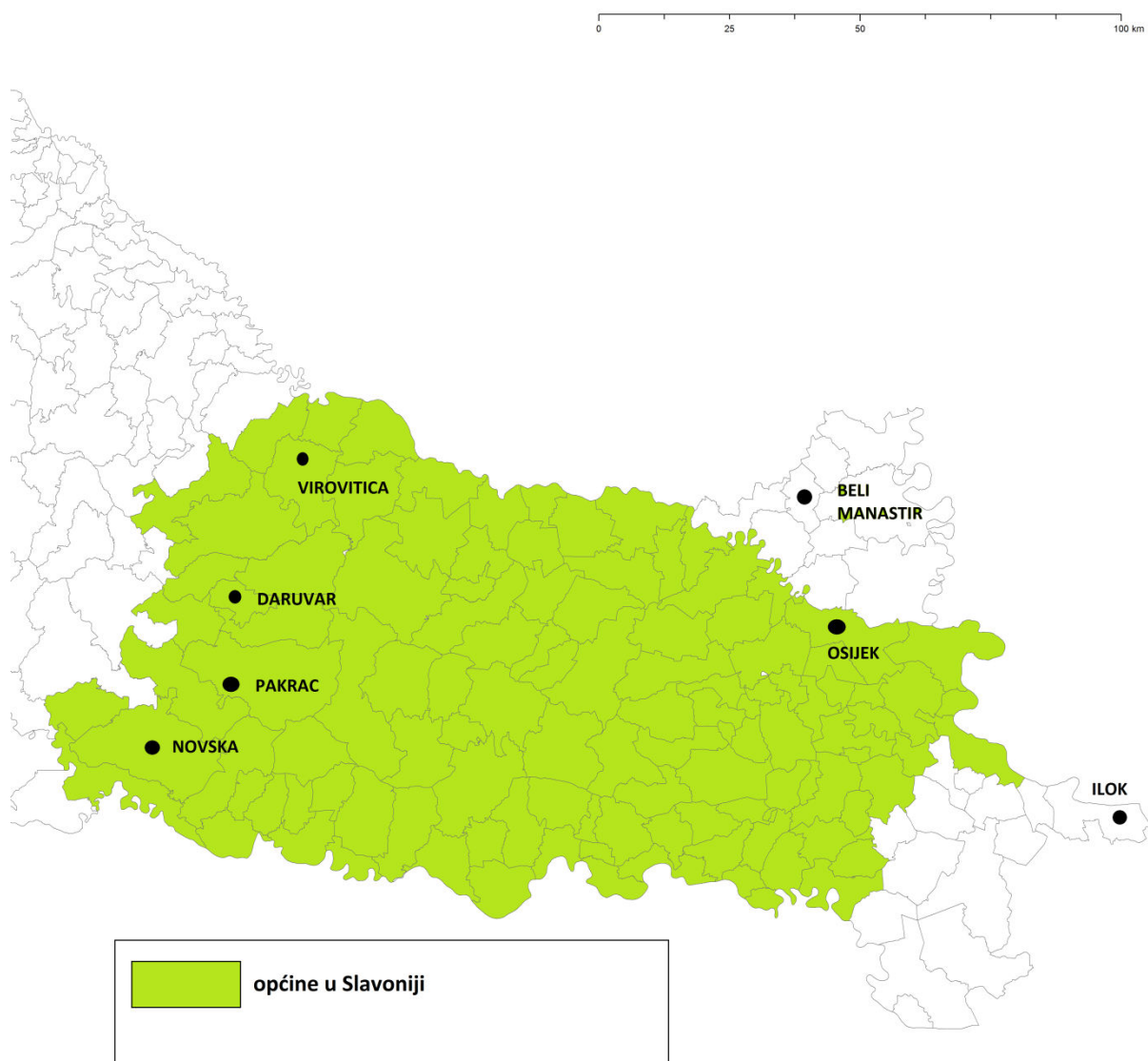
1. UVOD.....	1
1.1. Prostor istraživanja.....	1
1.2. Cilj i hipoteze.....	4
1.3. Metodologija i izvori.....	5
1.4. Pregled dosadašnjih istraživanja.....	6
1.5. Teorijski okvir disertacije i osnovne terminološke odrednice.....	7
1.5.1. Odnos čovjek / okoliš i nomotetički / idiografski pristup.....	7
1.5.2. Odnos prostor / mjesto.....	11
1.5.3. Koncept regije.....	12
1.5.3.1. Homogene i nodalne regije.....	13
1.5.3.2. Regija kao sistem.....	14
1.5.3.2.1. Regionalna struktura.....	16
1.5.4. Prostorni aspekti identiteta.....	17
2. SLAVONIJA – ETIMOLOGIJA, PROSTORNO ZNAČENJE I PROMJENE	
OBUHVATA.....	20
2.1. Podrijetlo i značenje naziva Slavonija.....	20
2.2. Promjene u prostornom obuhvatu.....	24
2.3. Formativni elementi, prostorni obuhvat i percepcija Slavonije u neformalnim	
izvorima.....	30
3. PROMETNI SUSTAV KAO ČIMBENIK INTRAREGIONALNE	
KOHEZIJE	35
3.1. Uvod.....	35
3.2. Prometni sustav Slavonije u prošlosti.....	35
3.3. Slavonija u sustavu europskih koridora.....	41
3.3.1. Koridor X i njegova valorizacija.....	42
3.3.2. Koridor Vc i njegova valorizacija.....	43

3.3.2. Koridor VII i njegova valorizacija.....	44
3.3.4. Ostali prometni pravci u Slavoniji	45
4. ANALIZA FORMATIVNIH ELEMENATA REGIJE.....	47
4.1 Uvod.....	47
4.2. Prirodna sredina.....	47
4.3. Promjene u etničkom sastavu.....	53
4.4. Poljoprivreda.....	64
4.5. Industrija.....	77
4.6. Tradicijska kuhinja.....	80
4.7. Tradicijska glazba.....	86
4.8. Govor (štokavsko narječje).....	91
5. ANALIZA ANKETNOG ISTRAŽIVANJA.....	94
6. ANALIZA VIZUALNIH SIMBOLA ELEMENATA INSTITUCIONALNE SFERE U SLAVONIJI.....	112
7. SLAVONIJA KAO PROSTORNI SISTEM.....	118
8. REZULTATI I RASPRAVA.....	123
9. ZAKLJUČAK.....	127
10. LITERATURA.....	129
11. IZVORI.....	136
12. ŽIVOTOPIS I POPIS OBJAVLJENIH RADOVA.....	140

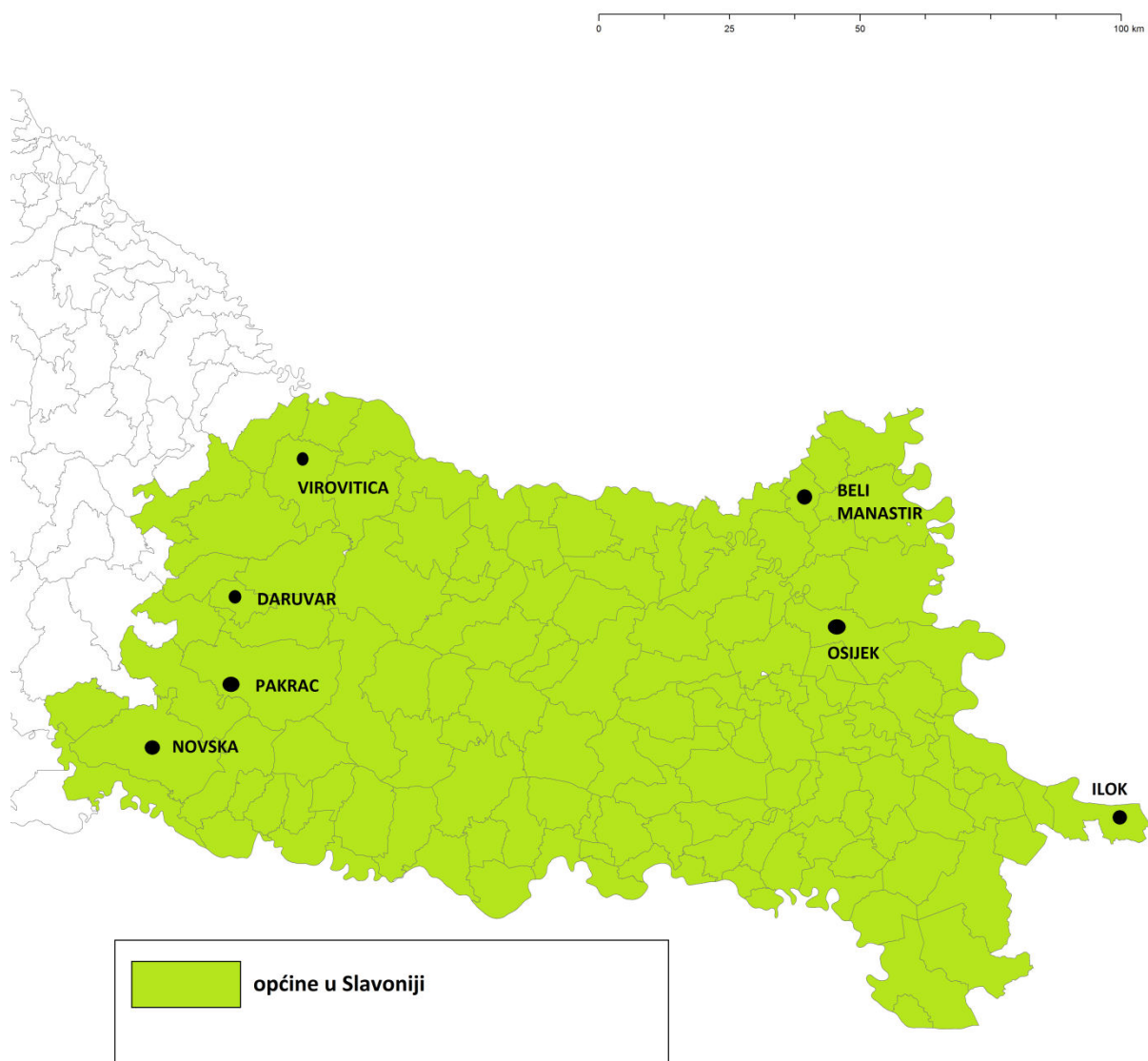
1. UVOD

1.1. Prostor istraživanja

Slavonija je najveća tradicijska regija u nizinskoj Hrvatskoj. Standardno definirane međe regije su Drava na sjeveru i Sava na jugu, dok istočna granica prati rijeku Dunav i državnu granicu, a na zapadu rijeku Ilovu (URL1, Sl. 1.). Zapadna granica je najslabije definirana, budući da rijeka Ilova ne čini značajniju prirodnu granicu. Sukladno nekim prethodnim radovima koji su istraživali taj prostor (Crkvenčić i Pepeonik, 1993.; Škiljan, 2009.) u ovom radu je kao zapadna granica regije izdvojena zona: Virovitica – Daruvar – Pakrac – Novska (s okolnim naseljima koja gravitiraju tim središtima), koja uglavnom prati državnu cestu D5 (osim u dijelu Pakrac – Novska koji su povezani cestom D47). Takav opseg opravdan je i preliminarnim istraživanjima intenziteta regionalne pripadnosti. Za navedeni prostor, zbog posebnosti prirodnih obilježja i historijskogeografskog razvoja (posebice administrativne odvojenosti od većeg dijela regije tokom druge polovice 20. stoljeća) koristit će se naziv „zapadna Slavonija“. Ona u ovom radu obuhvaća prostor od 28 općina u četiri županije: Virovitičko-podravskoj, Bjelovarsko-bilogorskoj, Požeško-slavonskoj i Sisačko-moslavačkoj županiji. Kao drugo problemsko područje u istraživanju izdvojene su sjeveroistočna i jugoistočna granica, tj. kontakno područje s povijesnim regijama Baranjom i Srijemom. Te se regije u percepciji lokalnog i vanjskog stanovništva definiraju kao cjeline subordinirane Slavoniji. Primjerice, Srijem se često poistovjećivao s pojmom „istočna Slavonija“, a čest je slučaj i istodobnog izjašnjavanja Baranjac / Srijemac i Slavonac. Tako percipiran prostor obuhvaća cjelokupnu površinu 4 hrvatske županije (Osječko-baranjske, Požeško-slavonske, Brodsko-posavske i Vukovarsko-srijemske), najveći dio Virovitičko-podravске županije (osim općine Pitomača) te manje dijelove Bjelovarsko-bilogorske (upravni gradovi Daruvar i Grubišno Polje, općine Dežanovac, Đulovac, Končanica i Sirač) te Sisačko-moslavačke županije (grad Novska te općine Jasenovac i Lipovljani) (Sl. 2.).

Sl. 1.: Standardni prostorni obuhvat Slavonije na razini općina, Izvor: URL1

Sl. 2.: Prostorni obuhvat Slavonije na razini općina prema rezultatima istraživanja (Sarjanović, 2014.)

Slavonija je kao jedna od najvećih i najprepoznatljivijih regija Hrvatske u današnje vrijeme obilježena uglavnom negativnim socioekonomskim i kulturološkim procesima, od kojih su za ovaj rad dva posebno važna. Analizirajući noviji historijskogeografski razvoj (posebice administrativnu podjelu) i socioekonomska obilježja očito je da je zapadna Slavonija zbog niza razloga (reljefna izoliranost, udaljenost od većih centara razvoja, administrativna izdvojenost od ostatka regije, rat) najproblematičniji dio regije. Takvo se stanje odrazilo i na percepciju tog prostora i regionalni identitet unutar regije, što je potkrijepljeno inicijalnim istraživanjem perceptivnog opsega Slavonije stanovništva Valpovštine. S druge strane, Slavonija je regija koja je od početka 20. stoljeća u vanjskoj percepciji stereotipno obilježena elementima vezanim uz tradicionalan način života, što je zorno prikazano u neformalnim izvorima. U novije je vrijeme prema istraživanjima identitetskih aspekata Slavonije i Baranje

kao kriterij definiranja „pravog“ stanovnika regije među lokalnim stanovništvom visoko istaknuta nacionalna pripadnost i poštivanje lokalnih običaja i kulture (Šakić i dr., 2003.). Također, u radu Cifrića i Nikodema (2006.) koji su istraživali faktorsku strukturu socijalnog identiteta u Hrvatskoj, ispitanici s područja Slavonije najviše su vezani uz „nacionalno vjersku dimenziju“ koja visoko korelira s varijablama osjećaja pripadnosti obiteljskoj lozi i Crkvi, nacionalnoj pripadnosti i državljanstvu Republike Hrvatske. Ovakvo poimanje identiteta regije štetno je zbog historijskogeografske neutemeljenosti, budući da je ključna etapa formiranja regije obilježena industrijalizacijom i etničkom heterogenošću, kao i zbog ograničavanja daljnjeg razvoja, posebice pozicioniranja u europskom sustavu regija. Iz navedene problematike izdvajaju se dva ključna pitanja: 1. Gdje je zapadna granica Slavonije, odnosno kakav je perceptivni prostorni obuhvat regije od strane lokalnog i vanjskog stanovništva; te 2. Koji se tvorbeni elementi najčešće vezuju uz Slavoniju kao regiju i koliko su oni relevantni?

1.2. Cilj i hipoteze

Iz prirodnogeografskih obilježja regije i njenog historijskogeografskog razvoja očito je da se za Slavoniju mogu izdvojiti prirodno-geografski i sociokulturni elementi koji ju relativno jasno izdvajaju od okolnog prostora. Iako Slavonija više od stotinu godina ne postoji kao administrativna cjelina formalni izvori barataju s prostornim obuhvatom iz tog razdoblja. Svrha rada je usporedba standardnih obilježja s percepcijom lokalnog i vanjskog stanovništva i utvrđivanje intraregionalnih razlika u poimanju prostornog obuhvata regije. Shodno tome, glavni su ciljevi rada: ispitati u kojoj mjeri perceptivni opseg regije lokalnog i vanjskog stanovništva korelira sa standardnim granicama regije, utvrditi prostornu distribuciju izraženosti regionalne svjesnosti (navedene komponente sačinjavaju regionalni identitet) i najznačajnije elemente koji se vezuju uz regiju (predodžbe identiteta regije). Regionalna svjesnost obuhvaća usporedbu važnosti različitih razina prostorne identifikacije. Istraživanje predodžbi identiteta regije pokušat će izdvojiti najvažnije tvorbene elemente koje uz regiju vezuje lokalno stanovništvo i stanovništvo izvan regije. Ti će elementi poslužiti kao temelj za prikaz razvoja Slavonije kao regionalnog sistema u završnom dijelu rada.

Iz analize prethodnih istraživanja i osnovnih procesa u novijem historijskogeografskom razvoju regije, posebice administrativne podjele, mogu se izdvojiti sljedeće temeljne hipoteze:

- razina izraženosti regionalne svjesnosti (regionalni identitet) teritorijalno varira i slabiji je u rubnim dijelovima regije

- perceptivni teritorijalni opseg Slavonije varira ovisno o lokaciji i njenoj povezanosti s rubnim dijelovima regije, te socioekonomskim i kulturnim obilježjima ispitanika (dob, obrazovanje, rezidentnost, podrijetlo)
- elementi koji se najviše vezuju uz regiju povezani su s tradicijskim načinom života
- Slavoniju se u vanjskoj percepciji stereotipno doživljava kao nizinsku regiju sa snažnom tradicijskom komponentom

Prva hipoteza proizlazi iz administrativne podjele regije tokom druge polovice 20. stoljeća. Budući da je njen zapadni dio u različitim upravno teritorijalnim jedinicama (kotari, zajednice općina, županije) bio odvojen od većeg dijela regije pretpostavlja se da je to za posljedicu imalo slabljenje regionalne svjesnosti u tom dijelu regije, te smanjivanja njegovog prepoznavanja kao dijela regije od strane „vanjskog“ stanovništva. Druga hipoteza vezana je za demografski i gospodarski razvoj regije u kojem se jasno definiraju dvije longitudinalne osovine razvoja (posavska i podravska). Pretpostavka je da mjesta na istoj osovini razvoja bilježe veću međusobnu povezanost, te da socio-kulturna obilježja imaju utjecaja na stupanj povezanosti s određenim mjestom. Treća hipoteza utemeljena je u prethodnim istraživanjima vezanim uz identitetsku problematiku koja su pokazala da je dominantna percepcija Slavonije vezana uz tradicijski način života. Posljednja je hipoteza izdvojena ponajviše pod utjecajem neformalnih izvora koji gotovo kroz cijelo stoljeće opetovano potvrđuju stereotipnu predodžbu Slavonije.

1.3. Metodologija i izvori

U uvodnom dijelu rada je na problemski način pojašnjena evolucija regionalne misli i definirani osnovni pojmovi u disertaciji. Budući da je jedan od glavnih ciljeva ovog rada usporedba standardnog prostornog obuhvata Slavonije s perceptivnim opsegom u područjima istraživanja, u radu se razrađuje etimologija pojma Slavonije te promjene u njenom prostornom obuhvatu s naglaskom na one procese koji su doveli do danas standardno prihvaćenog prostornog obuhvata. U njemu su iznijete i osnovne konotacije vezane uz taj prostor koje su se u različitim povijesnim razdobljima mogle iščitati iz formalnih i neformalnih izvora. Važan utjecaj na prostorni obuhvat regije, razvoj njenih formativnih elemenata te intraregionalnu koheziju koja se ogleda i u pitanju regionalnog identiteta ima prometni sustav. Prvi od tri ključna dijela rada fokusiran je na formativne elemente koji se analiziraju kroz anketno istraživanje. Formativni elementi su izabrani na osnovu

preliminarnih istraživanja historijskogeografskog razvoja i osnovnih saznanja o vanjskoj percepciji regije, kako bi optimalno reprezentirali obje komponente. Procesi koji su utjecali na pojavnost elemenata u regiji izvršili su presudan utjecaj na oblikovanje regije, a izmjene u obilježjima elemenata indiciraju ključna razvojna razdoblja regije. Formativni elementi regije podijeljeni su u tri skupine: prirodni (nizinski reljef, Park prirode Papuk i Park prirode Kopački rit), gospodarski (industrijski proizvodi i poljoprivreda) te sociokulturni (tradicijska kuhinja, folklor, pripadnost srednjoeuropskom kulturnom krugu / Republici Hrvatskoj, govor, tj. štokavsko narječje). I u ovom će dijelu rada važnu ulogu imati neformalni izvori.

Prikazom međusobnog djelovanja procesa i formativnih elemenata u regiji u završnom dijelu rada daje se struktura regije kao prostornog sistema. U tu svrhu se u prikazu formativnih elemenata vodilo računa o problemima skale i relevantnosti. Sukladno navedenom načelu, u objašnjavanju razvoja elemenata naglasile su se one komponente koje aktivno sudjeluju u formiranju prostornog sistema, a gdje je to moguće posebno se naglasio način na koji elementi služe kao indikator regionalizacije.

Aspekti identiteta koji čine temeljne komponente cilja ovog rada istraženi su anketnim ispitivanjem i njenim kvalitativnom i kvantitativnom analizom. Uzevši u obzir teorijska gledanja na proces konstituiranja regije, posebna je važnost dana proučavanju perceptivnog teritorijalnog opsega i analizi simbola regije. U dijelu koji ispituje perceptivni teritorijalni opseg ispitanici su trebali odrediti nalazi li se po njima određena mjesta na zapadnoj / jugoistočnoj međi regije u Slavoniji ili ne. Razina izraženosti regionalne svjesnosti testirana je kroz usporedbu važnosti različitih razina prostornog identiteta. U završnom dijelu ankete ispitanici su trebali odrediti najvažnije elemente identiteta regije, tj. ona obilježja koja najviše vezuju uz prostor Slavonije.

1.4. Pregled dosadašnjih istraživanja

Proučavanje regije je nedjeljiv dio geografije od njenih začetaka. Istraživanje u okviru ove disertacije počiva na nekoliko temeljnih radova. Suvremeni pogled na regionalnu problematiku koji je posebno istaknut u ovom radu temelji se na radovima Dov Nira (1990.) u kojem je na problematski način iznijeta geneza regionalnog pristupa i principa regije kao prostornog sistema, te Aansija Paasija (1986., 2002., 2009.) koji je u suvremenu geografiju uveo pojmove regionalnog identiteta i identiteta regije.

U domaćim istraživanjima polazni i temeljni radovi su djela V. Rogića, koji je u radu „Nacrt uvjetno – homogene regionalizacije SR Hrvatske“ postavio temelje dvojnog koncepta

regionalizacije Hrvatske i bivše države te B. Fürst – Bjeliš (1996.) u kojem se definira koncept i izdvajaju skupine kriterija u definiranju tradicijske regije.

Najznačajniji geografski radovi koji su obrađivali problematiku formativnih i perceptivnih elemenata regionalnog identiteta su doktorske disertacije L. Mirošević „Tvorbeni elementi prostornih identiteta u Dalmaciji (Južnoj Hrvatskoj)“ te B. Vukosava „Dalmatinska Zagora – formalni i vernakularni elementi u definiranju tradicijske regije“.

Među radovima vezanim uz identitetske aspekte na prostoru Slavonije (uglavnom iz polja sociologije) ističu se radovi Šakića, Perkovića i Marinića (2003.) te Šundalića (2006.). U njihovim istraživanjima profilirana su određena identitetska obilježja koja su poslužila kao polazište za temeljne hipoteze.

Prikaz prirodne sredine Slavonije načinjen je prema radovima Bognara (1996.), Bralića (1999.) i Roglića (1975.). U pregledu razvoja poljoprivrede i industrije koristili su se radovi Karamana (1974., 1990., 1991., 2000.) i Melem Hajdarović (2010.). O razvoju tamburaške glazbe pisali su Sremec (2002.) i Ferić (2009.), dok su obilježja bećarca iznijeta u radovima Ceribašić (1994., 2009., 2013.) i Užarevića (2009.). Najznačajniji tekstovi vezani uz regionalnu prehrambu kulturu su radovi Rittig – Beljak (2009.) i Žebčević Matić (2012.). Među tekstovima koji obrađuju problematiku etničkog sastava Slavonije ističu se radovi Lazanin (2008.) te Barića i Laje (2009.). Ključni rad za analizu štokavskog narječja djelo je Pavičića (1953.). Obilježja gotovo svih formativnih elemenata nadopunjena su dijelovima neformalnih izvora među kojima se posebnu ističu djela Benešića (2011.), Jankovića (2011.), Peića (1967., 1985.) i Pavličića (2003.).

1.5. Teorijski okvir disertacije

1.5.1. Odnos okoliš / čovjek i nomotetički / idiografski pristup

Geografija se kao znanost ističe specifičnim objektom izučavanja i metodološkim pristupom, te bi se moglo reći da je zasnovana na dihotomijama. U ovom će se dijelu rada pokušati prikazati povijesni razvoj geografije (s posebnim osvrtom na regiju i regionalnu geografiju) kroz prizmu različitih percepcija odnosa *okoliš / čovjek* te *nomotetički / idiografski pristup* (*topološka / regionalna geografija*). Važno je napomenuti da oba odnosa imaju cikličku, a ne linearnu evoluciju, te se često događa da prijašnja razdoblja kriju začetak koncepta koji je obilježio neku od kasnijih epoha. Dihotomija između okoliša i čovjeka može se promatrati i kao prednost i kao slabost ove znanosti. Najvidljiviji primjer je razlika u promatranju

geografije unutar okvira znanstvenih disciplina. Dok prema Vidal de la Blacheu (krajem 19. i početkom 20. stoljeća) geografija zauzima posebno mjesto u prirodnim znanostima, pola stoljeća poslije većina geografa definira geografiju kao društvenu znanost. To je uzrokovalo eliminiranje svih aspekata fizičke geografije iz istraživanja i poučavanja. No, promotri li se regija kao sistem očito je da se aspekti dihotomije mogu promatrati kao međusobno zavisni dijelovi cjeline, što nije prikriveno vraćanje determinizma, već naglašavanje činjenice da eliminacija okolišnih izazova osakaćuje geografski pristup (Nir, 1990.).

Sredinom 19. stoljeća fizički okoliš je bio jedan od središnjih tema proučavanja. U takvoj situaciji, pod utjecajem Darwinove teorije porijekla vrsta razvila se teorija razvoja kroz vrijeme. Ta je teorija najvažniji vanjski utjecaj na geografiju u 19. stoljeću. Iz nje su proizašle Davisova teorija geomorfoloških ciklusa te brojna saznanja u pedologiji, ekologiji i srodnim disciplinama. No, Darwinov utjecaj doveo je i do razvoja socijalnog darvinizma, koji je postao dominantna paradigma u geografiji od sredine 19. stoljeća do razdoblja između dva svjetska rata. Njegovo naglašavanje veza između živih bića i okoliša dalo je poticaj organskoj interpretaciji regija i država (Nir, 1990.). Ideja međusobne povezanosti živih bića i okoliša rezultirala je razvojem ekologije, što je dovelo do pojave *human ecology* koja je znanost o čovjeku i njegovom okolišu (Nir, 1990.). Kao glavni način objašnjavanja geografskih fenomena profilirala se paradigma determinizma, tj. pristup u kojem su utjecaji okoliša ključni za ljudsku aktivnost i naseljavanje regije (Vresk, 1991.). Preko njega su u društvenu geografiju u širu primjenu ušle teme selekcije i borbe. Najznačajnija teorija koja je proizašla iz determinizma je Ratzelov koncept „Lebensrauma“ koji je jedan od najzloupotrebljavanijih postavki u geografiji (Nir, 1990.). Najznačajnije paradigme koje su nastale kao reakcija na deterministički pristup su posibilizam Vidal de la Blacha i koncept uzajamne pomoći Pjotra Kropotkina (Nir, 1990.; Vresk, 1991.). Posibilizam tvrdi da ljudi, osim što se prilagođavaju okolišu, posjeduju sposobnost i njegovog mijenjanja. Koncept *paysa* koji je detaljnije opisan pri objašnjavanju dihotomije mjesta i prostora vremenom je evoluirao u istraživanje prostornog aspekta povezanosti čovjeka i okoliša, čime su prethodili environmentalističkoj školi 1960-ih (Nir, 1990.). Analizirajući odnos čovjeka i prostora, u proučavanju Vidalove „Géographie humaine“ ističe se regionalna simbioza načina života ljudskih grupa i okoline, koja tvori kulturno-ekološki smjer klasične francuske geografije (Vresk, 1991.). Suprotno postavkama determinizma, Kropotkin je kao najvažniju silu u ljudskom opstanku vidio uzajamnu pomoć. Prema njegovoj teoriji najuspješnija društva posjeduju najviši stupanj međusobne povezanosti (Nir, 1990.).

Pozitivistički vođena kvantitativna revolucija u svojoj kritici klasične regionalne geografije osvrnula se i na pitanje odnosa čovjeka i okoliša. Prema Kimbleu (1946.) metodološki i epistemološki je neopravdano u jedan koncept svrstavati i fizičke i socio-ekonomske elemente, budući da su posve različiti te da znanost koja sadrži obje vrste elemenata ne može opstati (Nir, 1990.).

U geografskoj praksi prisutna je dihotomija između dva osnovna pristupa izučavanja, topološke i regionalne geografije. Topološka geografija promatra predmet izučavanja kao dio cjeline (prostora) i objašnjava generalne koncepte, budući da je zasnovana na nomotetskom pristupu. Regionalna geografija barata predmetom izučavanja u lokalnim aspektima i temelji se na idiografskom pristupu. No, kao i kod svih prikazanih dihotomija najboljim se rješenjem čini objedinjavanje pristupa i njihovo kombiniranje ovisno o objektu analize (Nir, 1990.). Dvojnost između dva navedena pristupa prisutna je od antičkog doba. Tadašnja spekulativno orijentirana opća geografija nastojala je spoznati globalna obilježja Zemlje dok je primijenjena geografija služila kolonijalno-komercijalnoj ekspanziji grčkih polisa u Sredozemlju (Rogić, 1987.). Najstarija geografska djela najčešće opisuju manje poznate ili fantastične krajolike (idiografski pristup), dok su Platon i Aristotel iznosili opće ideje o funkcioniranju polisa (nomotetski pristup). Začeci topološke i regionalne geografije javljaju se u Vareniusovom djelu „Geographia generalis“. U njemu se prvi put uvode veze između opisivanja pojedinih mjesta („specijalna“ odnosno regionalna geografija) i opisivanja univerzalnih zakona („opća“ odnosno topološka geografija). Daljnjem razvoju spomenutog koncepta pridonio je krajem 19. stoljeća Richthofen koji izdvaja dvije faze u geografskom istraživanju: promatranje i objašnjavanje. Prvi se proces kojim se stvara okvir koncepta mora odvijati na posebnom prostoru s jedinstvenim obilježjima (specijalna / regionalna geografija). No znanje prikupljeno promatranjem mora se uzdići iznad deskripcije jedinstvenih obilježja. Sljedeći je korak traženje zakonitosti i formuliranje hipoteza koje objašnjavaju promatrana obilježja. Tako percipirana geografija više nije zadovoljna samo s opisom, već teži postavljanju hipoteza. Nažalost, većina geografskih djela nastala u tom dobu zastala su na prvom koraku. Svrha razvoja općeg koncepta koji objašnjava globalnu distribuciju geografskih fenomena, a utemeljen je na promatranju regionalnih obilježja, je shvaćanje veza među različitim fenomenima na određenom prostoru (Nir, 1990.). Ova paradigma nazvana je horološka, a označava da se međusobni odnos regija i lokaliteta mora proučavati na temelju općih koncepta. Kako bi vidjeli Svijet kao cjelinu nužno je istražiti manje segmente Zemljine površine (Vresk, 1991.). Problematiku dihotomije regionalnog i topološkog pristupa obradio je i Hettner. U njegovom viđenju geografija je, kao i sve znanosti, idiografska i nomotetska te

mora baratati i jedinstvenim i općim pristupom. Hettnerove ideje utjecali su na regionalni model, koji je dominirao geografijom do sredine 20. stoljeća. Iako osmišljen kao kompleksan sustav u kojem su povezana prirodna i društvena obilježja mnogi autori su nepotpunim shvaćanjem zastali samo u fazi deskripcije, bez prelaska u fazu iznošenja hipoteza. Razdoblje u kojem je regionalna geografija doživjela najveći razvoj i u kojem je imala najveći značaj u sklopu geografije obilježio je francuski geograf Vidal de la Blache. Njegov najpoznatiji koncept je *pays*, homogeno područje koje je produkt međudjelovanja Čovjeka i Prirode (eksternog miljea – fizički vidljivi procesi i internog miljea – uvjerenja, navike i ideje). Ključan faktor u oblikovanju regije je *genre de vie*¹, koji je odgovor na mogućnosti koje Priroda pruža. Iako se doima da je de la Blache u svojem konceptu provodio isključivo idiografski pristup, u svojim je kasnijim radovima regionalnom konceptu namijenio širu ulogu. Predvidio je da proučavanje pojedine regije bude samo prvi korak prema usporedbi s drugim regijama, koja će rezultirati općim zaključcima. Najveći kritičar de la Blacheovog opusa bio je njegov sunarodnjak Durkheim, jedan od začetnika francuske sociologije. Naglašavao je potrebu sistematskog proučavanja društva koje će dovesti do općih zakona i zaključaka i inzistirao je na rigoroznom konceptu i jedinstvenom viđenju društvenih znanosti. Na Hettnerov model nastavlja se Sauerov koncept kulturnog pejzaža koji vuče korijene iz njemačke geografske škole. Za ovaj dio rada najznačajnije je Sauerovo viđenje znanosti, nastalo pod utjecajem fenomenološke filozofije. Prva je faza naivna, u kojoj se bez rasprave područje istraživanja shvaća kao dio stvarnosti. U sljedećem stupnju postaje kritička te pokušava odrediti red i veze među fenomenima. Pejzaž (područje) se naivno smatra dijelom stvarnosti no fenomeni koji ga izgrađuju nisu utvrđeni već udruženi i međusobno zavisni. Prema Saueru pejzaž je područje sastavljeno od veza fizičkih i kulturnih formi. No, najvažnije, Sauer smatra da pejzaž nije izolirani fenomen već vezama s drugim pejzažima čini opći sistem. Ovom idejom je Sauer prethodio razvoju sistemskog pristupa davno prije njegovog kasnijeg snažnog razvoja. Prema njegovom konceptu, izolirano nepovezano opisivanje pejzaža nema svrhe. Jedinstvena obilježja pejzaža relevantna su samo ako ih se promatra kao dio sistema (Sauer, 1925.).

Durkheimove ideje temelj su razvoja najznačajnije geografske struje u drugoj polovici 20. stoljeća – kvantitativne revolucije. Nastala kao kritika klasične (deskriptivne) regionalne geografije i pod utjecajem tehničkog razvoja nakon 2. svjetskog rata kvantitativna je revolucija postala najprepoznatljivija po uvođenju mjerenja i statističke obrade geografskih

¹ francuski – način života

podataka. No to su samo njeni najkorišteniji alati. Glavna epistemološka inovacija ovog pristupa je pomicanje fokusa s proučavanja posebnih mjesta na proučavanje procesa prostornih dimenzija, sa statičkog opisivanja regije na dinamičko objašnjavanje društvenih procesa u regiji. Gledajući kroz prizmu dihotomije koju ovo poglavlje proučava, radi se o oštrom zaokretu s proučavanja mjesta na proučavanje prostora (Nir, 1990.). Najpoznatiji predstavnik kvantitativne revolucije, Schaefer, posebno je kritizirao tendenciju klasične regionalne geografije da proučava posebne slučajeve (Schaefer, 1953.). Ta preoštra kritika proizlazi iz nepotpunog shvaćanja razlike između *jedinstvenosti i posebnosti*. Pozitivistički vođeni znanstvenici zagovaratelji kvantitativne revolucije previdjeli su apsolutnu i relativnu komponentu jedinstvenosti. Osim objekta proučavanja kvantitativna revolucija unijela je novost i u filozofsku pozadinu regionalne paradigme, po kojoj iskustvo proizlazi iz postojećih fenomena, a zadaća metodologije je predstaviti činjenice onako kako su doživljene. Nasuprot tome, topološka paradigma temelji se na pozitivističkom pristupu: znanje prikupljeno iskustvom prihvaća se kao relevantno tek kada tvrdnje prođu provjeru znanstvenim metodama. Kvantitativna revolucija, koja geografiju vidi kao proučavanje distribucije objekata i procesa u prostoru (geografija se shvaća kao prostorna društvena znanost) zaslužna je za uvođenje novih teorija poput teorije centralnog mjesta i teorije načina korištenja zemljišta (Nir, 1990.).

Kritike kvantitativne revolucije, osim već spomenutog nepotpunog shvaćanja jedinstvenosti regije, kao njene najveće slabosti ističu nedovoljno cjeloviti pristup (baratanje samo mjerljivim / materijalnim varijablama bez uzimanja u obzir psiholoških ili emotivnih faktora) (Nir, 1990.).

1.5.2. Odnos prostor / mjesto

Fokus geografske aktivnosti je prostor, koji se sastoji od mjesta (lokacija) i njihovih veza. Lokacija je sklop koordinata koja je apsolutna te posjeduje samo prostorno značenje. Ukoliko joj se pridodaju kvalitativna obilježja statičkog ili dinamičkog tipa tada govorimo o relativnoj lokaciji, odnosno mjestu. Lokacija je jedinstvena po svom apsolutnom prostornom smještaju, dok jedinstvenost mjesta proizlazi iz relativnosti, odnosno distribucije njenih obilježja. Filozofi su, od Aristotela preko Newtona do Berkeleya na različite su načine objašnjavali prirodu mjesta i prostora. Današnja definicija prostora se odmakla od nekadašnje isključivo materijalističko-fizičke definicije (prostor kao dio Zemljine površine) prema sociološko-prostornoj u kojoj je čovjek („socijalna grupa“) ključni kriterij. U temelju koncepta prostora je

aksiom distribucije: površine Zemlje, koja je arena „supstanci“, „stvari“ i „socijalnih grupa“ postaje „prostor“. S druge strane mjesta su točke u prostoru koje su povezane s njegovim dijelovima, a određene su i obilježene prostornim koordinatama, iz čega slijedi da su prostor i mjesto dijalektički povezani: mjesto je točka u prostoru, a prostor se sastoji od mjesta i njihovih veza, prije svega udaljenosti. Regionalna geografija po definiciji proučava mjesta. Budući da međusobno povezana mjesta čine prostor, očito je da se regija može smatrati i mjestom i prostorom. Prema tome, proučavanje regije čini dihotomiju između prostora i vremena samo prividnom, što se posebno ističe u percepciji regije kao sistema.

Unutar različitosti dijelova Zemljine površine postoji zakonitost koja se može otkriti geografskim metodama. To je epistemološka baza prostorne analize, koja proučava mjesta tražeći zajednička pravila, obilježja i veze. S druge strane regionalna analiza traži posebnosti mjesta. Iz navedenog slijedi da je prostorna analiza samo jedna od metoda koja pokušava shvatiti geografske fenomene te da geografija ne smije ograničavati svoje područje istraživanja isključivo na prostor, veze i odnose (Nir, 1990.).

1.5.3. Koncept regije

Poteškoće i diskrepancije u definiciji pojma „regija“ mogu se sažeti u dva osnovna postulata. Po jednom je regija mentalni koncept, alat i model proučavanja. Drugi koncept proučava regiju kao prostornu stvarnost. Prema tom konceptu regija predstavlja veze društvenih grupa i područja te međusobne veze različitih društvenih grupa. Regije se ne promatraju kao izdvojene jedinice, već kao interaktivne komponente nacionalnog i globalnog sistema. Harper i Schede kao zadatak geografije vide „rješavanje“ geografske jednadžbe:

$L \text{ (život i prostor)} = E \text{ (okoliš)} \times C \text{ (kultura)},$

gdje kultura podrazumijeva rezultate čovjekovog promišljanja. Rezultat jednadžbe proizlazi iz četiri varijable: istraživanja fizičke, kulturne i ekonomske geografije mjesta te shvaćanja njihove međusobne povezanosti (Nir, 1990.).

Možda je najbolji način povezivanja različitih koncepata regije dao Claval: koncept regije je univerzalan, no tip regije varira kao funkcija povijesnog razvoja i razvoja države (Claval, 1998.).

Koncept regije je presudno povezan s vrstom regije. Funkcionalna regija, koja ima određenu pragmatičnu svrhu služi isključivo kao alat za određenu namjenu, dok je totalna (sistemska) regija cilj, kao struktura koja generira procese koje želimo shvatiti.

Ključan proces u povećanju važnosti regije kao mjesta u prostoru je polarizacija aktivnosti. Većina polova su gradovi. Pol ima tri funkcije – točka razmjene dobara i usluga, prostor socijalnih veza i centar rasta. Polarizacija od mjesta i njegovog okruženja stvara regiju. Rast nije shematičan, već se odvija pod utjecajem specijalizacije određenih grana.

Najvažniji čimbenik u razdvajanju regije od zone je distribucija objekta istraživanja. Regija pretpostavlja jedinstvenu, a zona ponavljajuće područje. U nekim slučajevima zona može postati regija (Nir, 1990.).

Najstarija podjela regija tiče se obilježja zajedničke varijable. Prirodne regije izdvajaju se od 18. stoljeća prema obilježjima klime, reljefa i tla iščitanim prvenstveno iz obilježja biljnog pokrova. Razvojem društvene geografije uočava se da su proizvodne djelatnosti često grupirane i tako tvore homogene gospodarske regije, poljoprivredne ili industrijske regije. Iako kulturna obilježja često služe kao izrazit element izdvajanja od ostalih prostora, velik problem u njihovom proučavanju čine varijacije u veličini (Claval, 1998.). Prema pojavnosti zajedničkih varijabli razlikuju se četiri glavna područja:

- pragmatičke regije, osmišljene za jednokratnu svrhu istraživanja
- jednostavne regije, koju obilježava jedna zajednička varijabla
- složene regije, koju obilježavaju dvije ili više zajedničkih varijabli
- totalna (sistemska) regija koju obilježava ukupnost ljudske aktivnosti u njoj

1.5.3.1. Homogene i nodalne regije

Homogenost obilježja je ključni element izdvajanja regije. No, ona se ne smije shvatiti samo kao neprekinuta distribucija određenog elementa, već i kao homogena distribucija različitih elemenata koji tvore regiju (Nir, 1990.).

Model nodalne regije pokazao se kao dobar odgovor na krizu homogene (totalne) regije. Razvio se kao posljedica fenomena razvoja gradova, koji se kao mjesta koncentracije stanovništva i funkcija izdvajaju kao polovi rasta. U određenom smislu urbana se geografija može promatrati kao dio regionalne geografije. Najvažnija inovacija koju model nodalne regije uvodi je ignoriranje granica, jer veze između centra i periferije nisu određene prostornim granicama već intenzitetom međusobnih veza. Ukoliko procesi između komponenata nodalne strukture dovedu do „totalizacije“ veza i homogenosti područja između centra i periferije tada nodalna regija postaje totalna (sistemska) regija (Nir, 1990.).

Prema Griggu (1967.) bez jasno postavljenih granica totalne regije koji uključuju ukupnost zajedničkih varijabli nema mogućnosti definiranja njenog sadržaja. U proučavanju regija

mora se isključiti ideja „prirodne“ granice, koje mogu razdvajati samo prirodne elemente, iako se u prošlosti često događalo da prirodne cjeline (rijeke, planine) razdvajaju socijalne grupe.

U definiranju granica sistemske regije mora se identificirati i razgraničiti rasprostiranje međusobnih veza i procesa koji djeluju u regiji: granična zona regije je područje gdje međusobne veze i procesi jenjavaju i počinju nestajati, a počinje drugi prostorni sistem veza (Nir, 1990.).

Posebni tip složenih regija predstavljaju tradicijske regije. U definiranju tradicijske regije ključne su tri kategorije kriterija: kriterij prirodne sredine, teritorijalno organizacijski kriterij, socio-kulturni kriterij (Fürst-Bjeliš, 1996.). Prirodna sredina usmjerava egzistencijalne djelatnosti i strukturu društva. Tipovi teritorijalne organizacije oblikuju karakterističnu strukturu i hijerarhiju prostora, a njihova stabilnost utječe na razinu izraženosti regionalnog identiteta. Skupina sociokulturnih kriterija sastoji se od elemenata materijalnog karaktera (kulturni pejzaž) i pokazatelja nematerijalnog karaktera (jezik, dijalekt) (Fürst-Bjeliš, 1996.).

Osim formalnih kriterija definiranja u izdvajanju tradicijske regije vrlo je važan čimbenik regionalna svijest, koja nužno ne ovisi o promjenama u regionalnom sustavu (Fürst-Bjeliš, 1996.). Time se tradicijska regija dovodi u vezu s konceptom *espace vecu*², koji uključuje osobni prostor kao fizički i funkcionalni sklop koji se proživljava na dnevnoj bazi, a uključuje i mentalnu percepciju sadržaja prostora. (Claval, 1998.).

Suvremena istraživanja regiju promatraju kao interakciju socijalnih praksi i odnosa moći u čijem je pojavljivanju ključna uporaba granica i simbola u različitim oblicima institucionalnih aktivnosti (Paasi, 2009.).

1.5.3.2. Regija kao sistem

Ključni pristup na kojem je utemeljena analiza područja ovog istraživanja je sistemski pristup. Element istraživanja promatra se kao dio veće cjeline – sistema. To se posebno odnosi na proučavanje regije, jer je *cijelost* kao središnja ideja sistemskog pristupa inherentna regionalnoj geografiji (Bertalanffy, 1971.).

Sistem je ključni pojam u pristupu koji je imenovan prema njemu. Brojni su ga autori definirali na različite načine, no u svim definicijama prisutno je osnovno zajedničko

² francuski - prostor koji se živi

poimanje. Općenito gledavši, sistem se najjednostavnije može opisati kao skup međusobno povezanih jedinica koje međusobno djeluju.

Iz ovakve definicije mogu se izdvojiti tri osnovne svrhe proučavanja sistema:

- postaviti okvir za proučavanje kompleksnosti sistema (odrediti objekt proučavanja, njegovu strukturu i procese koje na njega djeluju)
- identificirati funkcioniranje sistema
- izdvojiti općenitosti unutar sistema (analiza sistema koja se može upotrijebiti u drugim sistemima) (Nir, 1990.).

Strukturalno gledajući, sistem može biti konceptualan (sastoji se od simbola) ili konkretan (sustavna akumulacija materije i energije u određenom prostoru i vremenu koja je organizirana kao skup interaktivnih i međusobno povezanih komponenti). U svakoj analizi sistema posebnu pozornost treba obratiti na procese, strukturu, korelaciju, te ulazne i izlazne varijable. Proces je svaka izmjena energije, materije ili informacije unutar sistema, a struktura se odnosi na organizaciju i odnose dijelova sistema u određenom trenutku. Procesi mijenjaju strukturu sistema, a sistem se prilagođava na promjene obilježja (povratna veza). Korelacija mjeri jačinu veza među komponentama. *Ulazna varijabla* je tok materije, energije ili informacija u sistem. Može biti unutarnja ili vanjska, ovisno o tome dolazi li iz sistema ili iz okoliša. Vanjske ulazne varijable mogu proizlaziti iz geografske i političke situacije u kojoj se sistem nalazi (nacionalne ulazne varijable – politika nacionalnih i lokalnih institucija) te nepravilnih i nepredvidljivih udaljenih izvora (globalna ulazna varijabla). *Izlazna varijabla* označava izlaz materije, energije ili informacija iz sistema ili promjenu njegove strukture ili forme (Nir, 1990.).

Prema načinu funkcioniranja sistemi se mogu podijeliti na izolirane (bez izmjene materije i energije), zatvorene (izmjena energije bez izmjene materije) te otvorene (izmjena materije i energije s okolišemu cilju postizanja ravnotežnog stanja) (Nir, 1990.).

Sistemska način razmišljanja prisutan je u brojnim geografskim disciplinama. Haigh (1985.) izdvaja fizičku geografiju, prostornu analizu, geoekologiju i znanost o okolišu kao načine razmišljanja posebno obilježene sistemskim pristupom. No, dio geografije u kojem sistemski pristup ima posebno velike mogućnosti primjene upravo je regionalna geografija. Iz prethodno navedenih analiza očito je da ovako promatran sistem uvelike odgovara definiciji regije. Sistemski je pristup u većoj mjeri u regionalnoj geografiji prisutan od 20-ih godina 20. stoljeća. U „doba otkrića“ primarni zadatak geografije bilo prikupljanje i klasificiranje podataka. Prvi vrhunac regionalne geografije, u 19. stoljeću obilježen je proučavanjem utjecaja fizičkih elemenata na život čovjeka. Takvo viđenje geografije uklapalo se u tada

prevladavajuću vezu geografije i povijesti, u kojoj je geografija trebala objasniti prirodnu pozadinu povijesnih događaja. Prirodna obilježja smatrala su se temeljem distribucije i aktivnosti stanovništva, što je bilo logično u tada prevladavajućem agrarnom društvu. Čak je i industrija bila koncentrirana blizu izvora mineralnih sirovina. Takvu je shemu prvi kritizirao Spethman (1927., 1931., preuzeto iz Nir, 1990.) koji je upotrijebio taj model da analizira sile koje oblikuju regiju, prvenstveno one uzrokovane ljudskom aktivnošću (Nir, 1990.)

Povrh toga, sistemski pristup može poslužiti u rješavanju temeljne geografske kontradikcije - između idiografskog i nomotetskog pristupa. Također, sistem može riješiti i dva česta geografska problema – problem skale i relevantnosti. Problem skale odnosi se na detaljnost analize određenog elementa u analizi. Primjenom sistemskog pristupa izbjegava se arbitarno određena i jednako detaljna analiza svih elemenata u sistemu, a iscrpnost analize svakog pojedinog elementa prilagođava se njegovoj važnosti u funkcioniranju sistema. Problem relevantnosti je jedan od najvidljivijih slabih točaka regionalne geografije. U njemu se pokušava iznijeti općenito stanje što većeg broja elemenata, bez obzira na njihovu važnost za funkcioniranje cjeline. Sistemski pristup jasno naglašava razliku između *aktivne komponente* (nužnog dijela koji djelovanjem na ostale komponente aktivno sudjeluje u sistemu) i *pasivne komponente* (dijela koji je prisutan na području istraživanja ali ne djeluje aktivno unutar sistema). Ključna zadaća ozbiljne regionalne analize je apstrahiranje i naglašavanje značaja aktivnih komponenti (Nir, 1990.).

1.5.3.2.1. Regionalna struktura

Središnji fenomen sistemskog modela je regionalna struktura, koja se sastoji od *mentalnih elemenata* regije, koji kroz međusobno posredovanje *regulatora* postaju vidljivi *pejzažni elementi* (nastambe, ceste, vegetacija i dr.). Pejzažni elementi su od početka 20. stoljeća bili osnovni objekt geografskog proučavanja, no fokus suvremene geografske analize trebao bi biti iza vidljivih elemenata s namjerom da utvrdi koje su motivacije, ideologije i tendencije pod utjecajem regulatora postali vidljivi elementi regije.

Prema Wilsonu (1981.) mentalni se elementi mogu podijeliti u tri grupe: očekivanja zaposlenja i proizvodnje, tj. gospodarske sklonosti temeljene na osobnim ili grupnim

ideologijama³, sklonosti vezane uz mjesto boravka i gradsku četvrt te sklonosti vezane uz usluge, obrazovanje i kvalitetu života (Nir, 1990.).

Spomenuti elementi susreću se s regulatorima, koji mogu biti pozitivni ili negativni, stimulativni ili ograničavajući. Regulatori mogu biti sastavnice prirodne sredine ili gospodarska, socijalna i kulturna obilježja pojedinaca ili društvenih organizacija. Pejzažni elementi su prema tome preferencije i očekivanja sadašnjeg ili prošlog stanovništva na koje su djelovali regulatori (Nir, 1990.).

Obilježja i važnost izlaznih varijabli proizlaze znatno više iz regionalne strukture nego iz ulaznih varijabli. Prema tome se krajnjim ciljem proučavanja regionalne geografije može smatrati određivanje produkta populacije koja posjeduje određene mentalne elemente nakon izlaganja vanjskoj ulaznoj varijabli u okolišu. Takvom objašnjenju funkcioniranja regije blizak je pojam „osobnost regije“ koja potječe iz klasične vidalianske geografije.

Sistemsom pristupu u geografiji najbolje odgovara dijalektički način razmišljanja u geografiji, o čemu je bilo govora u prikazu razvoja regionalne geografije. Prema njemu su najvažnije dihotomije u geografiji samo prividne, te on premošćuje poteškoće uzrokovane isključivo redukcionističkim pristupom i naglašava potrebu analize međudjelovanja dijelova i cjeline, uzroka i posljedica (Nir, 1990.).

1.6. Prostorni aspekti identiteta

Identitet je „skup značajki koje određuju posebnost pojedinca ili skupine u odnosu na druge pojedince ili skupine“ (Hrvatska enciklopedija, sv. 5., 2003.). Područje je interesa mnogih društvenih znanosti, posebice sociologije i psihologije. Za geografiju je najzanimljivije područje istraživanja prostorni aspekt identiteta. Prostor je jedan od najvažnijih čimbenika oblikovanja identiteta jer najsnažnije utječe na povezivanje društvenih skupina te oblikuje one identitete koji se temelje na zajedničkom podrijetlu, uvjerenjima i ulogama ili sličnom načinu života (Claval, 1998.). Osim kao čimbenik oblikovanja identiteta, prostor se u geografiji analizira i kao medij u kojem se identitet manifestira (Crljenko, 2008.).

U predmodernom dobu identitet je bio vezan uz statične društvene strukture, posebice religiju. Prva značajnija promjena događa se u razdoblju prosvjetiteljstva kada prevladava koncepcija o nedjeljivosti i jedinstvenosti svakog identiteta. Ta se koncepcija narušava pod utjecajem industrijalizacije i urbanizacije kada se identitet promatra kroz perspektivu odnosa s

³ vjerojatno najpoznatiji predstavnik ove vrste mentalnih elemenata je Weberova protestantska etika u kojoj je on vidio temelj razvoja kapitalizma na Zapadu

određenim grupama (nacija, klasa, profesija) i kolektivnim normama (Cifrić i Nikodem, 2006.). Veće zanimanje za proučavanje identiteta javlja se tek u posljednjih 30-ak godina, kada su se javile nove odrednice definiranja identiteta, poput multikulturalizma ili simboličke ekonomije. Istodobno, život u zapadnom svijetu postaje sve individualiziraniji te ljudi oblikuju svoj život i okoliš kroz osobne identitete više nego kroz kategorizacije poput nacije, klase, zaposlenja ili zavičajne pripadnosti. U to su vrijeme geografi počeli shvaćati regiju kao rezultat socijalnih aktivnosti i povijesnog slučaja, za razliku od dotadašnje percepcije regije kao prirodno zadanog elementa koji rezultira fiksnim identitetom što je rezultiralo pojačanim vezama između identitetske problematike i regije (Paasi, 2002.).

Ključni pojmovi ovog rada su regionalni identitet i identitet regije. Teorijski koncept regionalnog identiteta povezuje materijalne (prirodna osnova, gospodarstvo i sl.) te subjektivne (individualne i kolektivne predodžbe) dimenzije regije. Jedna od najvažnijih komponenti regionalnog identiteta je regionalni identitet stanovnika odnosno regionalna svjesnost. Ona se može podijeliti na „identifikaciju s regionalnom grupom ili zajednicom“ i „ulogu regije u hijerarhiji regionalne svjesnosti“, odnosno identifikaciju s pojedinom regijom (Paasi, 2002.). Važno je naglasiti da se regionalna svjesnost, kao osobni osjećaj, vezuje gotovo isključivo uz tradicijske regije (Rykiel, 1985.). U ovom radu najvažniji element regionalnog identiteta je identifikacija s regijom.

Identitet regije se odnosi na ona prirodna, kulturna i demografska obilježja koja se koriste u znanosti, politici i gospodarstvu kao sredstvo izdvajanja regija prilikom određivanja regionalne podjele i upravljanja regijama. Može se podijeliti na „subjektivne“ predodžbe i „objektivne“ klasifikacije temeljene na prirodnom okolišu, kulturi, pejzažu i sl. „Subjektivni“ identitet regije odnosi se na predodžbe koje može oblikovati lokalno („unutarnje predodžbe“) i stanovništvo izvan regije („vanjske predodžbe“). Ta obilježja imaju različitu ulogu u socijalnoj praksi. „Unutrašnja“ predodžba predstavlja demarkaciju stanovništva i ostalih komponenti regije od „drugih“. „Vanjska slika“ regije je glavni medij komuniciranja s drugim prostornim cjelinama i kao takav je podložan manipulacijama (potenciranje privlačnijih obilježja u turizmu i sl.) (Paasi, 1986.).

Ključno pitanje u istraživanjima identitetske problematike povezane s regijom je – kako istraživanje može pridonijeti razvoju regije? Iako ekonomija već dulje vrijeme koristi i niz neekonomskih motiva, povezanost identiteta i funkcioniranja ekonomije javlja se u ekonomiji identiteta. Ona osim standardnih komponenti korisnosti, koja podrazumijeva ukuse prema robama i uslugama uključuje i identitetsku korisnost, koja ovisi o usklađenosti s osobnim ili grupnim normama i idealima. Optimalna ekonomska analiza podrazumijeva uzima u obzir

obje komponente (Akerlof, Kranton, 2012.). Sukladno tome, regionalna svjesnost može biti čimbenik adekvatne administrativne podjele, a regionalni razvoj bi, osim o ekonomskih, demografskih i infrastrukturnih pokazatelja, trebao obuhvatiti i vrijednosne sustave lokalnog stanovništva.

U analizi regionalnog identiteta Keating (1998.) je izdvojio tri elementa regionalnog identiteta i njihove povezanosti s političkom aktivnošću. Kognitivni element pretpostavlja da stanovnici trebaju biti svjesni regije i njenog obuhvata kako bi ju razlikovali od ostalih regija. Drugi element je afektivni, koji pokazuje kakve osjećaje stanovnici gaje prema regiji i do koje mjere on pruža okvir za zajednički identitet u usporedbi s nacionalnim i društvenim identitetom. Treći, instrumentalni element znači da regija postaje temelj za kolektivne akcije u svrhu ostvarivanja političkih i gospodarskih ciljeva (Keating, 1998.). Ovaj je model povezan s četiri etape regionalne institucionalizacije koje izdvaja Paasi. Prva se etapa odnosi na razvoj teritorijalnog opsega regije i regionalne svjesnosti. U drugoj etapi uspostavljaju se teritorijalni simboli, koji odvajaju prostor od „ostalih“ i predstavljaju povijest i tradiciju regije. Najvažnija etapa u reprodukciji regije, prema Paasiju, je pojava političkih, pravnih, obrazovnih i kulturnih institucija. Završna etapa podrazumijeva uspostavu regije kao administrativne jedinice (Paasi, 1986.).

Prema Houtumu i Lagendijku regiju se može identificirati ukoliko posjeduje stratešku, kulturnu i funkcionalnu interpretacijsku dimenziju, koje su objedinjene u regionalnom identitetu budući da prostor i društvo međusobno djeluju. Kao što je već istaknuto, regionalni identitet je područje manipulacija različitih društvenih skupina koji preko tog procesa žele postići određeni cilj (najčešće se radi o uspješnom regionalnom razvoju). Uzevši u obzir suvremene administrativne i ekonomske procese, posebice u Europskoj Uniji, može se reći da regije postaju nove jedinice globalne ekonomske konkurencije. Shodno tome, regionalni identitet u suvremeno doba ima izrazito važnu ulogu u ekonomskom prosperitetu regije i šireg okruženja. Ukoliko vladajuće strukture u regiji nisu zadovoljne regionalnim identitetom, sukladno Paasijevim etapama u uspostavljanju regije, mora doći do reteritorijalizacije, resimbolizacije i reinstitucionalizacije. Faze u procesu upravljanja regionalnim identitetom tako su: analiza postojećeg stanja, postavljanje dugoročnih ciljeva, razvoj i vrednovanje mogućnosti te odabir najpovoljnije mogućnosti, primjena i provedba i kontrola procesa (Meler, 2003.).

2. SLAVONIJA – ETIMOLOGIJA, PROSTORNO ZNAČENJE I PROMJENE OBUHVATA

2.1. Podrijetlo i značenje naziva Slavonija

Ime regije je simbol koji se može smatrati temeljem postojanja regije. Upotreba imena indicira da je regija uspostavila identitet unutar zajednice (Paasi, 2002.). Slavonija je jedan od brojnih naziva u kojima je očuvan trag imena Slavena (Gluhak, 2003.). Ono potječe od srednjovjekovnog latinskog imena *Sclavonia*, *Sclavia*, *Sclavinia* koji označava zemlju nastanjenu Slavenima / *Sclavones*). (Andrić, 2013.). Krajevi naseljeni Slavenima u bizantskim se izvorima od sredine 6. i početka 7. stoljeća nazivaju *sklavinijama* (Gluhak, 2003.). Ostatak starovjekovne terminologije primjećuje se na karti *Moder. Bossi-/nae, Graeciae et Sclavoniae*, autora Claudius Ptolameusa i Johannes Schotta iz 1513. (Sl. 3.), gdje naziv „Sclavonia“ obuhvaća prostor od Bakra do Neretve i sinonim je za Hrvatsku (zemlju naseljenu Slavenima).

Sl. 3.: Faksimil isječka karte *Moder. Bossinae, Graeciae et Sclavoniae* (autori Claudius Ptolameusi i Johannes Schotta) iz 1513., Izvor: Granice Hrvatske na zemljovidima od XII. do XX. stoljeća, 1992.

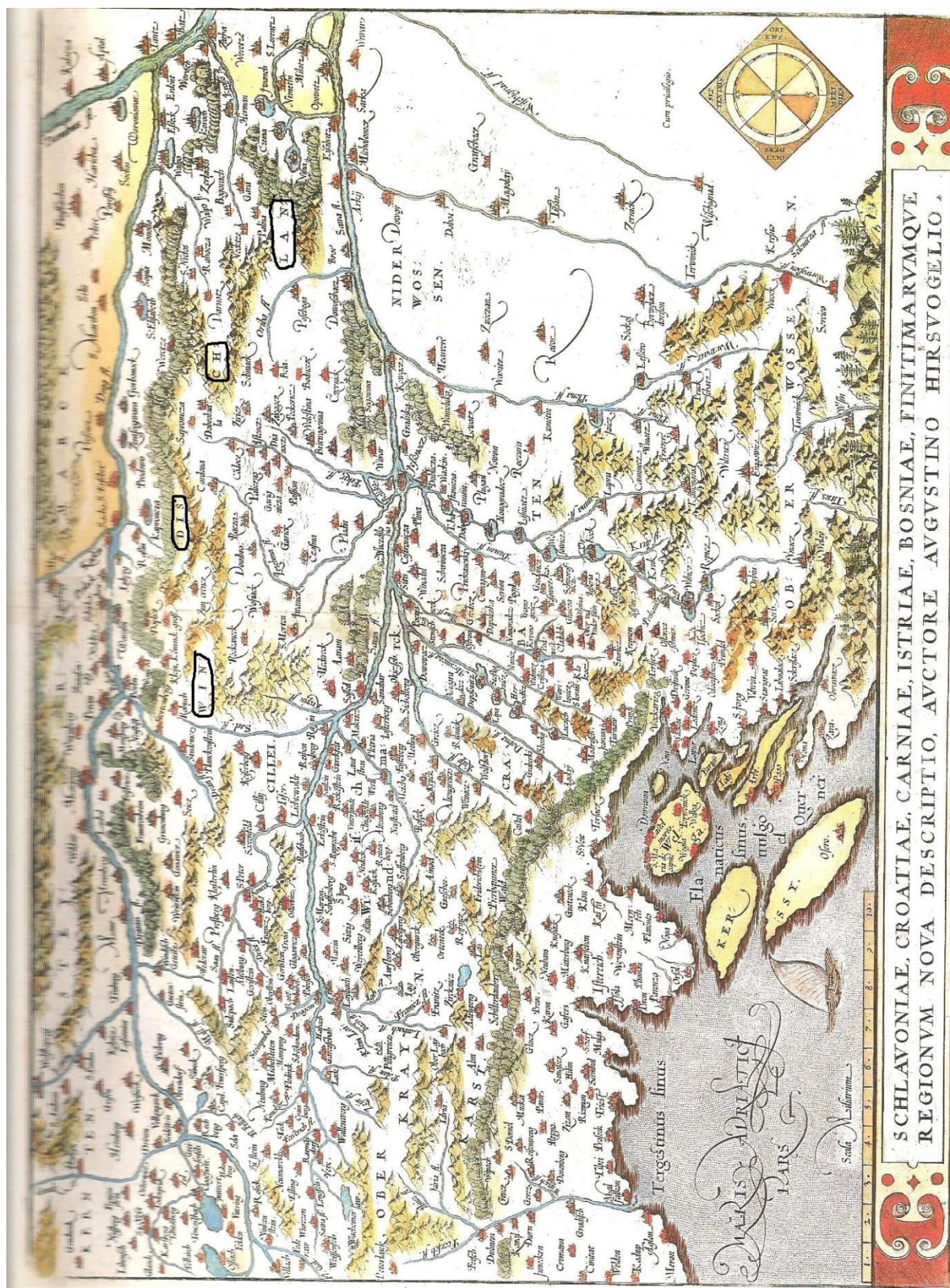
Nakon što su od 12. stoljeća ugarsko-hrvatski kraljevi zavladali čitavim prostorom između Drave i Jadrana, gorsko dinarsko područje počinje se nazivati Hrvatskom i Dalmacijom, dok naziv „čitava Slavonija“ označava prostor između Save i Drave. Taj je prostor svoju institucionalnu organizaciju započeo u kasnom 13. stoljeću. Budući da nije imao svoje vlastito ime, svoj je razvoj počeo pod imenom Slavonija. Nije poznato je li se naziv „Kraljevina Slavonija“, koji je obuhvaćao nizinske županije između Hrvatske i Ugarske temeljio na starijem nazivu, ili ga je upravo on potaknuo. Hrvatska narječja u kasnom srednjem vijeku područje Kraljevine Slavonije nazivaju Slovenje i Slovinje (kolektivni plural etnonima Slaveni). Ekavski je oblik bio svojstveniji govoru pokrajine, dok je ikavski od 18. stoljeća u široj uporabi. To je uzrokovano migracijom ikavskih Hrvata s juga na sjever što je za

posljedicu imalo i sjeverno proširenje imena Hrvatska kao i pomak naziva Slavonija na istočni dio savsko-dravskog međuriječja. Oblik Slavonija, preuzet iz latinskog, u hrvatskim se tekstovima javlja se od 17. stoljeća (Andrić, 2013.). Zanimljivo je da Pietro Ranzano u djelu *Epitome rerum hungaricum* navodi da je uvriježen naziv za područje između Drave i Save *Sclavonia*, ali da stanovnici područje nazivaju *Savonia*, prema rijeci Savi - „*Savones non Sclavones, & Savoniam non Sclavoniam*“ (Scwandtner, 1746, 417.). U programskom spisu *Croatia rediviva* nastalom neposredno nakon oslobođenja od Osmanlija Pavao Ritter Vitezović raspravlja o povijesnim granicama koje su po njemu mnogo šire od tadašnjih, budući da poistovjećuje Ilire i Slavene s Hrvatima. Među hrvatske zemlje, Slovinije u užem smislu (*Slovinia propria*) ubraja i Hornovu „trostruku Slavoniju“ (*triplica Slavonia*) (Perković, 1995.).

Mađarski naziv za to područje bio je Totorszag⁴, a njemački Windischland⁵ (Andrić, 2013.). Naziv Windischland za Slavoniju vidljiv je na karti Augustin Hirschvogela i Abrahama Orteliusa *Shlavoria, Croatiae, Carniae, Istriae, Bosniae finitimarvmqve* iz 1573. u kojoj Slavonija obuhvaća prostor istočno od Sutle (Sl. 4.)

⁴ naziv dolazi od imena *Tot* koji za Mađare znači sve Slavene u Panoniji i njenim rubovima (Gluhak, 2003.)

⁵ prema njemačkom imenu *Winedi* koji označava Slavene

Sl. 4.: Faksimil karte *Schlavoniae, Croatiae, Carniae, Istriae, Bosniae finitimarvmqve* iz 1573. autora Augustin Hirschvogela i Abrahama Orteliusa, Izvor: Granice Hrvatske na zemljovidima od XII. do XX. stoljeća, 1992.

2.2. Promjene u prostornom obuhvatu

Prva organizirana administrativna cjelina na prostoru današnje Istočne Hrvatske bila je rimska provincija Pannonia Savia sa središtem u Sisku. Njen se teritorijalni opseg uvelike podudara s onim slavenske kneževine Ljudevita Posavskog i njegovih nasljednika iz 9. stoljeća, kao i srednjovjekovne Kraljevine Slavonije. Ona se prvi put spominje 1226., kao prostor vladavine hercega Kolomana. Oko polovice 13. stoljeća počinje se stvarati novi politički entitet koji se sastojao od županija sjeverno od Save (Zagrebačka i Križevačka, a od 14. stoljeća Varaždinska i Virovitička) te južno od Save.

Županije u istočnom dijelu međuriječja (Požeška, Vukovarska i Srijemska) u srednjem se vijeku ubrajaju u prostor Ugarske. O određenom stupnju samostalnosti ove cjeline svjedoče pokrajinski sabor, zakonske odredbe o poštivanju „sloboda, običaja i prava“ te novac koji se kovao od 1255. – 1364. Kulminaciju državnosti Kraljevina Slavonija doživljava za vrijeme kralja Vladislava Jagelovića koji spominje Slavoniju u kraljevskom naslovu, zakonski propisuje prava slavonskog plemstva, te odobrava korištenje grba na bojnim zastavama i službenom pečatu. (Andrić, 2013.). Kraljevstvo Slavonije prikazano je na karti *Regnum Slavoniae* autora Johana van der Bruggena iz 1737. (Sl. 5.). Na toj karti Slavonija obuhvaća cijelo međuriječje Save, Drave i Dunava.

Sl. 5.: Faksimil karte *Regnum Slavoniae* autora Johana van der Bruggena iz 1737., Izvor: Granice Hrvatske na zemljovidima od XII. do XX. stoljeća, 1992.

Začetak oblikovanja administrativnog ustroja i identiteta Slavonije seže u osmanlijsko doba. Nakon bitke kod Mohača Osmanlije prodiru u savsko-dravsko međuriječje te do 1552. kontroliraju cjelokupni istočni prostor. U tom se razdoblju počeo oblikovati ključni prostor istraživanja - današnja zapadna granica Slavonije koja se tada stabilizirala na prostoru između Virovitice i Đurđevca. Novoosvojeni prostor bio je podijeljen na tri sandžaka: Srijemski (međuriječje Save, Tise, Dunava i Vuke sa sjedištem u Iloku), Požeški (Podravina i prostor slavonskih gora, sjedište u Požegi) te Cernički (Posavina, sjedište u Cerniku). Razgraničenje „hrvatske“ i „turske“ Slavonije uz rijeku Ilovu, odnosno njezinu zapadnu granicu u doba osmanske vladavine prikazano je na karti *Les confins des Chrestiens et des Turcs en Terre Ferme. La Hongrie, L'Esclavonie, La Croatie et La Dalmatie* iz 1663. Autor karte je Pierre du Val (Sl. 6.). U prvom integralnom kartografskom prikazu hrvatskih povijesnih regija, karti *Današnji Ilirik* koju je 1669. objavio I. Lučić Slavonija se, premda pod osmanskom vlašću, prema konceptu povijesnog prava ubraja u dijelove koji sačinjavaju Ilirik. U toj karti

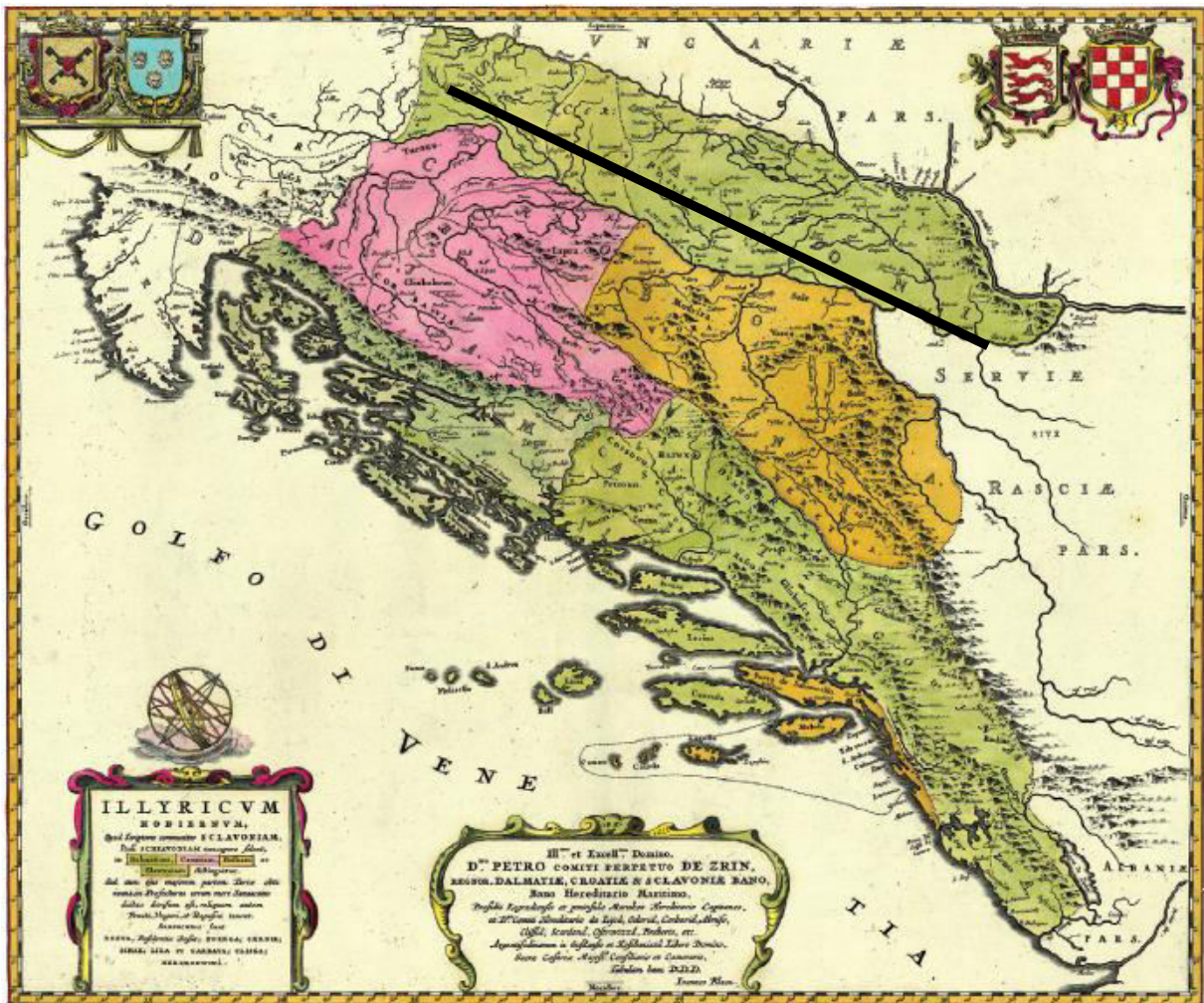
Les Confins des Chrétiens et des Turcs en Terre Ferme.
C'est à dire.
LA HONGRIE.
L'ESLAVONIE.
LA CROATIE.
et
LA DALMATIE.

Par P. Du Val Geographe
Ordini du Roy.
Avec privilege pour 20 Ans
1683.

Explication de
la marque et de la couleur.
S.M. de Venise.
Ville de Venise.
Château de R. Emire.
Port de Mer.

A Paris Chez l'Auteur et se vend par J.
Laguerre au quai de la Mégisserie au Pavé

26

Sl. 7.: Faksimil Lučićeve karte Današnjeg Ilirika objavljene u J. Blaeau, Atlas Maior, 1669., Izvor: Mlinarić i dr., 2012.

Najznačajnije razdoblje u razvoju Slavonije kao regije svakako je period od kraja 17. do početka 20. stoljeća. U tom su razdoblju nastali svi elementi koji su oblikovali svijest o „identitetu regije“ (etnički sastav, gospodarski razvoj, folklor), a na njega se referiraju tipski narativi - Kozarac, Švel-Gamiršek (Andrić, 2011.). Također, današnji standardno definiran teritorijalni opseg Slavonije opisan u uvodnom dijelu posljedica je upravnog ustrojstva iz vremena Austro-Ugarske Monarhije. U sastav Habsburške Monarhije prostor istočne Hrvatske ulazi nakon Velikog (Bečkog) rata za oslobođenje koji je završio mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. Novouspostavljena granica Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva vodila je Savom i Unom do Novog, preko Like i Krbave do granice s Mletačkom Republikom. Oslobođeni teritorij podijeljen je na civilnu Slavoniju - Provincijat i Vojnu krajinu. Provincijat je obuhvaćao sjeverne dijelove oslobođenih krajeva, a sastojao se od četiri distrikta (virovitičkog, požeškog, valpovačkog i osječkog). Ta su četiri distrikta

1745. preoblikovani u tri županije – Virovitičku, Požešku i Srijemsku. Između 1848. i 1860. Srijemska županija je ukinuta, a njen istočni dio pripojen Srpskoj Vojvodini. Do konačne administrativne integracije prostora Slavonije došlo je 1881., kada se Vojna krajina pripojila teritoriju civilne Hrvatske. (Melem Hajdarović, 2013.). Prostorni obuhvat Slavonije u prvoj polovici 19. stoljeća prikazan je na karti *Austrian Empire* (1828.) autora Stuarta Halla, u kojem je jasno Slavonija jasno istaknuta kao zasebna administrativna cjelina s definiranom zapadnom granicom koja prati rijeku Ilovu (Sl. 8.).

Sl. 8.: Faksimil karte *Austrian Empire* (1828.) autora Stuarta Halla, Izvor: Granice Hrvatske na zemljovidima od XII. do XX. stoljeća, 1992.

Opisano razdoblje stvorilo je temelj današnjeg teritorijalnog opsega regije koja je, suprotno početnim hipotezama, opstala do današnjih dana. To se posebice odnosi na prostor zapadne granice. S druge strane, iako je do 1918. postojala administrativna jedinica s nazivom Srijema, koja je s manjim prekidom tvorila zasebnu županiju unutar Slavonije, istraživanje pokazuje da se Srijem i u percepciji lokalnog stanovništva i stanovništva izvan regije danas percipira kao dio Slavonije (često je poistovjećivanje s pojmom „istočna Slavonija“). Slavoniju kao

pokrajinu definiranu granicama iz Austro-Ugarske Monarhije, s označenom Vojnom krajinom, prikazuje i karta *Zemljovid stare celokupne kraljevine Hervatske sa označenjem granicah sada postojećih pokrajina* (Sl. 9.).

Sl. 9.: Faksimil karte *Zemljovid stare celokupne kraljevine Hervatske sa označenjem granicah sada postojećih pokrajina* iz 1862. (autori Josip Partaš i Franjo Kružić), Izvor: *Granice Hrvatske na zemljovidima od XII. do XX. stoljeća*, 1992.

Takvo stanje traje do 1918. kad se raspada Austro-Ugarska Monarhija. U novostvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca do 1922. je zadržana podjela na županije. Prostor Slavonije (uključujući i prostor zapadne Slavonije) bio je okupljen unutar Požeške, Virovitičke i Srijemske županije te gradova Osijeka i Zemuna koji su imali status županije. Podjela na županije ukinuta je 1922. kada su uvedene oblasti, koje su imale visok stupanj samostalnosti⁶. Na opisanom prostoru od tada postoje Srijemska i Osječka oblast. Srijemska oblast sa sjedištem u Vukovaru zadržala je granice nekadašnje Srijemske županije, a Osječka oblast (sjedište u Osijeku) sastojala se od nekadašnje Virovitičke, Požeške, te dijela Bjelovarsko-križevačke županije.

Nakon šestosiječanjske diktature 1929. i uspostave Kraljevine Jugoslavije došlo je i do upravne reforme u kojoj je nova država podijeljena na banovine. Najveći dio istočnohrvatskog međuriječja postao je dio Savske banovine, koja je obuhvaćala i Međimurje, Podravinu, središnje hrvatsko međuriječje, Liku, Gorski kotar te dio Sjevernog hrvatskog primorja, a nekadašnja Srijemska županija pripala je Drinskoj banovini. Novom reformom 1939. uspostavljena je Banovina Hrvatska koja se sastojala od Savske i Primorske banovine te srezova Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica. Važno je napomenuti da se, iako u Kraljevini SHS / Jugoslaviji nije postojala administrativna cjelina s nazivom regije, pojam Slavonije u određenim izvorima (primjerice u popisima stanovništva) pojavljuje kao tradicijska regija. U sklopu NDH Slavonija se sastojala od četiri velike župe od kojih su dvije (Posavlje i Livac) uključivale teritorij današnje BiH, a jedna (Vuka) prostor današnje Srbije. Demokratska Federativna Republika Jugoslavija, stvorena je 1943., a administrativno teritorijalna podjela regulirana je Zakonom donesenim 1947. Najveći dio istraženog prostora bio je obuhvaćen Osječkom oblasti, koji nije uključivao zapadnu Slavoniju (nekadašnji Daruvarski okrug – kotareve Novska, Pakrac, Virovitica, Grubišno Polje i Daruvar). Oblasti su ukinute već 1952. kada se NR Hrvatska dijeli na kotare, gradove i općine. Broj kotara je smanjen reformama 1955. i 1962. kada je Slavonija bila jedan kotar koji se sastojao od 14 općina. Promjenama Ustava 1967. ukinuti su kotari, a teritorijalna podjela vršila se na temelju općina i mjesnih zajednica. Godine 1974. općine su se počele grupirati u zajednice općina. Niti u ovoj upravnoj podjeli prostor Slavonije nije bio objedinjen u jedinstvenoj zajednici. Veći dio Slavonije bio je okupljen unutar Zajednice općina Osijek (općine B.Manastir, Osijek, Vukovar, Vinkovci, Županja, Đakovo, Valpovo, D. Mihojlec, Našice, Požega, S. Brod, N. Gradiška, Orahovica i Slatina), a manji dio Zajednice općina

⁶ iz oblasnog proračuna financirali su se javni radovi, zaštita od elementarnih nepogoda, poljoprivreda, socijalna skrb te kultura

Bjelovar (općine Pakrac, Daruvar i Virovitica). Novim Ustavom donesenim 1990. kao osnovne teritorijalne jedinice lokalne samouprave istaknute su županije koje su po Ustavu „izražaj povijesnih, prometnih i gospodarskih čimbenika“. Prije odluke Sabora o proglašenju Republike Hrvatske samostalnom državom dio srpskog stanovništva je okupirao dio istočne Hrvatske i na njemu proglasili SAO Zapadnu Slavoniju (dijelovi bivših općina Novska, Nova Gradiška, Pakrac, Daruvar i Grubišno Polje) te SAO Istočnu Slavoniju i Zapadni Srijem (dijelovi bivših općina Beli Manastir, Osijek, Vukovar, Vinkovci i Županja). Ironično, nakon srednjovjekovnog kraljevstva Slavonije to su jedine dvije upravne cjeline koje su nosile ime regije. SAO Zapadna Slavonija, Istočna Slavonija i zapadni Srijem su se krajem 1991. ujedinili sa SAO Krajinom u tzv. Republiku Srpsku Krajinu. Na okupiranom prostoru 1992. uspostavljene su UNPA zone Zapad (zapadna Slavonija – teritorij bivših općina Grubišnog Polja, Daruvara i Pakraca, dijelovi bivših općina Nova Gradiška i Novska) i Istok (istočna Slavonija – prostor bivših općina Beli Manastir, Vukovar i Ilok, te dijelovi općina Osijek i Vinkovci). UNPA zona Zapad prestala je postojati 1995., nakon akcije „Bljesak“, a zona Istok 1998. nakon završetka procesa mirne reintegracije. Nakon niza izmjena Zakona o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj prostor Republike Hrvatske upravno je podijeljen na 21 županiju. (Melem Hajdarović, 2013.). Istraživani prostor podijeljen je na 7 županija: Virovitičko-podravsku, Požeško-slavonsku, Osječko-baranjsku, Vukovarsko-srijemsku i Brodsko-posavsku te manje dijelove Bjelovarsko-bilogorske i Sisačko-moslavačke županije.

2.3. Formativni elementi, prostorni obuhvat i percepcija Slavonije u neformalnim izvorima

Vrlo važnu ulogu u izradi rada imala je analiza neformalnih izvora (umjetnički tekstovi, eseji, putopisi), prvenstveno zbog činjenice da se mnogi od njih dotiču ključne problematike vezane uz rad – definiranja prostornog obuhvata i elemenata koji definiraju regiju. Prvi takav izvor je tekst koji je nezaobilazan u svakoj analizi vezanoj uz Slavoniju, spjev M. A. Relkovića „Satir iliti divlji čovik“. U njemu je Slavonija omeđena Savom, Dravom, Dunavom i Ilovom. Na toj je podjeli utemeljen i današnji standardno definiran obuhvat. No, taj opis ne podrazumijeva samo prostorni obuhvat, već se njime Slavonija uspoređuje sa zemaljskim rajem⁷ i obećanom zemljom čime se naglašavaju povoljne prirodne predispozicije prostora.

⁷ Prema Bibliji (Post 2, 10 – 14) zemaljski raj (Eden) omeđen je rijekom koja se grana u četiri kraka – Pišon, Gihon, Tigris i Eufrat

Prema Relkovićevoj prosvjetiteljskoj perspektivi ta su pozitivna obilježja u opreci s neobrazovanošću i nefunkcionalnim načinom života stanovnika regije.

*„Slavonijo zemljo plemenita,
vele ti si lipo uzorita,
nakićena zelenim gorama,
obaljana četirim vodama,
na priliku zemaljskoga raja,
rike teku s četiri kraja,
od istoka Dunaj voda pliva,
od zapada studena Ilova,
od ponoći Drava voda miče,
kod Almaša u Dunaj utiče,
a od podne Sava voda teče
i u Dunaj o Biograd češe,
a ti ležiš posrid ovih vodah,
kano jedna zelena livada.
Bog je tebe lipo namirio
i svakakvim plodom nadilio
i dao ti svakakva imanja
kako onoj zemlji obećanja,
da ti rodi vino i pšenica,
kom se hrani i junak i ptica,
al ti zalud sva druga lipota,
kad ti fali najlipša dobrota,
baš dobrota skule i nauci,
koje slide svikoliki puci.“ (Relković, 2011., 35 - 36)*

Drugi značajan tekst koji govori o razgraničenju Slavonije i Hrvatske te formativnim elementima regije je putopis J. Jurkovića „Mikroskopične crtice putopisne iz Zagreba do Novoga Sada“ iz 1861. U kratkom odlomku Jurković izdvaja štokavsko narječje kao bitan kriterij izdvajanja regije te na duhovit način opisuje prelazak iz Hrvatske u Slavoniju. U njegovom opisu Hrvatska je „pitoma“ i „ukroćena“, a Slavonija „divlja“ i „nepromijenjena“, što rječito prikazuje tadašnje viđenje razvijenosti ovih dvaju pokrajina:

„Granica između Hrvatske i Slavonije znamenita je s dvoga. Prvo, **tud se dijeli kajkavština od štokavštine**. Ja mislim da je to zanimljivo motriti i za nekoga tko nije upravo filolog. Kao što se dvije boje prema suncu najprije jedna u drugu prelijevaju dok pri kraju čiste iziđu, tako i gdje se dva osobito srodna narječja stječu, najprije se jedna s drugim miješaju, dok se od oba, reklo bi se, ne odbiju i tamo i amo čisti valovi (...) Nu, s razlikom u jeziku nastaje isto tako zanimljiva promjena predjela, stanovništva i života. **Mjesto pitomih moslavačkih planina, okićenih znanim vinogradima, i mjesto uopće ukroćene čovječjom rukom prirode, nastaju divlje gore, rukosad božji, gledajuće za putnika ozbiljošću tisućoljetna nepromijenjena stvora.**“ (Jurković, 2011., 122 – 123)

Jedan od najranijih opisa vanjske percepcije Slavonije, što je ključno pitanje ovog rada je tekst J. Benešića „Raspojasana Slavonija“ napisanog 1911. Iz današnje perspektive, više od stotinu godina nakon izdavanja ovog eseja, začuđuje aktualnost problematike koju Benešić opisuje, npr. stereotipi vezani uz Slavoniju i ostale tadašnje hrvatske zemlje, problemi poljoprivrede i prometne povezanosti, kritika folklornog nacionalizma. Nažalost, aktualnost Benešićeve kritike površnog pristupa ovom dijelu Hrvatske i nedostatka vizija strateškog razvoja gospodarstva, svjedoči o tome koliko je malo napretka ostvareno u razdoblju koje je proteklo. Posebno zanimljivi dijelovi eseja su oni u kojima autor spominje elemente ispitane u anketnom dijelu ovog rada i etape historijskogeografskog razvoja regije (tradicijaska poljoprivreda, folklor, prostorni obuhvat, razdoblje Vojne krajine), koji su istaknuti u citatu teksta. U svojoj argumentiranoj kritici navedenih fenomena Benešić je vjerojatno i preoštar, do te mjere da Slavoniji, na račun stereotipa, ne priznaje posebnosti u odnosu na ostatak Hrvatske, premda one svakako postoje.

„Imamo i za Slavoniju epiteton: „raspojasana“. Riječ ta u prvotnom značenju kazuje o nečem raspasanom, odriješenom i raskopčanom, a u drugom, epitetskom značenju treba da kaže, da je nešto veselo, nestašno, razbludno, lakoumno, mahnito, razuzdano itd. I tako imamo za hrvatske zemlje svuda po jedan vječni i nužni epiteton: zapuštena Dalmacija, ponosna Bosna, progonjena Hrvatska i raspojasana Slavonija.

Kako zamišlja, recimo, dobroćudni kajkavac ovu raspojasanost? **U Slavoniji, zemlji tamo iza Siska, samo se uživa, pije, pleše i griješi.** Odande nam dolaze vijesti o umorstvima, odande nam stižu ljudi veseli, bučni i dobre volje, koji piju i troše u obilju; tamo su zamamne snaše s okruglim bokovima i zamamnim cjelovima, **tamo je neki gajdaš, tamburaš, ciganin što veselo svira, a kolo se prepliće, dukati zvekeću na prsima što mirišu po bosiljku; tamo se drže prela i divani,** zbivaju se preljubi i zločinstva. Dosta je da „gospodin“ zaviri, pa eto mu jata ljepotica; dosta je da digne obrvu, već mu sjedaju na koljena. **Divlji, neuk seljak što ore još**

drvenim plugom, samo pije i pije, u pijanstvu se tuče i ubija, pa napučuje kaznionicu u Mitrovici. (...)

Kako je Slavonija mogla doći na ovakav glas? Što je ponukalo pisca da piše baš o Slavoniji? Prije svega: nepoznavanje života u Slavoniji, nehaj za ovu zemlju i površnost u posmatranju pojava iz slavonskog života.

*Slavonija nije nikakav poseban individualitet u Hrvatskoj, ni po čemu ne čini kakvu zaokruženu cjelinu, pa se zato i ne razlikuje od ostale Hrvatske naročitim načinom života, običaja, morala. Jest, ima diferencija između pojedinih slavonskih običaja i onima po jugu i zapadu hrvatskih zemalja, ali te se razlike opažaju i unutar same Slavonije, kao i unutar Bosne, Dalmacije i Hrvatske. U Slavoniji, istina, vlada blagostanje jer slavonski prapor obilno rodi pšenicom, kukuruzom, vinom, a bogat je seljački momak svuda po svijetu objesniji od siromašnoga; slavonska djevojka voli nakite kao i zagorska, bosanska i dalmatinska djevojka, ona ih pače i nosi, voli se prikazati lijepo i bogato odjevena, a i može to. Time vara oko stranca, koji u tom vidi rasipanje imetka. Možda je nekada i podašnija bila u ljubavi, **dok su po Krajini bile vojničke postrojbe, oficiri i krepki momci, ali simpatije djevojaka prema vojnicima nisu nikada manje po gradovima nekadašnje Vojne krajine negoli su tamo bile.** (...)*

Jest, zbiva se da seljak propada, iako to nije općenita pojava. Propada nacionalno, jer ga ne podupire hrvatska javnost. Jeste li čitali u našim novinama kadgod članak o potrebnim željeznicama u Slavoniji? Kako se izigrava Zemun, Brod, Vukovar, Petrovaradin? Kako u najprometnijim krajevima nema valjane veze ili nikakve? Kako nemamo hrvatskog parobrodskog društva na najvećoj rijeci srednje Evrope? Koliko nas ima dobrih i žestokih Hrvata, koji tek iz pjesama znamo da i Dunav čini jedan dio hrvatske granice? (...) (Benešić, 2011., 195 – 197)

Benešićeva analiza dotiče se i odnosa nacionalnog i regionalnog identiteta. Ispravno primjećuje i ističe da je optimalan način stvaranje nacionalne kohezije povezivanje putem gospodarskog razvoja. Njegova opaska o nedovršenom formiranju nacionalnog (ilirskog/hrvatskog) identiteta na prostoru Slavonije, znakovita je uzme li se u obzir danas izraženu važnost nacionalne pripadnosti u definiranju identiteta regije. Zadnja tema koju Benešić polemički dotiče je odnos prema Slavoniji kao „provinciji“, koju bi u kontekstu suvremenih istraživanja geografskih stereotipa mogli usporediti sa zonom ignorancije / indiferencije (Šakaja, 2001.). Kritički osvrt na karikaturalnu i ignorantsku percepciju periferije i danas je u centralistički uređenoj, gospodarski, socijalno i kulturno polariziranoj Hrvatskoj više nego aktualan.

Ali prestanimo s jadikovkama! Dosta je. Više je nego jasno da se naša javnost nikada nije interesirala za Slavoniju. A kako se stvara pojam o domovini, nego baš uputom javnosti u sve što je u njoj, u toj „lijepoj našoj domovini“, kako se stvara nacionalni osjećaj, ako ne podržavanjem svijesti zajednice?

Još nije svršen rad ujedinjenja Hrvata. Ilirski je preporod bio suviše romantičan, a da zahvati čak do Dunava, da od Šokca napravi Ilirca (...) Hoćemo li da Slavoniju povučemo u horizont hrvatsva, potrebno je preudesiti rad za krajeve što su od Zagreba dalje od stotinu kilometara. (...)

Ako možemo govoriti o čijoj „raspojasanosti“, ta riječ pristaje baš neslavonskoj javnosti, koja „raspojasano“ gleda u Slavoniju, „provinciju“, s ignorancijom onog mladića iz „Charleyeve tetke“⁸, koji zna za Braziliju samo to da nam odande dolaze najljepši majmuni.“ (Benešić, 2011., 198 – 199).

O prostornom obuhvatu Slavonije u kojem spominje novljansko područje kao zapadnu granicu Slavonije 1984. piše i M. Peić u djelu „Ljubav na putu“:

„Preko Ilove koja kipti od zelene žablje mlječine, gusta od krznenog peluda vrba i perja parenjem raskrvavljenih svraka došli smo u Novsku. Na granici smo. Na ulazu u Slavoniju...“ (Peić, 1984., 209).

Analizirajući formalne izvore znanja, zanimljivo je primijetiti kako se Slavonija u enciklopediji Leksikografskog zavoda spominje samo u kontekstu nekadašnjih administrativnih cjelina iz srednjeg vijeka i razdoblja Austro–Ugarske Monarhije a ne kao postojeća regija ili pokrajina (Enciklopedija Leksikografskog zavoda, 1964). Nasuprot tome, u geografskim radovima neupitna je opstojnost Slavonije kao historijskogeografske regije s jasno određenim prostornim obuhvatom. Tako, primjerice, Rogić, u svom nacrtu uvjetno-homogene regionalizacije SR Hrvatske izričito spominje jedinicu „Slavonsko Polonje“ kao „jugozapadni rubni dio historijsko geografske Slavonije“ (Rogić, 1983., 78)

⁸ *Charleyeva tetka* je komedija koja opisuje posjet bogate udovice iz Brazila svom nećaku u Engleskoj

3. PROMETNI SUSTAV KAO ČIMBENIK INTRAREGIONALNE KOHEZIJE

3.1. Uvod

Prometni sustav Slavonije ima dvojaku važnost u proučavanju identitetske problematike sistemskog pogleda na razvoj regije. U prometnoj organizaciji regije izrazito se ističu dvije longitudinalno položene razvojne osovine (posavska i podravska) koje utječu i na izraženost regionalne svjesnosti. Najveći nedostatak prometnog sustava je nedovoljno razvijena transverzalna povezanost, koja je posebice vidljiva u socioekonomski i demografski najproblematičnijem zapadnom dijelu. Obje značajke prometnog sustava prvenstveno su reljefno predisponirane. S druge strane prometna je mreža jedan od pejzažnih elemenata regionalne strukture koja veoma vidljivo ukazuje na mentalne elemente koji su presudno utjecali na razvoj regije. To se posebno odnosi na modernizaciju tokom koje je inciran razvoj željezničke mreže koja je tada bila podređena interesima ugarskog dijela monarhije, te promjenu razvojne osovine u sklopu južnoslavenskih zajednica koja je uzrokovala značajne kvalitativne pomake.

3.2. Prometni sustav Slavonije u prošlosti

U ovom će se dijelu rada prikazati razvoj prometnog sustava na istraživanom području od sredine 19. stoljeća (razdoblja modernizacije), kada se događaju ključne promjene u njegovom razvoju. U kasnofeudalnom razdoblju postojao je razvijen kopneno – vodeni prometni sustav koji je služio za izvoz agrarnih proizvoda Ugarske, Vojvodine i Slavonije prema primorskim lukama. No, trgovačka buržoazija povezana s zemljoposjedničkim plemstvom imala je partikularan interes za unaprijeđenje prometnica te s takvim stajalištem nije mogla postati nosiocem oblikovanja modernog prometnog i privrednog sustava (Karaman, 2000.). Rušenjem feudalizma u Habsburškoj Monarhiji tokom društvenih previranja 1848. / 1849. otvoren je put za uvođenje građanskog socijalno-političkog uređenja i kapitalističke ekonomije. U to se doba intenziviraju procesi modernizacije, koji svoje korijene vuku iz kasnofeudalnog razdoblja. Transformacija koja je zahvatila različita područja gospodarskog života u kontinentalnom je prometu podrazumijevala prijelaz od dotadašnjeg načina prijevoza cestama ili plovnim rijekama na izgradnju opsežnog i povezanog sustava željezničkih pruga (Karaman, 1990.). Željeznički je promet u drugoj polovici 19. i prvoj polovici 20. stoljeća bio osnova gospodarskog razvoja. Nagodbom 1868. Hrvatska i Slavonija ušle su u državno – pravni odnos s Ugarskom, pa su željeznički projekti i njihova izvedba prešli pod nadležnost mađarskih izvršnih tijela i reflektirale mađarske prometne interese

(Dobrovšak, 2008.). Za izgradnju željezničkih pruga i njihovo održavanje u ugarskom dijelu monarhije bile su zadužene Mađarske državne željeznice, koje su osnovane 1867. kao ekspozitura Ministarstva javnih radnji i komunikacija u Budimpešti (koje je 1889. preimenovano u Ministarstvo trgovine) (Lajnert, 2003.). Okosnica gospodarskog razvoja Mađarske u to doba bio je smjer sjever - jug (promet prema Jadranu i Balkanu) a prometna mreža imala je radijalni oblik i povezivala je Budimpeštu s periferijom i susjednim zemljama. U tu svrhu su s Budimpeštom povezani Zagreb (1870.) i Rijeka (1873.) (Dobrovšak, 2008.). Prva željeznička pruga izgrađena u Slavoniji je Pešta-Pečuh-Osijek-Dalj-Vinkovci-Vrpolje-Brod na Savi, koja je trebala povezati Budimpeštu sa žitorodnim krajevima i otvoriti vrata za izlazak u Bosnu i Hercegovinu, što je posebno izraženo nakon aneksije Bosne 1878. Prve dionice, Subotica-Dalj-Osijek i Osijek-Villany, izgrađene su 1870. Potom su uslijedile dionice, Dalj-Borovo i Borovo-Vinkovci-Brod na Savi (1878.). Budući da se iz Broda i Vinkovaca u Zagreb u to doba putovalo preko Dalja, Osijeka, Pečuha, Barcsa i Žakanja, javila se težnja da se slavonska Krajina izravno poveže sa Zagrebom. Ta se ideja počela realizirati 1888. kada su otvorene pruge Sunja-Gradiška (1888.) i Nova Gradiška-Brod na Savi (1889.). Tom se prugom iz Osijeka moglo doći u Zagreb preko Vinkovaca i Broda. (Sto godina željeznica Jugoslavije, 1951.). Ovakva politika izgradnje željezničke mreže jasno je ukazivala na tendenciju podjele Hrvatske na austrijsku i mađarsku interesnu sferu i onemogućavala je integraciju dijelova današnje Hrvatske. Primjerice, zbog dominantne ugarske težnje za izgradnjom transverzalnih pravaca Brod na Savi je prije dobio vezu s Vinkovcima, Osijekom i Peštom nego sa Zagrebom (Dobrovšak, 2008.).

Osim državnih pruga u Austro-Ugarskoj monarhiji često su se gradile i tzv. vicinalne pruge (sporedne pruge lokalne važnosti). Vicinalne željeznice gradile su zainteresirane privatne osobe, gradovi, općine i poduzeća. Gradnja je bila olakšana državnim potporama i poreznim olakšicama (Dobrovšak, 2008.).

Najznačajnije vicinalne pruge u Slavoniji bile su Slavonska i Slavonsko-podravska vicinalna željeznica. Prva dionica Slavonske željeznice (Osijek-Našice) puštena je u promet 1893., a 1894. izgrađen je drugi dio pruge, koji je preko Krndije u Požešku kotlinu, te se kod postaje Nova Kapela-Batrina vezao na prugu Slavonski Brod-Nova Gradiška. Ogranak pruge spajao je Pleternicu i Požegu. Sljedeće godine izgrađena je dionica Našice-Slatina-Sveti Lovrinc. Posljednje dionica Slavonske vicinalne željeznice, Požega-Velika izgrađena je 1914.

Slavonsko-podravska vicinalna željeznica izgrađena je radi iskorištavanja drvnog bogatstva a investitor je bila tvrtka S.H. Guttmana. Prva dionica, Belišće-Viljevo Kapelna izgrađena je 1890. Drugi dio pruge, Kapelna-Noskovci izgrađen je 1896., a 1899. odvojkom Prandauovci-

Belišće pruga je spojena s linijom Osijek-Našice. Pruga je 1907. produžena dionicama Moslavina Crnac-Voćin, Mislavac-Slavonska Orahovica i Humljani-Slatinski Drenovac, a iste je godine izgrađena i izravna linija Belišće-Osijek (Bogavac, 1951.). Važno je primijetiti da obje pruge zaobilaze ili periferno dodiruju Osijek, najveći centar regije. Izgradnjom Dravsko-savske vicinalne željeznice, s dionicama Vinkovci-Županja (1901.), koja je 1910. produžena od Vinkovaca preko Gaboša do Osijeka, te pruge od Osijeka preko Đakova do postaje Strizivojna-Vrpolje (1905.) Osijek postaje značajan željeznički čvor (Lajnert, 2003; Bogavac, 1951.).

Vicinalne željeznice građene su i u jugoistočnom dijelu Slavonije. Pruga Vinkovci-Gunja-Brčko puštena je u promet 1886., a 1912. otvara se Dunavsko-posavska vicinalna željeznica (Vukovar-Ilača), čime se Vinkovci od samih početaka izgradnje željezničke mreže ističu kao važno prometno čvorište (Lajnert, 2003.).

Najvažnija točka prometa u zapadnoj Slavoniji bio je Barcs, koji je bio povezan s Bečom. Transverzalnim smjerom važnim za intraregionalno povezivanje prolazila je pruga Barcs-Pakrac, izgrađena 1885. Ova je pruga imala odvojke Suhopolje-Slatina i Maslenjača-Končanica koji su izgrađeni iste godine. Ubrzo je pruga predana na korištenje Društvu južnih željeznica. Dionica Virovitica-Suhopolje-Pčelić-Slatina 1895. je uključena u željezničku prugu Virovitica-Osijek, koja je 1912. proširena do Koprivnice. Ogrankom od Pakraca do Banove Jaruge 1897. pruga je spojena s Lonjsko-poljskom željeznicom (Dugo Selo-Ivanić-Kutina-Novska) i Zagrebom. Vicinalna željeznica građena je i u Baranji. Obje dionice izgrađene su 1910., a vodile su od Belog Manastira do državne granice (preko Petrovog Sela) odnosno do Batinske skele (Lajnert, 2003.; Sl. 10.).

Sl. 10 : Mreža vicinalnih željezničkih pruga u Slavoniji, Izvor: URL 37.

Obilježja željezničke mreže izgrađene u razdoblju Austro-Ugarske monarhije jasno iskazuju glavne političke i gospodarske čimbenike koje su utjecale na njihovu izgradnju. Među njima se ističu podjela na ugarsku i austrijsku interesnu sferu. Budući da je prostor Slavonije potpao pod ugarsku, a Banska Hrvatska pod austrijsku željezničku upravu, željeznička mreža u hrvatskim pokrajinama odražavala je razvojnu strategiju dominantnih dijelova monarhije. To je onemogućilo integraciju željezničkih mreža Hrvatske i Slavonije, ali je utjecalo na visok stupanj intraregionalne prometne kohezije, koja se ogleda u velikom broju pruga, kako na longitudinalnim tako i na transverzalnim pravcima. Najveći broj vicinalnih pruga izgrađen je zbog eksploatacije drvne mase.

Nakon 1. svjetskog rata novostvorena državna zajednica južnoslavenskih naroda zatekla je vrlo težak unutrašnji prometni položaj, unatoč njegovoj međunarodnoj važnosti. To je prije svega uzrokovano nepovoljnim odlukama mirovne konferencije u Parizu (uslijed koje je nova država ostala lišena prirodnog izlaza na Jadransko more te uređenih i osposobljenih luka koje bi željeznicom bile vezane s unutrašnjošću zemlje) kao i izoliranosti pojedinih dijelova zemlje, zbog činjenice da su željeznički pravci građeni tokom 19. stoljeća odražavali interese različitih zemalja. Budući da je položaj Kraljevine SHS zahtijevao direktne veze istočnog i zapadnog dijela države, najvažnija zadaća prometne strategije bila je integracija željezničkog sistema u jednu cjelinu, što se trebalo postići izgradnjom novih željezničkih pruga. Drugi cilj

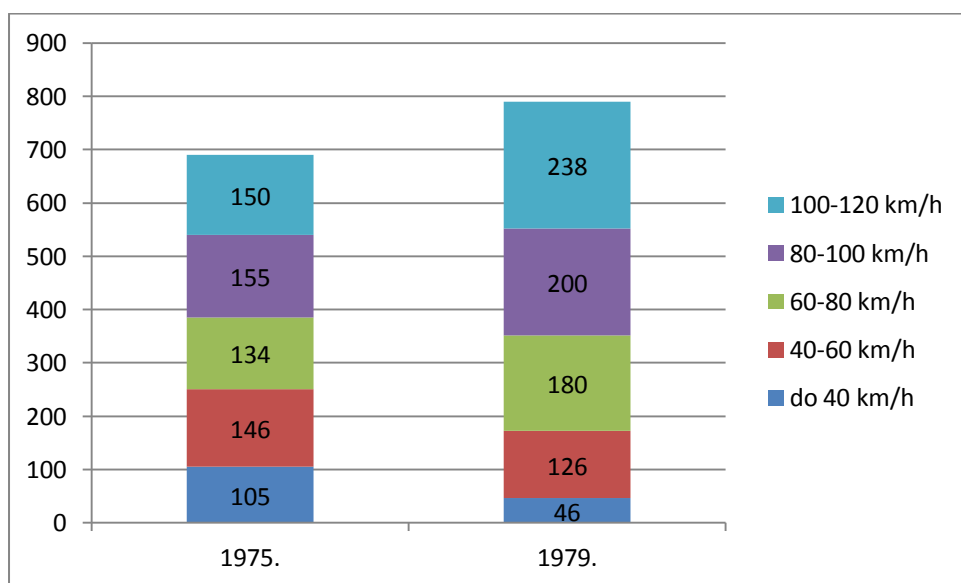
razvoja željezničkog sustava bio je obnova željezničkih pruga i voznog parka, koji su teško stradali u ratnim razaranjima. Obnova željezničkih pruga naslijeđenih iz doba Austro-Ugarske Monarhije odvijala se u periodu 1919. – 1924. Na prugama je postavljeno milijun novih hrastovih pragova, a na pruzi Brod na Savi-Sisak izvršena je zamjena tračnica. Između 1925. i 1926. izvršena je obnova pruge Ljubljana-Beograd. Obnova te pruge bila je poseban izazov za novostvorenu državu. Prije rata ona je imala lokalni značaj, dok je u novim političkim i geoprometnim okolnostima dobila prvorazredan unutrašnji značaj (povezujući tri najveća državna centra), a postala je i značajna međunarodna veza Europe i Jugozapadne Azije. Novim je tračnicama omogućeno da pruga podnosi brzinu do 100 km/h i osovinski pritisak od 18 tona. Drugi kolosijek na čitavoj je pruzi postavljen dogradnjom na dionicama Beograd-Brod na Savi (1928.) i Brod na Savi-Novska (1929.), čime se posavska razvojna osovina Slavonije profilirala kao prometno najvažniji dio zemlje. Čvorišnom funkcijom isticali su se Vinkovci, u kojem su se račvale dvije tada najvažnije pruge - prema Beogradu i Subotici (potonja je bila važna kao dio pruge Pariz-Bukurešt) (Petrović, 2001.). Navedena važnost povećana je izgradnjom teretnog kolodvora 1928., koji je 1929. spojen s putničkim kolodvorom (Bogavac, 1951.).

U doba bivše SFRJ kroz Slavoniju je prolazio najvažniji prometni pravac (posavsko-moravski). Taj je pravac povezivao najnaseljenije i najrazvijenije dijelove tadašnje države (Jesenice-Ljubljana-Zagreb-Beograd-Skopje). Glavna značajka razvoja prometnog sustava Slavonije u drugoj polovici 20. stoljeća je kvalitativni i kvantitativni napredak uzrokovan prije svega važnošću tadašnjeg prometnog položaja. Napredak je najvidljiviji u cestovnom prometu, koji je prije 2. svjetskog rata imao zanemarivu ulogu u prijevozu putnika i robe. Primjerice, na prostoru 14 bivših općina Zajednice općina Osijek u razdoblju 1969. – 1988. ukupna duljina izgrađenih cesta povećala se za 73 %. Još je značajniji podatak da se duljina cesta sa suvremenim kolnikom (izgrađenim od asfalta, betona ili kocke) povećao tri puta. Kao prometno najslabije razvijeno područje izdvaja se zapadna Slavonija, odnosno bivše općine Orahovica i Podravska Slatina te Slavonska Požega. Taj je prostor iz niza razloga (reljefna izoliranost, udaljenost od većih centara razvoja) obilježen negativnim demografskim i socio-ekonomskim procesima, što je vidljivo i u prometnom segmentu. Prometno najrazvijenije bile su općine Osijek, Valpovo, Vukovar te Beli Manastir, a izgradnjom autoceste pridružuju im se općine na jugoistoku regije (Vinkovci i Županja) (Melem Hajdarović, 2010.).

Željeznički je promet do 70-ih godina 20. stoljeća imao primarnu ulogu u prometnom sustavu Slavonije, koja je u to doba po gustoći željezničke mreže prednjačila u nekadašnjoj SR Hrvatskoj (na oko 20 % površine koliki je otprilike udio Slavonije u površini Hrvatske,

nalazilo se 43% duljine svih željezničkih pruga). Kao i u cestovnom prometu najvažnija pruga prolazila je posavskim pravcem. Pruga Zagreb-Beograd (preko Vrpolja i Vinkovaca) bila je najmodernija pruga nekadašnje SFRJ, prva u potpunosti elektrificirana i najvećim dijelom dvokolosiječna pruga (osim u dionici Dugo Selo-Novska). Željeznička pruga slijedi pružanjem vinkovački reljefni prag. Maksimalna brzina iznosila je do 160 km/h. Na nju su se vezala transverzalna skretanja: u Novoj Kapeli za Pleternicu te Slavonsku Požegu i Našice, u Strizivojini za Slavonski Šamac i Osijek, a u Vinkovcima za Županju (Melem Hajdarović, 2010.).

Drugim ključnim prometnim pravcem u Slavoniji, podravskim, prolazi magistralna pruga Dalj–Osijek–Našice–Koprivnica. Ta je pruga na tehnički manjem stupnju razvoja (brzina nije dosizala 100 km/h, slabiji osovinski pritisak). Ostale magistralne pruge su: Mađarska-Beli Manastir–Osijek–Vinkovci-BiH te Vinkovci–Borovo–Dalj–Erdut-Srbija. Zbog nedovoljno kvalitetne željezničke i popratne infrastrukture bila je nužna rekonstrukcija i modernizacija željezničkog prometa, koja je provedena krajem 70-ih godina 20. stoljeća (Melem Hajdarović, 2010.). Njome smanjena duljina pruga kojima se moglo prometovati do 40 km/h (njihova ukupna duljina smanjena je za više od 50%), a najveći porast zabilježile su pruge kojima se moglo prometovati brže od 100 km/h. Unatoč tome, udio duljine pruga kojima se prometovalo do 80 km/h iznosio je tek nešto manje od 50 % (Sl. 11.). Vozni park je također doživio modernizaciju – parne lokomotive zamijenjene su dizelskim i električnim. Oko trećine pruga je elektrificirano (Melem Hajdarović, 2010.).

Sl. 11.: Struktura željezničkih pruga u Slavoniji prema maksimalnoj brzini 1975. i 1979., Izvor: Melem Hajdarović, 2010.

U opisanom razdoblju oko četvrtine robe se prenosilo željeznicom, a ostatak transporta obavljao se cestovnim putem. Željeznica je imala veliku važnost u poslijeratnom gospodarstvu Slavonije jer je mogla zadovoljiti zahtjeve dviju tada najpropulzivnijih grana industrije – prehrambene i metaloprerađivačke. Poljoprivredni proizvodi nisu podnosili velika opterećenja prijevoznih cijena i stoga je mogućnost željeznice da jeftino preveze velike količine robe bila od osobitog značaja. Željeznica se izvrsno prilagodila i zahtjevima metaloprerađivačke industrije, kojoj nije bila posebice važna velika brzina transporta, ali je zahtijevala velik osovinski pritisak. Veliku su važnost imali i industrijski kolosijeci koji su omogućavali direktnu povezanost privrednih subjekata s željeznicom što je umnogome olakšavalo utovar i istovar robe (Melem Hajdarović, 2010.).

Domovinski rat ostavio je teške posljedice na cjelokupno gospodarstvo Republike Hrvatske, pa tako i na prometni sustav. Procjenjuje se da je šteta na prometnoj infrastrukturi u Hrvatskoj iznosila oko milijardu dolara. Neki su dijelovi Slavonije zbog okupacije bili prometno izolirani od ostatka Hrvatske (Melem Hajdarović, 2010.). Osim toga, u samostalnoj hrvatskoj državi Slavonija je obilježena rubnim položajem, a kao pravac koji zahijeva najviše investicija istaknut je pravac sjever – jug (povezivanje unutrašnjeg kontinentalnog područja zemlje i srednjoeuropskog Podunavlja s Hrvatskim primorjem) (Strategija prostornog uređenja RH, 1997.). Od 2001. – 2008. u izgradnju autoceste Zagreb – Dubrovnik (do čvora Ravča) uloženo je oko 19 milijardi kuna dok je za izgradnju novih dionica na autocestma A3 i A5 u istom razdoblju uloženo oko 4,5 milijardi kuna (Sošić, M., 2006; URL36). Zbog opisanih procesa prostor Slavonije počinje zaostajati u odnosu na hrvatski prosjek. To je vidljivo usporedi li se gustoća cestovne mreže u Hrvatskoj i slavonskim županijama, kao i struktura cestovne mreže. Kao prometno najslabije razvijen dio Slavonije i dalje se ističe središnji i sjeverozapadni prostor (Virovitičko – podravska i Požeško – slavonska županija), koji uglavnom korelira s bivšim općinama Orahovica, Podravska Slatina i Slavonska Požega. Tim županijama ne prolaze autoceste, a udio lokalnih cesta iznosi oko 1/3 (Tab. 1.).

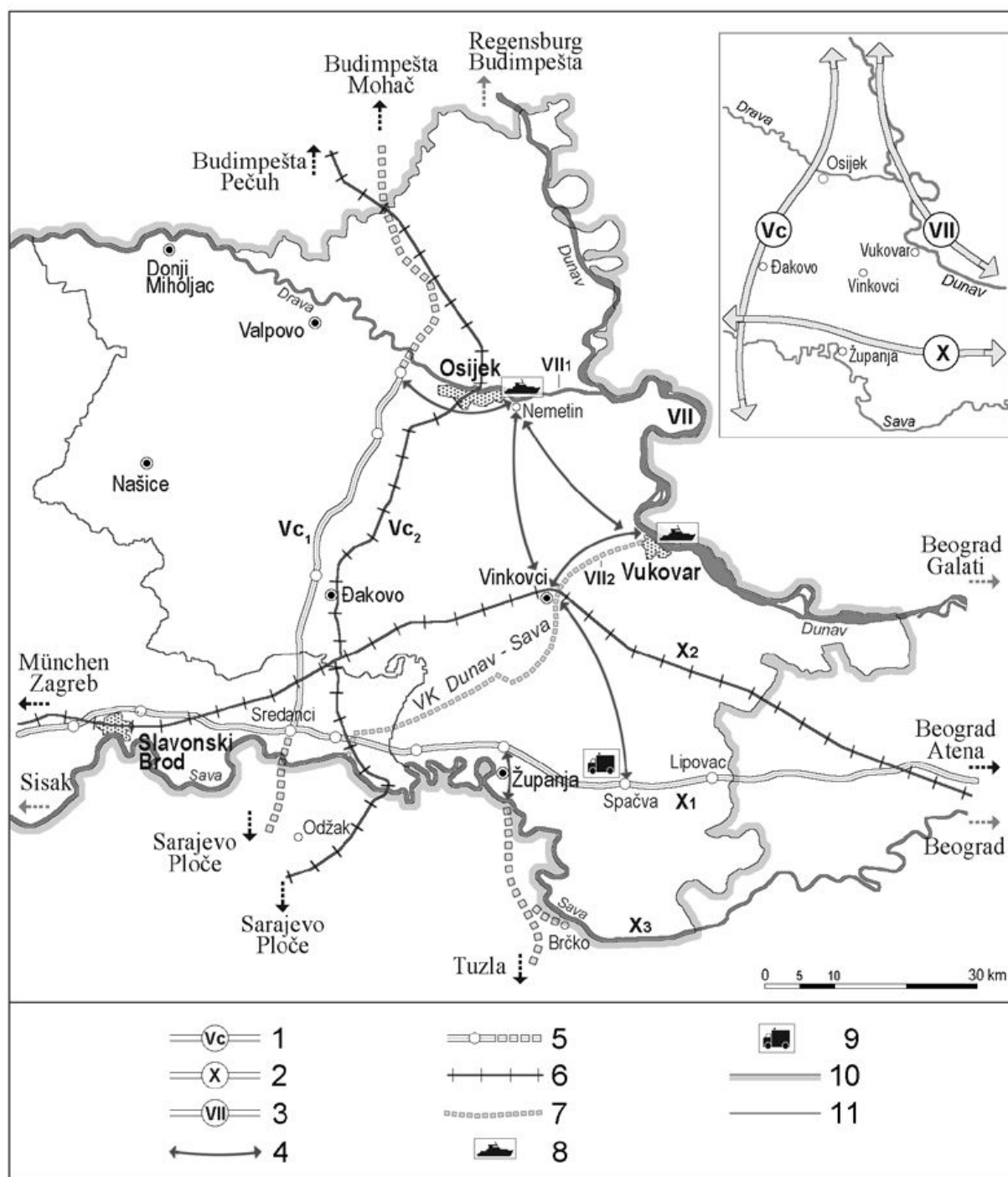
Tab. 1

Administrativna jedinica	Ceste					Gustoća cestovne mreže (m/km ²)
	Ukupno	Autoceste	Državne ceste	Županijske ceste	Lokalne ceste	
Republika Hrvatska	29 419	1254	6843	10967	10355	520
Virovitičko – podravska	852		190	371	290	421
Požeško - slavonska	746		219	234	293	409
Brodsko - posavska	930	124	133	477	195	458
Osječko - baranjska	1 746	43	482	666	554	420
Vukovarsko – srijemska	1 017	50	258	479	230	415

Cestovna mreža u RH i slavonskim županijama 2011., Izvor: Statistička izvješća 1465 – Transport i komunikacije u 2011. DZS, Zagreb

3.2. Slavonija u sustavu europskih koridora

Slavonija, posebice osječka regija, se uz zagrebačku regiju ističe koncentracijom paneuropskih prometnih koridora. Glavni europski prometni koridori definirani su Prometnom konferencijom u Helsinkiju 1997. u svrhu što efikasnijeg povezivanja Zapada i Istoka Europe te bržeg razvoja prometne infrastrukture (posebice u tranzicijskim zemljama). Prema odlukama konferencije Hrvatskom prolaze tri koridorska pravca: X (Salzburg – Ljubljana – Beograd – Skopje – Solun), Vb (Budimpešta - Zagreb – Rijeka, ogranak koridora V: Lviv – Budimpešta – Ljubljana - Trst – Venecija), Vc (Budimpešta – Osijek – Sarajevo – Ploče) te VII (rijeka Dunav). Zagrebačkom regijom prolaze koridori X, Vb i Xa (Graz - Zagreb). U Osječkoj regiji koncentriraju se koridori X, Vc i VII. Dok su u Zagrebačkoj regiji svi koridori usmjereni na Zagreb, u Osječkoj su regiji koridori grupirani na širem prostoru Istočnohrvatske ravnice, na području Osječko - baranjske i Vukovarsko - srijemske županije. Definiranje paneuropskih prometnih koridora svakako je otvorilo povoljnu perspektivu razvoja Osječke regije (Sić, 2012; Sl. 12.).

Sl. 12 : Paneuropski prometni koridori na prostoru Slavonije

1. – koridor Vc, 2. – koridor X, 3. – koridor VII, 4. – spojne veze među koridorima, 5. – autoceste i planirane autoceste, 6. – željezničke pruge, 7. – planirani kanal Dunav-Sava, 8. – riječne luke, 9. – kamionski terminal, 10. – državna granica, 11. – županijska granica, Izvor: Sić, 2012.

3.2.1. Koridor X i njegova valorizacija

Koridor prolazi južnim dijelom regije. Cestovne i željezničke prometnice su tehnički najbolje uređene te imaju najveći međunarodni značaj, ali su prostorno nepovezane. Rijeka Sava kao treća prometnica koridora zaostaje svojim značajem, jer ne zadovoljava potrebe moderne plovidbe (Sić, 2012).

Autocesta Bregana – Zagreb - Lipovac najvažnija je cestovna prometnica koja prolazi Slavonijom. Njome se ostvaruje najkraća i najpogodnija veza zapadne i jugoistočne Europe s Bliskim istokom. U europskoj mreži cesta nosi oznaku E70, a u mreži autocesta Republike Hrvatske označuje se s A3. Njena izgradnja počela je 1977. godine i trajala je, s prekidima, sve do 2006. godine. Ukupna vrijednost investicija iznosi oko 7 milijardi kuna, čime je izgrađeno 307 kilometara autoceste s pripadajućim objektima i infrastrukturu. Glavnina autoceste (208,6 km) puštena je u promet prije 1991. godine. Od te duljine oko 70 km je prolazilo kroz prostor Slavonije. Ostatak autoceste izgrađen je u samostalnoj Hrvatskoj te gotovo svi dijelovi, osim dionice Bregana - Jankomir, prolaze kroz Slavoniju (Autocesta A3, 2007.). Lokalno značenje ceste ogleda se u gospodarskom razvoju naselja oko autocestovnih čvorova. Na području Slavonije nalazi se 12 čvorova – Novska, Okučani, Nova Gradiška, Lužani, Slavonski Brod (istok), Slavonski Brod (zapad), Sredanci, Velika Kopanica, Babina Greda, Županja, Spačva i Lipovac. Najveće značenje imaju čvorovi Sredanci (zbog povezivanja s autocestom A5 prema Osijeku te početnom autocestovnom dionicom Svilaj–Odžak u BiH) te Županja, odakle vodi brza cesta prema Vinkovcima i na koji se priključuju cestovni tokovi iz područja Tuzla–Brčko. Na slavonskom dijelu autoceste od zapada prema istoku opada intenzitet prometa, dok se sezonska varijabilnost automobilskih tokova povećava (Sić, 2012).

Magistralna željeznička pruga na koridoru X znatno je slabije valorizirana. Najznačajniji projekt je obnova dionice Vinkovci–Tovarnik, koja je oštećena u ratu. Nakon obnove, koja je završena početkom 2012., uz pomoć pretprijetnog fonda Europske Unije ISPA, omogućena je brzina vlakova od 160 km / h (URL 35). U posljednja dva desetljeća zamjetan je pad robnog prometa i smanjenje udjela međunarodnog putničkog prometa, što je umanjilo značenje vinkovačkog čvorišta i teretnog kolodvora. Porast značenja željezničke funkcije Vinkovaca povezan je s većim prometom vukovarske luke i elektrifikacijom puge Vinkovci – Vukovar (Sić, 2012.).

3.2.2. Koridor Vc i njegova valorizacija

Najvažniji projekt koji je ostvaren na koridoru Vc je autocesta Sredanci–Osijek. Ona je najvažnija meridionalno položena prometnica u regiji. Autocesta, izgrađena 2007., duga je 55,3 km te ima tri čvora – Đakovo, Čepin i Osijek. Veza s posavskom autocestom ostvaruje se preko interregionalnog čvorišta Sredanci (Mlinarić i dr., 2005.). Potpuno funkcioniranje autocestovnog sustava na koridoru Vc ovisi o dinamici izgradnje u susjednim državama - Mađarskoj i BiH. Dok je u Mađarskoj autocesti dano veće značenje i njen završetak je pri kraju, cestovno valoriziranje koridora odvija se znatno sporije. Autocestovni pravac na koridoru Vc završava u Hrvatskoj budućom autocestom Mali Prolog–Ploče. Time se u donjonekratskom prostoru ostvaruje kontakt s autocestom A1 (Zagreb–Split–Dubrovnik) te nastaje važno prometno čvorište, posebice pridoda li mu se značenje luke Ploče (Sić, 2012.).

Planirana duljina autoceste bila je 88,6 km (od čvora Sredanci do Belog Manastira). No, zbog neisplativosti ceste stalo se na 55,3 km autoceste izgrađenih do 2010. (dionice Sredanci–Đakovo i Đakovo–Osijek). Time je još jednom apostrofirana glavna boljka prometnog sustava Slavonije - neefikasnost meridionalnih pravaca. Na neisplativost projekta autoceste A5 upozorava činjenica da se PGDP na odsječcima autoceste kreće između 1718 i 2327. Za usporedbu PGDP na državnoj cesti D7 koja gotovo usporedno prati autocestu PGDP je dvostruko, a na dionici Čepin–Osijek i trostruko veća (Brojenje prometa na cestama RH 2012).

Utjecaj izgradnje autoceste A5 u pravoj je mjeri vidljiv samo na području osječke regije. Osijek je novom prometnicom proširio svoje gravitacijsko zaleđe i postao privlačan za razvoj trgovačkih funkcija, što je rezultiralo izgradnjom novih trgovačkih centara na uz južnu obilaznicu. Autocesta je i novi faktor koji utječe na prostorni razvoj osječke aglomeracije. Prostorni je razvoj Osijeka i do sada, zbog magistralnih posavskih i podravskih prometnica, veličine gravitacijskog zaleđa i izgradnje južne i zapadne obilaznice, bio usmjeren prema jugu i jugozapadu. U tom se području suburbana zona najviše proširila, što će se dodatno intenzivirati utjecajem autoceste. Osobito je perspektivna zona oko čvora Osijek–Josipovac, gdje se na autocestu priključuje Podravska magistrala i počinje južna obilaznica. Njeno proširivanje i povezivanje s prometnicama koja vode prema susjednim subregijama, među kojima se ističe cesta prema Vinkovcima, utjecat će i na širenje osječke aglomeracije prema jugu i jugoistoku, što se može reflektirati i na intraregionalnu koheziju. Važan potencijal razvoja nalazi se i u povezivanju obilaznice s koridorom VII pri čemu posebnu ulogu ima integracija kamionskog, željezničkog i riječnog prometa (Sić, 2012.).

3.2.3. Koridor VII i njegova valorizacija

Izgradnja kanala Majna – Dunav utjecala je na povećanje prometnog iskorištavanja Dunava, što je rezultiralo definiranjem paneuropskog prometnog koridora VII. Dunav je međunarodna rijeka, plovni put najviše kategorije te pruža velike mogućnosti povezivanja, posebice u okviru Srednje i Jugoistočne Europe. Najveće rezultate u iskorištavanju prometnih potencijala Dunava postigle su podunavske zemlje bez izlaza na more. To se posebice odnosi na modernizaciju plovnih puteva, prijevoznih sredstava, luka te primjenu novih transportnih tehnologija (kontejneri) (Sić, 2012).

Hrvatska ima povoljne uvjete za uključivanje u paneuropski koridor VII. Dunav kroz Hrvatsku protječe u duljini od 137,5 km plovnog toka i granična je rijeka sa Srbijom. Na njemu se nalazi najveća hrvatska riječna luka – Vukovar. Vukovar je u prošlosti pretežno bio orijentirana na prekrcaj i tranzit osobito masovnih tereta za korisnike u Bosni i Hercegovini. Krajem 20. stoljeća, orijentacijom na prihvat međunarodnih kruzera, razvija se putnički promet. U novije vrijeme, ekonomska kriza i preusmjerenje robnih tokova uzrokovali su poteškoće u poslovanju i pad prometa. Kao dugoročno rješenje nameće se izgradnja kanala Dunav - Sava te nove luke Vukovar istok (Sić, 2012).

Dunavski prometni koridor, kao i cijeli prometni sustav u Hrvatskoj slabo je iskorišten, što se ogleda u nedovoljnoj razvijenosti svih njegovih segmenata – luke, plovnih puteva i flote. Pravilno valoriziranje i geografskog položaja Hrvatske i uključivanje koridora VII pretpostavlja intermodalno povezivanje Dunav – Jadran. Taj projekt obuhvaća izgradnju nizinske pruge Botovo – Zagreb – Rijeka, uređenje plovnog puta rijeke Save, izgradnju kanala Dunav – Sava, te stvaranje kargo centara. Unatoč višedesetljetnoj raspravi, planskim dokumentima i politici Europske unije u Hrvatskoj gotovo da i ne postoji financiranje riječnog prometa (Sić, 2012).

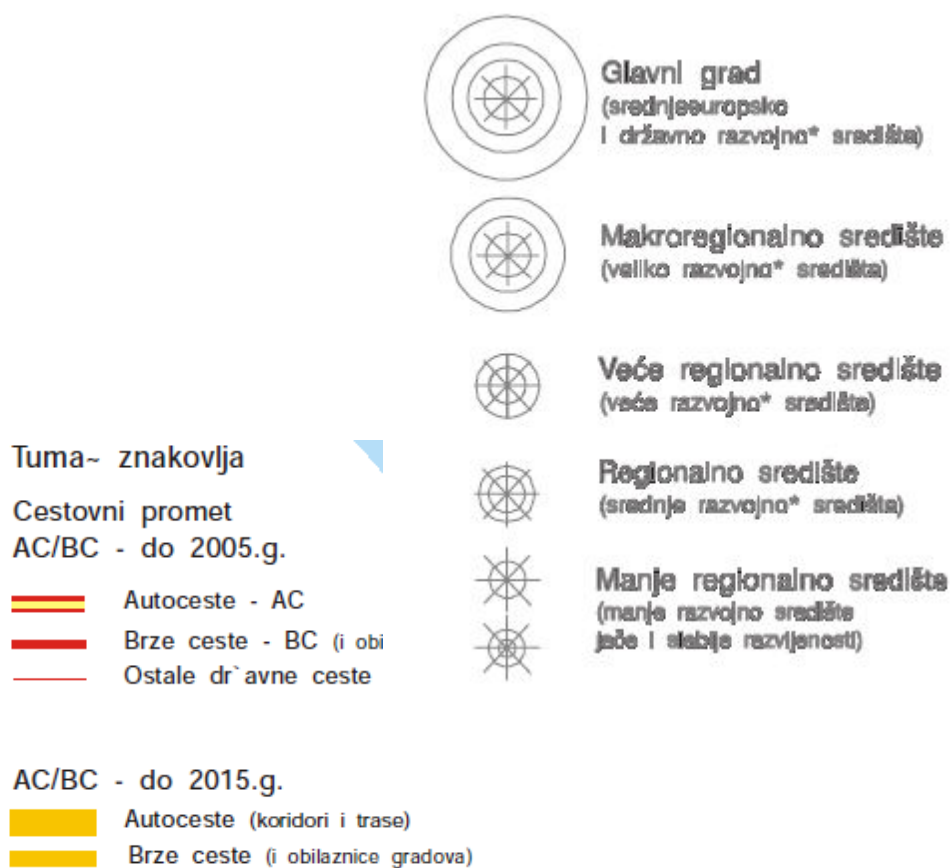
I ostala središta osječke regije i šireg prostora imaju mogućnosti valoriziranja paneuropskih koridora. Vinkovci na paneuropskom koridoru X su tradicionalno željezničko čvorište koje se počelo stvarati još prije 1. svjetskog rata. Njegovo značenje naglo je poraslo nakon osnutka prve Jugoslavije, kada se našao na prometnoj osovini razvoja države, a maksimum prometnog razvoja dosegao je tokom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća, kada se gradi i veliki teretni kolodvor. No, čvorišna funkcija nije utjecala na razvoj ostalih industrijskih grana (glavne grane industrije ostale je usmjerena na lokalne sirovine). Stvaranjem nove države smanjena je važnost vinkovačkog čvorišta, čiji se daljnji razvoj temelji na pogodnostima

položaja na koridoru X, primjeni novih transportnih tehnologija te intermodalnom povezivanju s Vukovarom (Sić, 2012). Razvoj Vukovara, naše tradicionalno glavne riječne luke vezan je uz dunavski plovni put. U posljednje vrijeme, pod utjecajem brojnih faktora (stvaranje mreže europskih plovnih puteva, tehnološki napredak, zakonska regulativa) stvoreni su preduvjeti za uključivanje dunavske luke u europski plovni sustav, pri čemu trebariješiti pitanje zaleđa i privlačenja robnih tokova. Uspješni razvoj luke trebao bi potaknuti stvaranje novih gospodarskih zona u gradu. Đakovo i Županja, kao dva manja centra osječke regije, također raspolažu razvojnim potencijalima vezanim uz položaj na koridorskim autocestama. Đakovo se u najnovije vrijeme našlo u području interregionalnog križišta na autocestama A3 i A5. Novostečena prometna važnost, uz položaj između dvaju velikih centara regije (Osijeka i Slavonskog Broda) otvaraju mogućnost otvaranja gospodarske zone i razvoja djelatnosti namijenjene širim tržištima. Na području Županje križaju se posavska autocesta i cesta prema Vinkovcima te cestovna veza prema BiH. Privlačnost županjskog čvorišta dodatno će ojačati izgradnjom planiranih autocesta iz Tuzle i Brčkog. Dodatnu prometnu funkciju može pružiti i dosad neiskorištena Sava. Prometna privlačnost čvorišta trebala bi utjecati na industrijski razvoj Županje, koja je već sada najveći industrijski centar Vukovarsko – srijemske županije i drugi najveći centar osječke regije (Sić, 2012.).

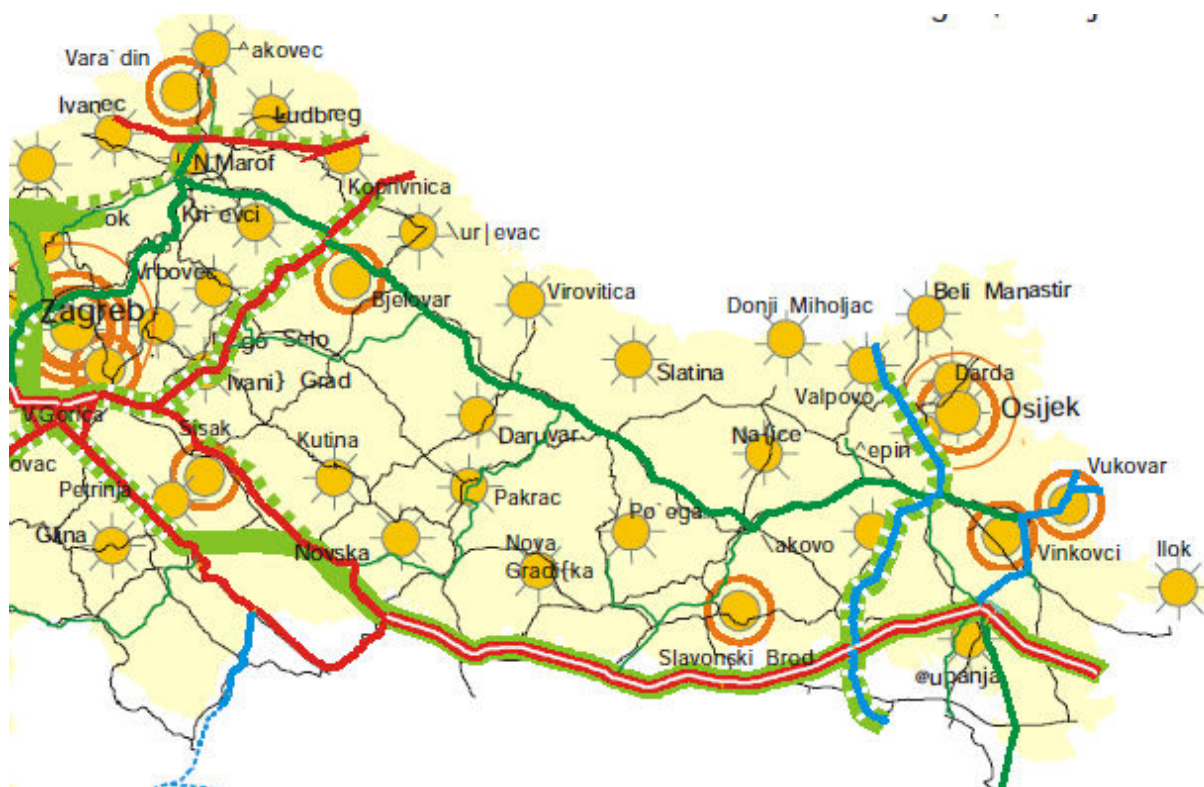
3.2.4. Ostali prometni pravci u Slavoniji

Osim posavskog i slavonsko – bosansko – neretvanskog pravca kojima prolaze europski koridor u prometnom za prometni sustav Slavonije vežan je i podravski pravac. Njime prolazi prometnica Virovitica - Podravska Slatina – Našice – Osijek (državna cesta D2, poznata i kao „Podravska magistrala“). Meridionalno su položene brze ceste Virovitica – Daruvar – Okučani (državna cesta D5), Donji Miholjac – Našice - Slavonska Požega - Nova Gradiška (državna cesta D53), Beli Manastir – Đakovo (državna cesta D7) te Borovo – Vukovar – Vinkovci – Županja (državna cesta D55). Stanje svih navedenih prometnica ne odgovara potencijalu njihovog položaja. Najveći su nedostaci loše stanje kolnika, neodgovarajući prometno – tehnički elementi trasa te posebice prolaz kroz građevinska područja naselja (Kralj i dr., 2008.). Na svim navedenim trasama u različitim dokumentima prostornog planiranja (Strategija prostornog uređenja RH, županijski prostorni planovi) predviđeno je građenje brzih cesta (Mustapić i dr., 2008.; Obrenović, 2008.).

Državna cesta D5 ima višestruku prometnu važnost, koja se ogleda i u razvoju regionalnog identiteta. Prometnica u suvremenom shvaćanju predstavlja najpogodniju među regije. Adekvatan razvoj prometne mreže u zapadnom dijelu Slavonije, od posebnog je interesa. Taj je prostor po gustoći i strukturi cestovne mreže prometno najnerazvijeniji dio regije, te je najviše zahvaćen negativnim demografskim i socio-ekonomskim procesima. Najveća važnost državne ceste D5 ostvaruje se kroz povezivanje posavskog i podravskog koridora. Njena trasa dio je europskog prometnog koridora E 661 kojim se Srednja Europa povezuje s Jadranom. Smještena je zapadno od slavonskog gorja koja okružuju Požešku kotlinu. Sadašnji PGDP iznosi oko 2000 vozila, a Građevinsko-tehničkom studijom brze ceste predviđen je PGDP od 8000 – 9000 vozila. Procjenjuje se da će do izgradnje brze ceste doći prilikom kada PGDP bude iznosio oko 7000 vozila na dan (Kralj i dr., 2008.). Uzevši u obzir prethodne prometne investicije na ovom području (izgradnja autoceste A5 i procjene vezanje uz njeno planiranje) ovakve projekcije nisu posve realne i potvrđuju tezu da prometna ulaganja moraju biti praćena razvojem ostalih društvenih i gospodarskih segmenata prostora.

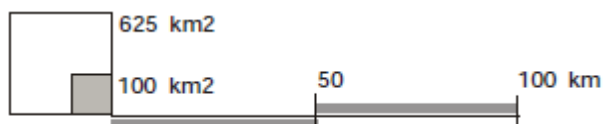
Sl. 13. : Plan razvoja cestovnog prometa do 2005. i 2015., Izvor: Program prostornog uređenja RH, 1999.

Tumač znakovlja

Stanje 1998. godine

- Magistralne glavne pruge I. reda
- Magistralne pomoćne pruge I. reda
- Ostale pruge I. reda
- Pruge II. reda

- Prijedlog mreže pruga velike propusne moći/velikih brzina (do 250 km/h kao krajnje rješenje u daljnjoj budućnosti)
- Dvokolosječne pruge brzine do 160 km/h u uporabi ili osposobljavanju za velike brzine
- Postojeća pruga s dogradnjom drugog kolosjeka i preinaka za brzinu do 160 km/h (i više gdje postoje uvjeti ili opravdanje)
- Mogući pravci i alternativna rješenja trasiranja pruga velike propusne moći/velikih brzina od 30.000 stanovnika 1991.g.
- gradska područja sa 7.000 do 30.000 stanovnika 1991.g.

Sl. 14.: Plan razvoja željezničkog prometa do 2015., Izvor: Program prostornog uređenja RH, 1999.

4. ANALIZA FORMATIVNIH ELEMENATA REGIJE

4.1. Uvod

U ovom je dijelu rada iznijeta analiza ključnih formativnih elemenata regije koji su dio anketnog istraživanja. Izabrani su temeljem pretpostavke da se preko prikaza njihove pojavnosti u regiji i obilježja po kojima su danas prepoznatljivi formativni elementi identiteta regije najefikasnije mogu iščitati ključni historijskogeografski procesi koji su oblikovali regiju. Formativni elementi su podijeljeni u tri skupine – prirodni (nizinski reljef, Park prirode Papuk, Park prirode Kopački rit), ekonomski (poljoprivreda i industrija) te socio-kulturni (pripadnost srednjoeuropskom civilizacijskom krugu, pripadnost Republici Hrvatskoj, folklor, tradicijska kuhinja, štokavsko narječje). Neki od njih su suprotstavljeni (poljoprivreda-industrija, nizinski reljef-Park prirode Papuk, pripadnost srednjoeuropskom krugu-pripadnost Republici Hrvatskoj). Zbog preglednosti rada elementi su odvojeni u zasebna poglavlja, no najvažnija smjernica u njihovom prikazivanju bio je sistemski pristup. Kao što je istaknuto u teorijskom dijelu rada optimalna analiza formativnih elemenata regije je ona koja ih stavlja u međusobnu vezu te time stvara sistem.

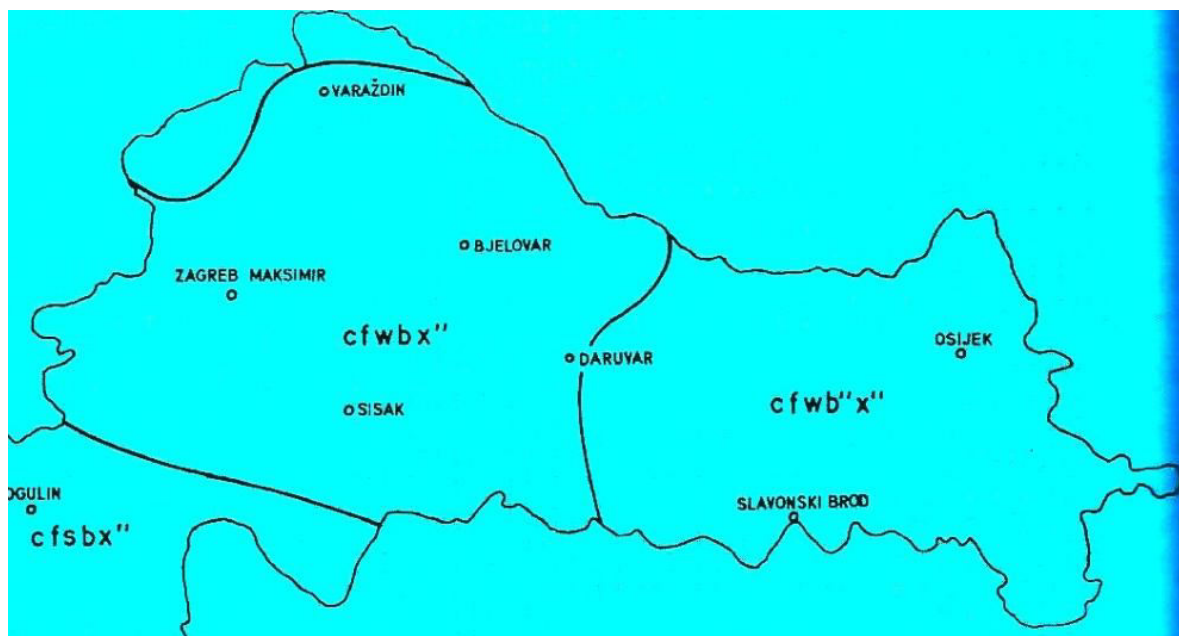
4.2. Prirodna sredina

Slavonija je jedna od najvećih hrvatskih pokrajina. Nažalost, malo ljudi zna nešto više o njoj. To se najbolje vidi kad neki zlobnik želi "naslikati" njezinu zemlju i ljude, pa otprilike ovako iskrasnoslovi. "Da, to ti je ravnica! Do dosade sve je ravno! Ničeg. (...) I to tako od Ilove do Vuke - u beskonačnost. (...) Ne bi želio držati predavanje o svom užem zavičaju, ali moram reći: ako išta manje poznamo od svoga rođenoga, onda je to naša Slavonija. Eto, već prvo o ravnici. Nije sva Slavonija ravna. Jest onda prema Savi. Ali postoji i planinska Slavonija. Zar nismo učili na satu domovinskog zemljopisa: planine Psunj, Papuk, Krndija i Dilj? Da si bio tek u Psunju, ne bi govorio o Slavoniji kao o ravnici. Psunjem se pjene potoci i skaču pastrve. (...) S Brezova polja pucaju daleki vidici. (Peić, 1984., 209 - 210)

Jedan od najpoznatijih tekstova Matka Peića zorno ilustrira uobičajeni stereotip Slavonije kao isključivo nizinske regije. Unatoč toj činjenici, Slavonija se odlikuje relativno složenom reljefnom strukturom. Prema prirodnogeografskoj klasifikaciji Hrvatske koju iznosi Bognar (1996.) Slavonija se nalazi u sklopu Panonske megaregije, a sastoji se od Istočnohrvatske ravnice i slavonskog gromadnog gorja. Zapad Slavonije reljefno je dinamičniji i vertikalno raščlanjeniji prostor (Bognar, 1996.). U njegovom središtu nalaze se gromadna gorja - Psunj,

Papuk, Krndij, Požeška i Dilj – gora, koja se pobrđima spuštaju prema rubno položenim savskim i dravskim polojima i riječnim terasama. Istočni se dio, osim poloja i riječnih terasa koji zauzimaju najveće površine, sastoji i od lesnih zaravni (Đakovačka, Vukovarska, Baranjska) te fluvio – močvarnih nizina (Kopački rit). Najstariji dijelovi Slavonije su škriljavci arhajske i paleozojske starosti na Papuku, Psunju i Krndiji i graniti paleozojske starosti na zapadnom dijelu Papuka. Istočni dio regije građen je od neogenskih (prigorja i podgorja, Dilj i Fruška gora, Bansko brdo) i pleistocenskih naslaga (fluvijalne naslage) (Roglić, 1975.).

Prema Köppenovoj klasifikaciji najizrazitiji klimatski tip u istočnoj Hrvatskoj je Cfbw “x”, umjereno topla kišna klima bez suhog razdoblja s oborinama jednoliko razdijeljenim kroz cijelu godinu i najsušim dijelom u hladnom razdoblju. Taj je tip klime varijanta klime tipa Cfbwx”. Meteorološke postaje koje su predstavnici tog tipa klime su Osijek i Slavonski Brod, a prijelazni oblik pruža se i do linije Virovitica-Daruvar. (Seletković, Katušin, 1992.; Sl. 15.). Temperature amplitude vrlo malo variraju (maksimalna ljetna temperatura kreće se od 20° - 23° C, a zimi od -2° do -1°C.). Količina oborina najveća je od travnja do lipnja, a najmanja u hladnom dijelu godine (listopad – ožujak). Srednja godišnja količina oborina kreće se od 885 mm u Lipovljanima do 646 mm u Vukovaru (Klimatski atlas Hrvatske, 2008.).

Sl. 15.: Klimatska područja Hrvatske prema Köppenovoj klasifikaciji (isječak), Izvor: Šume u Hrvatskoj, 1992.

Tla imaju posebno geografsko značenje, zbog važnosti poljoprivrede u razvoju regije. Na njihov sastav i raspodjelu utječu prevladavajuće pleistocenske i holocenske naplavine, te utjecaji taloženja, spiranja i recentnih ekoloških i antropogenih procesa (Roglić, 1975.). Najslabije poljoprivredne kvalitete su smeđa kisela tla u gorskom predjelu, koja su nastala uslijed periglacialnog pleistocenskog trošenja i spiranja. Na zaravnjenim dijelovima i blagim padinama s tercijarnom podlogom uslijed trošenja u pleistocenu razvio se sloj ilovača, čijim su ispiranjem nastala parapodzolasta tla. Dijelovi na kojima se vršila neadekvatna obrada i uništavao šumski pokrov obilježeni su spiranjem i degradiranjem tla. Gospodarski najvažnija tla nalaze se u ravničarskom dijelu. Na prapornoj podlozi nastala su smeđa karbonatna tla podložna spiranju, no uz pravilne agrotehničke metode sprečava se degradacija i omogućuje optimalno agrarno iskorištavanje (pšenica, vinova loza). Černozem se pojavljuje na blago nagnutim površinama prapora, te u krajnjem istočnom dijelu regije. Na višim dijelovima černozem je degradiran i prelazi u smeđa tla. Uz naplavne ravnice glavnih rijeka, posebice Save, razvijena su tamna barska tla, koja su melioracijskim radovima kultivirane. Velike površine s plodnim tlom, uz povoljan raspored padalina od najranijeg su razdoblja pružale veliku mogućnost razvoja poljoprivrede i povoljno utjecala na razvoj naseljenosti regije (Roglić, 1975.).

Drugo važno prirodno bogatstvo koje se od samih početaka naseljenosti eksploatira su šume. U reljefno najnižim dijelovima prirodno su raširene šumske zajednice vrbe i topole (*Salici-Populetum nigrae rubetosum caesii*), johe (*Frangulo-Alnetum glutinosae*), jasena (*Leucio-Fraxinetum angustifoliae*) te hrasta lužnjaka s velikom žutilovkom (*Genisto elatae-Quercetum roboris*). Predgorske stepenice i lesne zaravni prekrivene su uglavnom šumama hrasta lužnjaka i običnog graba (*Carpino betuli-Quercetum roboris*), kojima se u kserotemnim područjima pridružuje i cer. (Rauš i dr., 1992.). Takva se područja nalaze na krajnjem istoku regije i mogu se smatrati svojevrsnim nastavkom euroazijske stepe (eršak i Lazanin, 1999.). Najraširenija biljna zajednica na brdskim terenima te u podnožjima većih gorja je ilirska šuma hrasta kitnjaka i običnog graba (*Epimedio-Carpinetum betuli*), iza kojih slijede šume hrasta kitnjaka s bekicom i vlasuljom (*Luzulo-Quercetum petraeae, Festuco-drymeiae-Quercetum petraeae*). Gorski predjeli prekriveni su šumama bukve s bekicom i mrtvom koprivom (*Luzulo-Fagetum sylvaticae, Lamio orvale-Fagetum sylvaticae*), a na najvišim predjelima Papuka raste panonska bukovo-jelova šuma (*Abieti-Fagetum pannonicum*) (Rauš i dr., 1992.). Gospodarska važnost slavonskih šuma posebno je istaknuta u poglavlju o poljoprivredi, a slavonska šuma je tema istoimene pripovijesti Josipa Kozarca iz

1881., koja je jedno od najpoznatijih književnih djela u povijesti Slavonije. U početnom ulomku Kozarac opisuje staru šumu hrasta lužnjaka:

“Tko je jedanput bio u toj našoj drevnoj šumi, s onim divnim stabarjem, spravnim, čistim i visokim, kao da je saliveno, taj je ne može nikada zaboraviti. Tu se dižu velebnii hrastovi sa sivkastom korom, izrovanom ravnim brazdama koje teku duž cijelog dvadeset metara visokog debla sa snažnom širokom krošnjom, kojano ga je okrunila, kao stasitog junaka kućma...”
(Kozarac, 2005., 9)

Prirodnom raznolikošću i značajem u Slavoniji se ističu dva dijametralno suprotna područja – Parkovi prirode Papuk i Kopački rit. Park prirode Papuk obuhvaća gorske šumske predjele Papuka i Krndije ukupne površine 33600 ha. Park se ističe geološkim posebnostima (starosni raspon stijena od 350 milijuna godina, geološki spomenik prirode Rupnica, stijene eruptivnog, metamorfnog i taložnog postanka) te raznovrsnošću i očuvanošću flore i faune (bukove, hrastove i jelove šume, rezervat šumske vegetacije Sekulinačke planine; šumska divljač i manje životinje, ribe i ptice) (URL 2). Geološke posebnosti Papuka najslikovitije je opisao Matko Peić koji u knjizi “Ljubav na putu” piše:

“Neki ne bi mogli povjerovati ako bi im se reklo da se jedan vrh Papuka zove Visoki vrh i da doseže gotovo devetsto metara! Bilo bi im neshvatljivo da se ovdje, iz ravnice uspravljaju gore kao timori, kao vrhovi izumrllog miocenskog mora i da se ovdje čovjek verući se potiplje o okamenjene školjke, zvijezde, puževe i alge. U um im ne ide da za mjesečine ovdje blista izljev vulkanskog kamenja i sjaje se arhaiski gnajsi, tinjčevi škrljavci, silurske naslage, blista kremenit silit. I ne dolaze k sebi kad im kažeš i prstom pokažeš da je na geološkoj karti Hrvatske ovaj požeški kraj najcrveniji, što znači da nije zemljani mekušac, nego eruptivni kamen granit, bazalt!” (Peić, 1984, 228 - 229.). Ovim odlomkom Peić se osvrće na prevladavajući stereotipnu predodžbu o Slavoniji kao nizinskoj regiji, koja isključuje prirodno i gospodarski iznimno vrijednu gorsku komponentu.

Kopački rit unutarinja je delta Dunava i Drave i najveće fluvijalno područje srednjeg Podunavlja. Reljefno je područje Kopačkog rita obilježeno valovitim izgledom koji je nastao izmjenjivanjem povišenih dijelova nastalih akumulacijom fluvijalnog materijala (greda) i udubljenih dijelova koja su ostaci nekadašnjih mrtvaja Dunava (bara). Bare su sa Dunavom povezane sustavom prirodnih kanala, tzv. fokova. Zbog mikroreljefnih raznolikosti Kopački rit je obilježen raznolikom močvarnom florom u kojima obitava velik broj životinjskih vrsta (URL 34).

Pejzaž se, kao što je navedeno u uvodnom dijelu, u sistemskom pristupu regionalnoj geografiji percipira kao rezultanta mentalnih elemenata i regulatora. Tradicijska regija poput

Slavonije stoljećima se odlikovala posebnim pejzažnim obilježjima. Prema suvremenim nastojanjima zaštite i unaprijeđenja okoliša pejzaž se definira kao područje čiji je izgled određen djelovanjem i međudjelovanjem prirodnih i ljudskih čimbenika kakvim ga opaža stanovništvo kroz perspektivu različitih lokalnih, regionalnih ili nacionalnih kultura (Zimmerman, 1999.). Svaki se pejzaž veće površine sastoji od tri komponente – reljefa, vode i vegetacije. Kao četvrti čimbenik u kompoziciji krajolika javlja se čovjek, čiji je utjecaj na njegovo oblikovanje toliko značajan da pojam “prirodna komponenta” treba uzeti uvjetno. Slavonija se zbog povoljnih obilježja prirodne sredine ističe ranim utjecajem antropogenim utjecajem na oblikovanje reljefa, koji se javlja već u neolitiku za vrijeme vučedolske kulture. Sva prirodna obilježja međusobno su povezana, a kao najvarijabilniji pejzažni element može se izdvojiti vegetacija, koja je ovisna o obilježjima reljefa, klime te antropogenih utjecaja. Najveći dio hrvatskih pejzažnih cjelina na makro razini ponajviše određuju sastavnice prirodne sredine. Sukladno tome, pejzažna analiza određenog područja treba krenuti od analize prirodnih komponenata tog područja te njihovih međusobnih odnosa. Prema pejzažnoj regionalizaciji Hrvatske s obzirom na prirodna obilježja (Bralić, 1999.) prostor Slavonije prostire se kroz tri cjeline: nizinska područja Panonske Hrvatske, panonska gorja te bilogorsko – moslavački prostor. Svaku cjelinu opisuju tri temeljne odrednice: osnovna fizionomija, naglasci, vrijednosti i identitet te ugroženost i degradacije (Bralić, 1999.; Tab. 2.).

Tab. 2: Temeljne odrednice pejzažnih jedinica na području Slavonije

Cjelina	Osnovna fizionomija	Naglasci, vrijednosti, identitet	Ugroženost i degradacije
Nizinska područja sjeverne Hrvatske	agrarni krajolik s kompleksima hrastovih šuma i poplavnim područjem	rubovi šuma; fluvijalno - močvarni ambijenti	mjestimični manjak šume u istočnoj Slavoniji, nestanak živica u agromeliorativnim zahvatima, geometrijska regulacija vodotoka
Panonska gorja	izolirani, šumoviti gorski masivi bez dominantnih vrhova, postupni reljefni prijelazi	raznolikost šumskih vrsta, očuvane potočne doline, agrarni pejzaž Požeške kotline	lokacijski neprikladna gradnja na kontaktu šume i nižih brežuljaka, nedostatak vidikovaca
Bjelovarsko - bilogorski prostor	agrarni krajolik na blagim brežuljcima, Bilogora kao kontinuiran šumski pojas	slikovit odnos poljoprivredno - šumskih područja	geometrijske regulacije vodotokova s gubitkom potočnih šumaraka, gradnja na pejzažno eksponiranim lokacijama

Izvor: Bralić, 1999.

4.3. Promjene u etničkom sastavu

Slavonija je hrvatska regija s vjerojatno najdinamičnijim demografskim razvojem, što se posebice odnosi na etnički sastav. U posljednjih dvjestotinjak godina prešla je put od demografski ispražnjenog područja preko imigracijski najprivlačnijeg odredišta i etnički najheterogenije regije do depopulacijskog i etnički homogenog prostora. Čimbenici koji su najsnažnije utjecali na migracijska obilježja i etnički sastav su ratovi, teritorijalna pripadnost regije različitim političkim sustavima, političko-društveni sustavi koji su stvarali pretpostavke za iseljavanje i kolonizaciju pojedinih etničkih grupa. Migracije koje su počele oblikovati demografsku i etničku sliku regije uzrokovane su Bečkim ratom (1683. – 1689.), kada iseljava muslimansko i dijelom pravoslavno stanovništvo. Na njihovo mjesto dolazi izbjeglo katoličko stanovništvo iz Bosne te pravoslavno iz Srbije i Bosne. (Bara i Lajić, 2009.). Lokalno stanovništvo na području vojne i civilne Slavonije klasificirano je na različite načine, koji daju naznake o tadašnjem shvaćanju etničke problematike ovog prostora. U službenim austrijskim dokumentima Slavene na području Vojne krajine najčešće se nazivalo Ilirima. Takav pristup kritizira Hietzinger, koji u svojoj Statistici daje pregled naroda koji su živjeli na području Vojne krajine. U tom djelu on navodi da slavenski krajišnici u Slavonskoj i Banatskoj vojnoj krajini pripadaju skupini „Slavenosrba“, dok Slavene u Karlovačkoj i Banatskoj krajini te Varaždinskom generalatu naziva „Slavenohrvatima“ (Hietzinger, 1817. – 1823., preuzeto iz: Lazanin, 2008.). Uz Slavene, najbrojnije krajiško stanovništvo čine Vlasi. Klasifikacija o krajišnicima kao Srbima bila je prisutna i kod drugih autora (Jowitsch, 1835., preuzeto iz: Lazanin, 2008.). Utemeljena je u slavističkim raspravama s početka 19. stoljeća, no nije našla potvrdu u nacionalnointegracijskim procesima slavenskih naroda tokom 19. stoljeća (Lazanin, 2008.). Neposredno nakon oslobođanja istočne Hrvatske od Osmanlija počinje planska kolonizacija Podunavlja, koju su austrijske vlasti provodile iz ekonomskih, vjerskih i nacionalnih interesa. Kolonizacija istočne Hrvatske trajala je do kraja 19. stoljeća. Prva zajednica koja se naseljava u sklopu kolonizacije su Nijemci (Bara i Lajić, 2009.). U Vojnu krajinu Nijemci u 18. stoljeću stižu kao vojni časnici, službenici ili obrtnici, dok se u Provincijalu naseljavaju na posjedima Crkve i veleposjednika. Doseljeno njemačko stanovništvo uglavnom je pripadalo nižim socioekonomskim slojevima – seljaci bezemljaši iz prenapučenih područja, gradska sirotinja, kažnjenici kojima je obećan oprost. Prema opisu koji donosi Engel Nijemci su u Slavoniji i Srijemu uglavnom živjeli u gradovima i radili kao obrtnici, no bilo je i nadničara. Lokalno stanovništvo nazivalo ih je „Švabama“ (Engel, 2003., preuzeto iz: Lazanin, 2008.) Prema Pavičiću (1964.) u Vinkovcima je u 18. stoljeću živjelo

tridesetak njemačkih obitelji, uglavnom obrtnika, pri čemu treba napomenuti da se časnički sloj sastojao uglavnom od Nijemaca. Veće doseljavanje njemačkog ratarskog stanovništva, posebice iz Bačke, zbiva se tokom druge polovice 19. stoljeća. Uzrokovano je kupovinom zemlje u Slavoniji pod povoljnim uvjetima (Lazanin, 2008.). Uz Nijemce, doseljavaju i pripadnici drugih srednjoeuropskih naroda (Mađari, Česi, Slovaci i dr.). Česi su najbrojniji u zapadnoj Slavoniji, Slovaci su naselili Našice i Ilok s okolicom a Židovi urbana središta (Bara i Lajić, 2009.). Rusini, grkokatoličko stanovništvo iz Pri Carpatske Ukrajine naseljavaju Istočnu Slavoniju u drugoj polovici 19. stoljeća. Prije toga su između 1746. i 1751. naselili Bačku (Krstur i Kucuru), odakle se šire u dijelove šidskog vlaselinstva, koje je pripadalo Križevačkoj eparhiji (Lazanin, 2008.). Jedni od glavnih nositelja trgovačkih djelatnosti u Slavoniji bili su Srbi i Cincari (Arumunji) s područja Osmanskog carstva koji su svoje poslovne knjige vodili na grčkom (Lazanin, 2008.). Migracijama navedenih naroda Slavonija je postala etnički najheterogenija regija Hrvatske. Hietzinger u svom djelu iznosi procjenu zastupljenosti etničkih skupina u Vojnoj krajini: „Slaveni, Vlasi, Mađari, Sikulci, Nijemci, Klementini, Grci, Židovi i Cigani.“ Prema njemu, najzastupljeniji jezik u Slavonskoj vojnoj krajini je slavonski (slawische Sprache) kojim se služi i većina neslavenskog stanovništva. Službeni jezik je bio njemački, za kojeg Hietzinger navodi da je jezik ophođenja „časnika, činovnika, otmjenog svijeta i većine trgovaca“, a osobito je bio u uporabi u komunitetima, stožernim mjestima i na većim sajmovima. Analizirajući vjersku pripadnost stanovnika Krajine Hietzinger navodi da prevladava rimokatolička i „grkonesjedinjena“ odnosno pravoslavna, dok su u komunitetima zastupljene i druge vjeroispovijesti (Hietzinger 1817.-1823., preuzeto iz: Lazanin, 2008.).

O etničkim i konfesionalnim prilikama u Slavoniji krajem 18. i početkom 19. stoljeća svjedoče i djela brojnih putopisaca. Franz Stefan Engel naziva jezik većine stanovništva slavonskim i navodi da potječe od ilirskog te da se prilično razlikuje od hrvatskog. Engel, koji svoje djelo piše prije razdoblja romantizma i „nacionanih pokreta“, pravim stanovnicima Slavonije i Srijema smatra Ilire. U tu „naciju“, kako je naziva, ubraja ne samo starosjedioce već i sve one koji su iz različitih krajeva pod mletačkom i osmanskom vlašću naseljavali Slavoniju i Srijem nakon kraja osmanske vlasti u njima. Osim „Ilira“ Engel spominje i mađarsku i njemačku naciju. Za Mađare i Slovačke kaže da su sposobniji u obradi zemlje i manje skloni porocima od domaćeg stanovništva. O Nijemcima, koje u tim krajevima nazivaju Švabama, Engel navodi da žive u gradovima i bave se obrtom ili nadničarstvom (Engel, 2003., preuzeto iz: Lazanin, 2008.).

Ilire kao „prirodne stanovnike“ spominje i F. W. von Taube, koji u tu skupinu ubraja i Vlahe. Za „slavonske Vlahe“ Taube navodi da su se izmiješali s Ilirima i prihvatili njihov jezik, za razliku od onih u Erdelju i Temišvarskom Banatu koji su zadržali svoj jezik i posebnost. U drugu skupinu („doseljenike“) Taube ubraja Nijemce, Mađare i Rome. Kao najbrojniju skupinu izdvaja Nijemce. Rome se u ugarskim zemljama nazivalo „novoseljacima“ (Neubauern) jer ih se nastojalo privesti sjedilačkom načinu života, obrađivanju zemlje i plaćanju poreza. Najvažnijom odrednicom identiteta pojedinih skupina Taube smatra jezik, a kao glavne jezike na području Slavonije ističe ilirski te njemački kojim se služi plemstvo, obrtnici i trgovci. Njemački je bio jezik komunikacije građanskog sloja u gradovima te jezik općih poslova u Vojnoj krajini, dok su se u provincijalnoj Slavoniji javni poslovi vodili na latinskom. Prema Taubeu, jezik bogoslužja „katoličkih Ilira“ bio je narodni jezik, dok su pravoslavni obavljali bogoslužje na „glagoljičkom“ (Taube, 1998., preuzeto iz: Lazanin, 2008.).

Johann von Csaplovich u svom opisu Slavonije i dijela Hrvatske objavljenom 1819. stanovnike Slavonije naziva općenito Slavoncima, a razlikuje ih po vjeroispovijestima. Uz to, za područje slavonske Vojne krajine Csaplovich navodi i nazive etničkih skupina na tom prostoru: „ Srbi, Bosanci, manji broj Albanaca i Epiraca (zvanih Klementini i Bunjevci), doseljenici koji su došli za vrijeme carice Marije Terezije iz bivše mletačke Dalmacije, zatim određeni broj Cincara, Makedonaca i Tesalaca iz Grčke“. Kao Slavonce osobito sklone trgovini navodi Židove, Grke i Race (Raazen) (Csaplovich, 1819., preuzeto iz: Lazanin, 2008.). Erdeljski plemić Dominik Teleki von Szék u svom opisu Ugarske i susjednih zemalja, poput Taubea i Engela, navodi Ilire kao prastanovnike Slavonije koji su se stopili sa Slavenima nakon njihovog dolaska. Teleki spominje da su se novi slavenski stanovnici Slavonije nazivali Slavoncima kako bi se razlikovali od Slavena u Ugarskoj koji se nazivaju Slovacima. Stanovništvo doseljeno nakon ratova s Osmanlijama naziva Ilirima. Za njih kaže da su se doselili iz Srbije i Albanije. O Ilirima dodaje da su u vjerskom pogledu rimokatoličke i pravoslavne vjeroispovijesti te da se njihov jezik naziva ilirskim. Osim Ilira kao stanovnike Slavonije Teleki navodi Mađare, Nijemce, Rome (koje naziva Zigeuner i Neubauern) te Turke i Židove (Teleki, 1805., preuzeto iz: Lazanin, 2008.).

Prema navedenim primjerima može se zaključiti da u 18. i 19. stoljeću kao najopćenitije ime za narod, ali i za jezik prevladava oznaka „ilirski“. Taj se termin često nalazi i u izvorima, premda se stječe dojam da ga ni habsburške vlasti nisu uvijek jednoznačno upotrebljavale. U većini arhivskih materijala taj se naziv odnosio na pravoslavno stanovništvo koji su živjeli na području Habsburške Monarhije. Osim kao „ilirski“ jezik domicilnog stanovništva Slavonije

često se nazivao „naškim i „slavonskim“. Ti su termini prilično široko upotrebljavani i ostavljaju mjesta različitim interpretacijama (Lazanin, 2008.).

Hijerarhijske odnose etničkih skupina na području Slavonije iznio je C. Bárándy u popisu stanovništva gradova Ugarske 1842. Kao stanovnike Ugarske u popisu navodi Mađare, Nijemce, Slavene i Vlahe. Slaveni se dijele na sljedeće podskupine: Slovaci, Hrvati, Vendi (koji se navode kao podskupima unutar Hrvata), Iliri i Bugari. Sličnu klasifikaciju donosi i Alexius Fényes u knjizi Statistik des Königsreich Ungarn iz 1843. Kao Slavene koji žive u Ugarskoj on navodi: Slovake, Hrvate, Rusine, Šokce, Race / Rašane ili Srbe, Vende, Bugare i Crnogorce (Bárándy, 1842., preuzeto iz: Lazanin, 2008.).

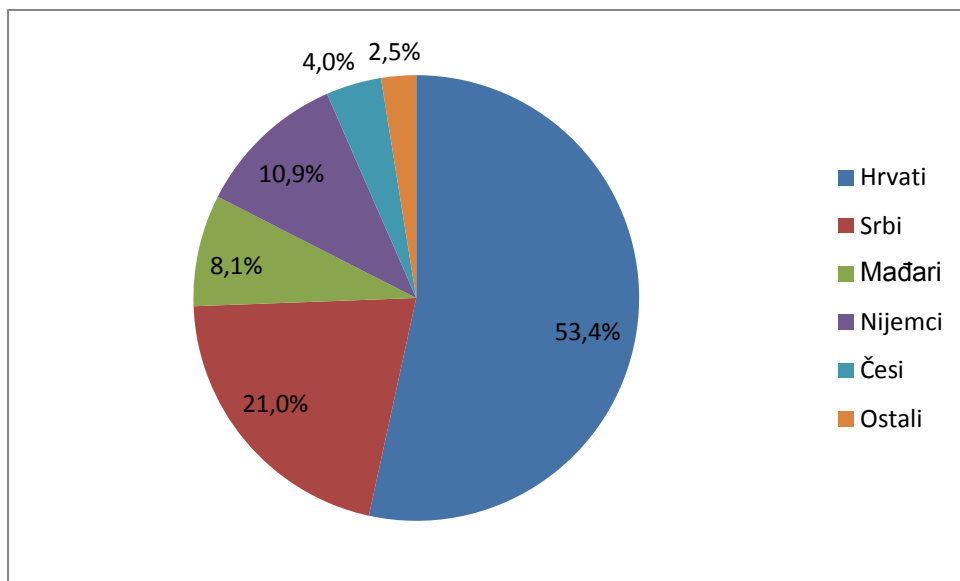
U razdoblju do sredine 20. stoljeća Slavonija je i dalje demografski dinamično, pretežno imigracijsko područje. Početkom stoljeća najznačajniji proces je nastavak naseljavanja etničkih skupina iz Srednje Europe (posebice Mađara i Nijemaca) iz ekonomskih ali i političkih razloga. Osim navedenih naroda u Slavoniju useljava i hrvatsko stanovništvo iz agrarno prenapučenih krajeva (Hrvatsko zagorje, Gorski kotar, Lika; Bosna i Hercegovina) te u različitim brojčanim odnosima ostali narodi Austro-Ugarske Monarhije. Nakon 1. svjetskog rata nastupaju političko-teritorijalne promjene koje su uzrokovale iseljavanje pripadnika raznih naroda nekadašnje države (Nijemci, Mađari, Česi) u matične zemlje. Najviše su se iseljavali Mađari, čiji je broj u međupopisnom razdoblju 1910. – 1921. smanjen za oko 20000 stanovnika (oko četvrtina prijeratnog broja). Slavonski Nijemci nisu se iseljavali u takvom razmjeru te su zabilježili znatno blaže smanjenje broja stanovnika, a ostale etničke skupine (među kojima su najbrojniji Česi) zadržale su prijeratni broj stanovnika (Tab. 3.; Sl. 11). Najveći broj iseljenika bili su nekadašnji zaposlenici u državnim službama i gospodarski stručnjaci koji su se naselili u Slavoniju u prethodnim razdobljima. Ruralno stanovništvo je manje iseljavalo jer je zbog prirode svoje egzistencije bilo čvršće vezano uz svoju sredinu. Drugo važno obilježje smanjenja broja pojedinih etničkih skupina nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije bila je etnička mimikrija (izjašnjavanje pripadnicima jednog od dominantnih naroda u novostvorenoj državi), koja je bila posebno izražena u najvećim gospodarskim i administrativnim središtima te Baranji. Posebno velike promjene etničkog sastava dogodile su se u Baranji koja je bila izložena „demađarizaciji“ uslijed koje se određen dio Nijemaca koji su se 1910. deklarirali kao govornici mađarskog na popisu 1921. izjasnio kao Nijemci (njemački materinji jezik). Iseljavanje mađarskog stanovništva iz Baranje nastavilo se i nakon 1921. kada je uslijedila pojačana „slavenizacija“ (s izraženijom srpskom komponentom) svih pograničnih prostora tadašnje države. Nekadašnji državni službenici stranog podrijetla zamijenjeni su „pouzdanim“ (većinom Srbima i Hrvatima). Najvažniji

migracijski čimbenik u novostvorenoj državi bila je agrarna reforma. Zakonskim aktima o provedbi agrarne reforme kao agrarni subjekti istaknuti su siromašni zemljoradnici, dobrovoljci 1. svjetskog rata (mjesni i kolonisti), kolonisti i optanti. Među navedenim kategorijama najviše se pažnje posvećivalo zahtjevima dobrovoljaca, koji su činili i najveći udio doseljenog stanovništva u sva područja, pa tako i u Slavoniju koja je uz Vojvodinu raspolagala najvećim raspoloživim površinama. Najviše dobrovoljaca i kolonista naselilo se u kotarima Virovitica, Slatina i Vukovar (Vrbošić, 1996.).

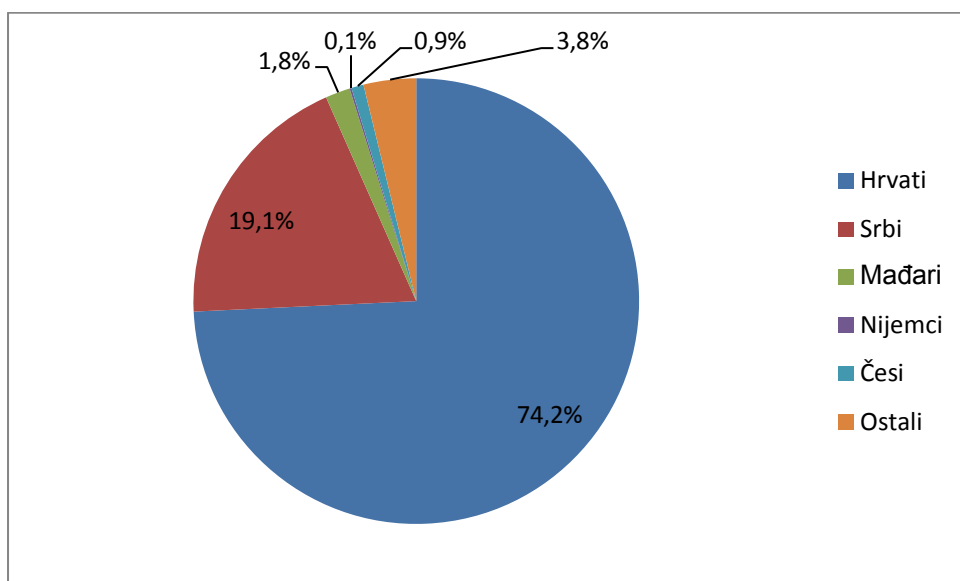
Simultano s državnom, u Slavoniji se do 1941. odvijala i privatna kolonizacija, kojom su se uz vodstvo različitih udruga i pojedinaca koristili uglavnom Hrvati. Horvat (1940.) izdvaja „zapadno područje disperzije - raspršivanja“ i „istočno područje apsorpcije – upijanja“. Nastavlja se tradicionalni smjer migracija iz agrarno prenapučenih i siromašnih krajeva Hrvatske u Slavoniju. O etničkim odnosima između državne i privatne kolonizacije dovoljno govori činjenica da se na zemljišta dodijeljivana u sklopu državne kolonizacije naselilo 95,7 % srpskih i 4,3 % hrvatskih obitelji, dok je omjer privatne kolonizacije bio 90,9 % hrvatskih i 9,1 % srpskih obitelji. (Bara i Lajić, 2009.).

Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske provodi se kolonizacija koja se može shvatiti kao nastavak one iz vremena Kraljevine Jugoslavije. Vođena je etničkim ključem, a promjena vlasničkih odnosa bila je usmjerena na pripadnike židovske zajednice (u urbanim sredinama) te srpskog stanovništva (u ruralnim sredinama). Zakonskom odredbom oduzete su sve nekretnine dodijeljene dragovoljcima (uglavnom srpske nacionalnosti). Sporazum između Njemačkog Reicha i NDH predviđao je seljenje srpskog stanovništva, na čije su mjesto trebali doći Slovenci iseljeni iz Donje Štajerske. O broju Srba iseljenih iz Hrvatske nakon uspostave NDH postoje tek grube procjene koje se, ovisno o izvoru, kreću između 105 000 i 150 000 stanovnika (Bara i Lajić, 2009.). Iako je teško odrediti koliki je broj iseljenih iz slavonskih županija prisilnim su migracijama svakako bili izloženi nekadašnji međuratni kolonisti te državni službenici s obiteljima. Iz Baranje, koja je bila pod mađarskom upravom, iseljavano je i srpsko i hrvatsko stanovništvo umjesto kojih su u manjoj mjeri doseljavani Mađari podrijetlom iz Bukovine (Szekely). Procjenjuje se da je tokom 2. svjetskog rata na područje Slavonije doseljeno oko 10000 obitelji iz ostalih dijelova Hrvatske (uglavnom Hrvatsko zagorje i ratom zahvaćeni predjeli) (Bara i Lajić, 2009.). Najprivlačnija područja naseljavanja bili su gradovi, posebice Osijek i Vukovar (Borovo). Drugi značajni val migracija je iseljavanje njemačkog stanovništva u smjeru Njemačke. Ono je potaknuto vojnim neuspjesim od 1943., pa do kraja 2. svjetskog rata s područja NDH iseljava približno 136 000 Nijemaca (Bara i Lajić, 2009.). Krajem rata iseljavaju se i Mađari, zbog prisilnog odlaska u partizane,

konfiskacije imovine i represivnih mjera. Definitivnim porazom Njemačkog Reicha i NDH te uspostavom nove vlasti jugoslavenski su Nijemci proglašeni neprijateljima jugoslavenskih naroda, a njihova je ekspropirana imovina činila osnovu agrarnog fonda za poslijeratnu kolonizaciju. Završetak rata uvjetovao je daljnje demografske redistribucije stanovništva. Nakon povratka protjeranih Srba, kolonisti iz drugih dijelova Hrvatske naseljeni tokom rata zauzimaju uglavnom njemačka imanja. Izbjeglice iz Bosne i Hercegovine se vraćaju u svoja prijeratna mjesta stanovanja, čime se stvara osnova za novu kolonizaciju. Ona se odvijala tokom 1945. i 1946., a imala je dominantno hrvatski etnički karakter. Procjenjuje se da je tokom kolonizacije naseljeno oko 12 000 obitelji s više od 60000 osoba, uglavnom iz Hrvatskog zagorja i Dalmacije (Bara i Lajić, 2009.). Odredišni kotarevi naseljavanja bili su Darda, Osijek, Vinkovci, Vukovar, Đakovo, Virovitica i Slatina. Migracije Srba su bile znatno slabije. Srbi su uglavnom doseljavali iz drugih dijelova Hrvatske te iz brdskih dijelova Slavonije u ravničarsku istočnu Slavoniju. Najvažnija odrednica međupopisnog razdoblja 1921. – 1948. koju su obilježile rat, tri kolonizacije te političko-društvene i teritorijalne promjene je sve snažnija nacionalna homogenizacija. S jedne strane najviše je porastao broj Hrvata, za 186 000 stanovnika, a drastično je smanjen broj Nijemaca, za 170 000 (pad od 90 %), čime četvrta najbrojnija etnička skupina u Slavoniji postaju Česi (Tab. 3.; Sl. 17.). Smanjenje broja stanovnika zabilježili su i Mađari. U poratnim desetljećima Slavonija ostaje privlačno useljeničko područje u koje je i dalje useljavalo ruralno stanovništvo iz agrarno prenaseljenih krajeva. U ovom razdoblju najzastupljeniji oblik migracija su ekonomske, što je rezultat industrijalizacije i ekonomskog razvoja. Glavna odredišta migracija su gradovi, posebice jaka industrijska središta (Osijek, Vukovar, Borovo). No, već polovicom 20. stoljeća ruralni prostor zapadne Slavonije zbog prometne izoliranosti, kolektivizacije i zaobilaženja razvoja manjih gradova počinju obilježavati negativni demografski procesi te ono postaje jedan od glavnih emigracijskih područja u Hrvatskoj. Nakon popisa 1961. počinju izraziti vanjske migracije, koje imaju dominantno hrvatski etnički karakter (npr. u Vukovarsko-srijemskoj županiji 1971. od ukupnog broja zaposlenih u inozemstvu udio Hrvata je bio 83,8 %, a udio u ukupnom stanovništvu iznosio 68,4 %) (Bara i Lajić, 2009.).

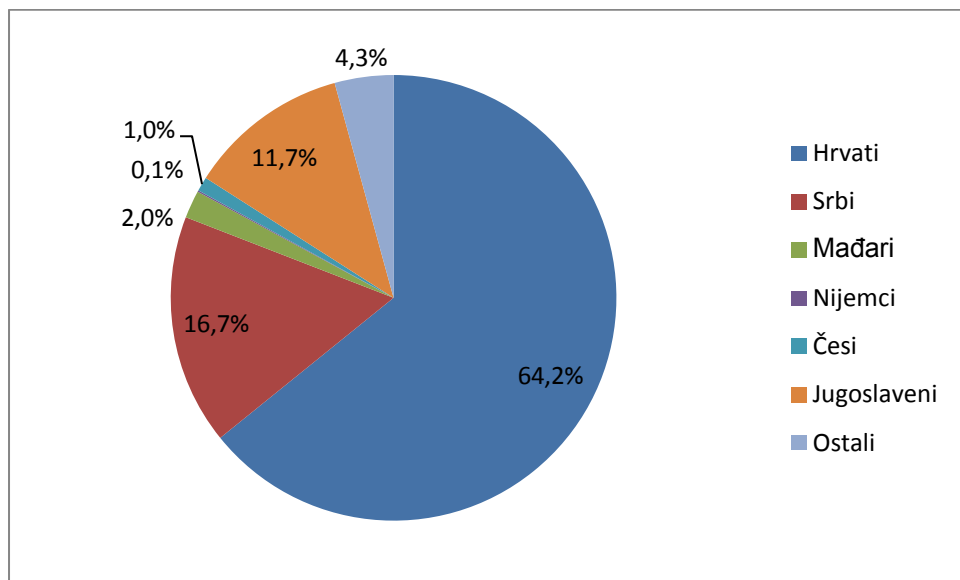
Sl. 16.: Etnički sastav stanovništva Slavonije 1921., Izvor: Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.–1991. po naseljima. DZS, Zagreb, 1998.

Sl. 17.: Etnički sastav stanovništva Slavonije 1948., Izvor: Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.–1991. po naseljima. DZS, Zagreb, 1998.

Najveća promjena u međupopisnom razdoblju 1961. – 1971. je značajniji udio stanovništva koje se izjasnilo kao Jugoslaveni. Najviše građana koji su se deklarirali u toj kategoriji bilo je u etnički miješanim područjima istočne Slavonije, uglavnom u većim gradovima i industrijskim središtima (Vukovar, Osijek, Slavonski Brod, Vinkovci, općina Borovo).

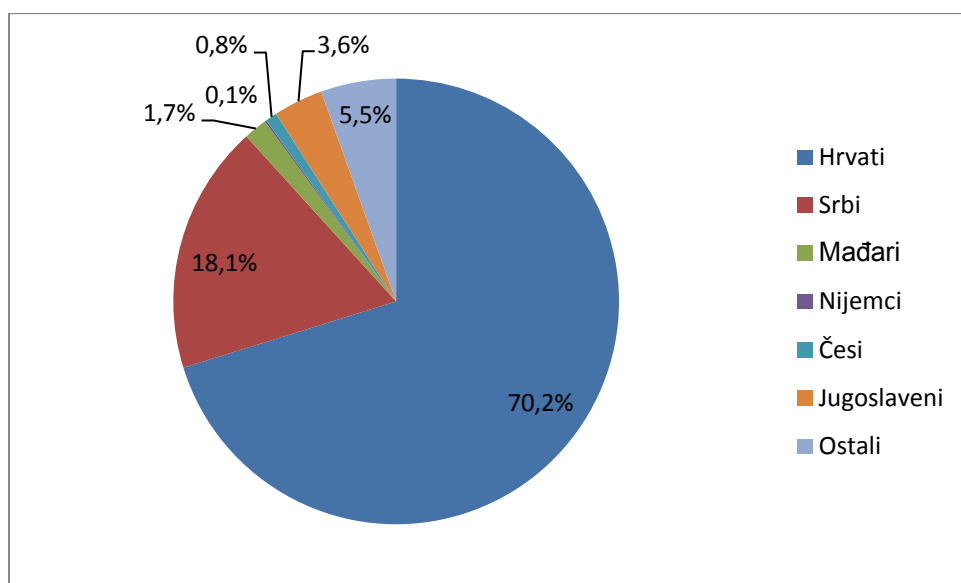
Budući da su se Jugoslaveni „regrutirali“ iz redova Hrvata i Srba, porast te kategorije pratilo je smanjenje udjela tih dvaju naroda. Najveći udio Jugoslavena zabilježen je 1981. U međupopisnom razdoblju 1981. – 1991. uslijed društveno-političkih promjena i etnopolitičke mobilizacije u Slavoniji se smanjuje broj Jugoslavena za 80 000, uz istodobni porast broja Hrvata i Srba (za 75 000, odnosno 18 000) (Tab 3., Sl. 18.).

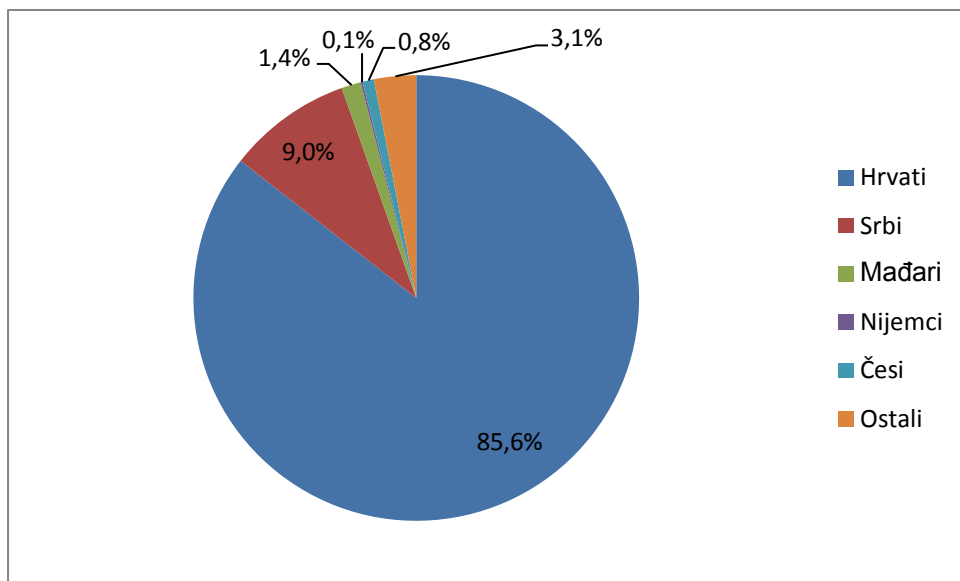
Sl. 18.: Etnički sastav stanovništva Slavonije 1981., Izvor: Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.–1991. po naseljima. Zagreb: DZS, 1998.

U razdoblje prije Domovinskog rata Slavonija je ušla kao naglašeno dvonacionalna regija s većinskom hrvatskom komponentom i značajnom srpskom manjinom. Tokom 90-ih godina 20. stoljeća regija je doživjela regres od 97 000 stanovnika (gotovo 10 %) što pripada intenzivnom tipu depopulacije. Vrlo je teško razlučiti koliki je dio tog regresa uzrokovan neregularnim (tj. ratnim) uvjetima, a koliki je posljedica naslijeđenih negativnih demografskih procesa iz ranijeg razdoblja. To se posebice odnosi na prisilne migracije, koje su počele i prije direktnih vojnih akcija u područjima s izraženim etničkim nesuglasicama. Početkom rata iseljavaju uglavnom Hrvati, a s prostora Slavonije Srbi u većoj mjeri iseljavaju nakon vojno-redarstvenih akcija hrvatske vojske. Pretpostavlja se da je mirna reintegracija hrvatskog Podunavlja prouzročila manje migracijskih reakcija od akcije „Bljesak“ (Babić, 2003.). Nakon vojno-redarstvenih akcija i mirne reintegracije Podunavlja vraća se protjerano hrvatsko stanovništvo uz koje se naseljavaju i izbjegličko stanovništvo (uglavnom Hrvati) iz Bosne i Hercegovine i Vojvodine. Time hrvatsko stanovništvo počinje iznimno dominirati u etničkoj strukturi regije (udio Hrvata porastao je s 70,2 % 1991. na 85,6 % 2001.). Navedene društveno političke promjene rezultirale su značajnim smanjenjem udjela srpskog stanovništva

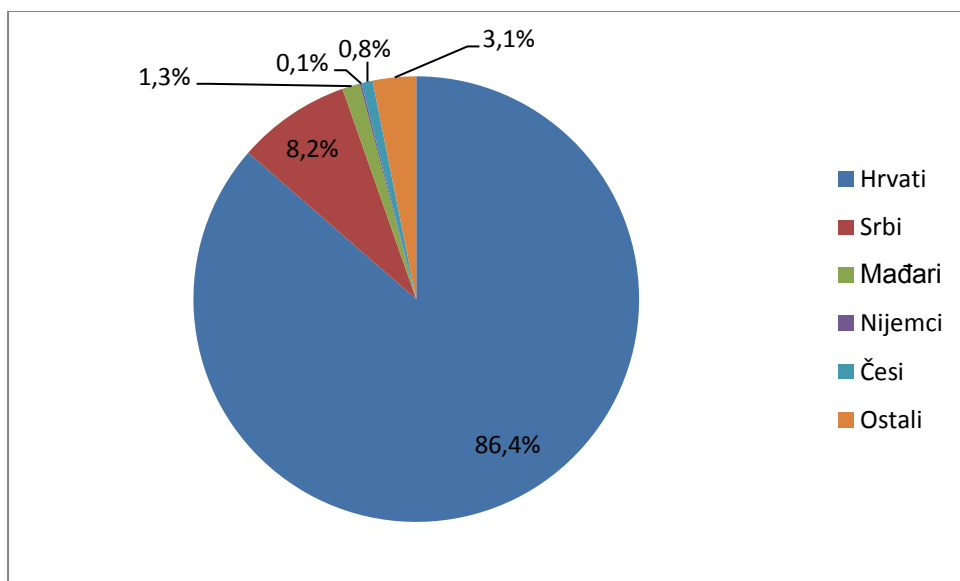
(sa 18,1 % 1991. na 9 % 2001.) (Tab 3.; Sl. 19. i 20.). Od ostalih manjina brojniji su još jedino Mađari, koji su najzastupljenija neslavenska nacionalna manjina te Česi. Mađari pretežno žive u Osječko-baranjskoj županiji, uglavnom u baranjskom dijelu županije, a njihov broj se u poslijeratnom međupopisnom razdoblju smanjio za četvrtinu. Česi su okupljeni u zapadnoj Slavoniji, posebice u daruvarskom i pakračkom području. Nacionalne manjine koje su povećale svoj udio su Nijemci, Albanci i Romi. Porast broja stanovnika koji su se izjasnili kao Nijemci treba promatrati u svjetlu novog ideološkog ozračja koje je dovelo do destigmatizacije te etničke grupe. Glavni razlozi porasta albanske i romske nacionalne manjine su viši fertilitet, imigracijska privlačnost Hrvatske te u slučaju Albanaca potisni čimbenici (politička situacija). Jedna od značajnijih posljedica raspada SFRJ je i smanjenje udjela nekadašnjih konstitutivnih naroda. Osim Hrvata i Srba najbrojniji su bili Bošnjaci, potom Slovenci, Crnogorci i Makedonci. Njihov se udio u međupopisnom razdoblju prepolovio. U međupopisnom razdoblju 2001. – 2011. nastavljena su dva najvažnija demografska trenda – depopulacija (za daljnjih 90 000 stanovnika / oko 9 %) te etnička homogenizacija (udjeli etničkih grupa ostali su gotovo nepromijenjeni, uz blagi porast Hrvata i smanjenje Srba) (Tab. 3.; Sl. 21.)

Sl. 19.: Etnički sastav stanovništva Slavonije 1991., Izvor: Popis stanovništva 1991., Dokumentacija 881. Zagreb: DZS, 1992.

Sl. 20.: Etnički sastav stanovništva Slavonije 2001., Izvor: Popis stanovništva 2001., Stanovništvo prema narodnosti po gradovima / općinama

Sl. 21.: Etnički sastav stanovništva Slavonije 2011., Izvor: Popis 2011., Stanovništvo prema narodnosti po gradovima / općinama

Tab. 3.: Etnička struktura Slavonije 1900. – 2011.,

Godina popisa	Hrvati	Srbi	Mađari	Nijemci	Česi	Jugoslaveni	Ostali	Ukupno
1900.	322187	138182	73199	92603	18041		56984	671018
1910.	366849	151372	85321	88593	18480		34168	744783
1921.	385037	151361	58350	78829	29013		18283	720873
1948.	571331	181232	43005	8241	17188		34149	849014
1953.	607328	193670	39153	9199	23761	2537	20673	896681
1961.	674935	209410	34929		14960	3406	32826	970466
1971.	700345	212751	29188	1926	13580	25375	31468	1014633
1981.	651174	169520	20400	1093	10483	118659	43244	1014673
1991.	726288	187016	17568	1351	8670	37291	56476	1035279
2001.	794324	83658	13102	1357	7637		28331	938097
2011.	731353	69608	10902	1105	6794		26645	846407

Izvori: Za godine 1900., 1910., 1948., 1953., 1961., 1971., 1981.: Narodnosni i vjerski sastav stanovništva

Hrvatske 1880.–1991. po naseljima. Zagreb: DZS, 1998., Za 1921.: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god. Sarajevo, 1932., Za 1991.: Popis stanovništva 1991., Dokumentacija 881. Zagreb: DZS, 1992., Za 2001.: Popis stanovništva 2001., Stanovništvo prema narodnosti po gradovima / općinama (URL 27.), za 2011.: Popis 2011., Stanovništvo prema narodnosti po gradovima / općinama (URL 28.)

Migracije povezane s ratnim utjecajima (iseljavanje pretežno mlađe srpske populacije, povratnička struja uglavnom starijeg stanovništva) uz ratne gubitke mlađeg stanovništva dovelo je do intenzivnog starenja stanovništva, posebice u dijelovima koji su izravno pogođeni ratnim djelovanjima. Ukoliko ne dođe do jačih povratničkih tokova ili imigracijskih struja te su populacije osuđene na ekstremni oblik depopulacije uz mogućnost izumiranja nekih naselja.

4.4. Poljoprivreda

Poljoprivreda je djelatnost koja je u percepciji lokalnog i vanjskog stanovništva najuže vezana uz prostor Slavonije. Prirodna predisponiranost za razvoj poljoprivrede bila je temelj osnivanja prvih naselja na tom prostoru, a poljoprivreda je u većem dijelu povijesti bila izrazito dominantna gospodarska djelatnost. Poljoprivredni potencijali Slavonije izrazito su se počeli iskorištavati nakon oslobođenja od Osmanlija. Najvažniji procesi u oblikovanju agrarnog sustava na prostoru istočne Hrvatske u tom razdoblju bili su refeudalizacija i dekameralizacija. Novostečenim prostorom nakon oslobođenja od Osmanlija upravljali su Dvorska komora i Dvorsko ratno vijeće. Odnosi kmetova i plemića regulirali su se urbarima, koje su izdali Karlo VI. (1737.) te carica Marija Terezija (1756. te 1761.). Sva seljačka gospodarstva razvrstana su po jedinicama – selištima, čija je veličina ovisila o kvaliteti zemljišta. Karlo VI. se početkom 18. stoljeća u gospodarskoj politici okrenuo merkantilističkom kameralizmu, koji je podrazumijevao održavanje prihoda većim od rashoda. Zbog velikih izdataka blagajne namijenjene dugim i skupim ratovima Dvorska komora počinje prodavati dijelove austrijske „nove stečevine“. Do sredine 18. stoljeća prodana su vlastelinstva: Belje, Ilok i srijemsko vojvodstvo, Velika, Cernik, Voćin, Nuštar, Virovitica, Valpovo, Našice, Daruvar, Vukovar, Kutina, Pleternica, Brestovac, Pakrac i Sirač. Neka imanja pripala su Katoličkoj i Pravoslavnoj Crkvi (Melem Hajdarović, 2010.). Navedena vlastelinstva bile su kompaktne zemljišne cjeline koje su obuhvaćale i po nekoliko desetaka sela, odnosno nekoliko stotina selišnih jedinica (Karaman, 1974.).

Dekameralizacijom počinje prva faza agrarne transformacije, koja traje do sredine 19. stoljeća. Vlastelinstva su se sastojala od dva dijela: alodija, kojim je upravljao vlastelin i rustikala, kojeg su obrađivali zavisni seljaci i za to vlasteli plaćali rentu. Zavisni seljaci su često kao dio tlake obrađivali alodij, što je omogućilo vlasteli da se počne baviti trgovinom poljoprivrednih proizvoda, a viškove ulaže u izgradnju kurija i gospodarskih zgrada. U svrhu što efikasnije eksploatacije novostečenog prostora Bečki je dvor krajem 17. stoljeća izvršio osnovni geodetski premjer (Jozefinski premjer) te raspodjelu zemljišta na obradive i neobradive površine. Zbog velikog udjela šumskih i močvarnih područja 1698. obrađivalo se samo 1 % površina. Krčenjem šuma i melioracijom udio obrađenih površina intenzivno raste, pa 1702. već iznosi 2 %, a 1736. više od 7 % površina. U poljoprivrednoj proizvodnji Slavonije tokom 18. stoljeća prevladavalo je ekstenzivno stočarstvo. Stoka se, osim preko zime, uzgajala na pašnjacima i šumama. Slavonija je zbog bogatstva hrastovom šumom i žirom prirodno okrenuta prema svinjogojstvu, a u reljefno višim predjelima prevladavao je

uzgoj ovaca i koza (Melem Hajdarović, 2010.). Stočarstvo je predstavljalo manje rizičan oblik poljoprivredne proizvodnje zbog mogućnosti eksploatacije šuma bogatih žirom čija površina nije bila ograničena. Vlastelini su dodatno zarađivali iznajmljivanjem pasišta, naime stoka se do 19. stoljeća držala izvan staja, zbog čega se javljao manjak gnojiva (Rittig – Beljak, 2010.). Najčešće ratarske kulture bile su žitarice (pšenica, proso, ječam, raž, zob), kukuruz, krumpir, duhan, šljiva (koja se uzgajala od osmanskog doba) te vinova loza, koja je obnovila antičku i srednjovjekovnu ekspanziju prekinutu osmanskom vlašću (Melem Hajdarović, 2010.). Značajnu ulogu u obnovi vinograda imala su velika vlastelinstva (Odeschalchi u Iloku, Eltz u Vukovaru), te gospodarstva (Turkovićevo u Kutjevu, biskupsko u Đakovu) (URL1). U Jurkovićevom tekstu spominju se i najznačajnija vinorodna područja Slavonije tog doba, koja su svoju važnost zadržala i do današnjih dana (današnje kutjevačko, aljmaško, erdutsko, đakovačko i brodsko vinogorje):

„Kod nas u Slavoniji, osim u Srijemu, najznatnije su berbe u planinama požeškim, aljmaškim, erdutskim i trnavskim; a svečaniye ne bih rekao da su igdje od brodskih. U Brodu je slabo tko bez vinograda, pa ma bio od pedlja; a mnogi si je u njem sagradio stan, ljepši i udobniji od kućice u varošu.“ (Jurković, 2011.)

U 18. i prvoj polovici 19. stoljeća ekonomija seljačkih gospodarstava na području civilne Slavonije u najvećoj se mjeri provodila u okvirima prirodne privrede. Samo se dio uroda nužan za osiguranje novčanih davanja vlastelinu i poreza uključivao u robno-novčanu razmjenu. U sličnim okvirima odvijala se i privreda seljaka-krajišnika u Vojnoj krajini. Veleposjedi u Slavoniji zbog svojih su obilježja (struktura vlastelinstva, povoljan položaj uz glavne tokove trgovine između Podunavlja i Jadrana) raspolagali većom mogućnošću uključivanja u tržišnu ekonomiju i aktivacije alodijalnog gospodarstva od posjeda u zapadnoj Hrvatskoj, no ta mogućnost nije bila dovoljno iskorištena. Sve do polovice 19. stoljeća u njihovom prihodu najveći udio čine stavke koje potječu iz feudalnih obaveza kmetskih gazdinstava. Primjerice, na valpovačkom je posjedu u razdoblju od 1801. – 1810. gotovo dvije trećine žitarica kojima je raspolagala vlastelinska uprava potjecalo od crkvene desetine, a samo jedna trećina s alodijalnih oranica. Naturalno podavanje na tom je imanju osiguravalo 22 % kukuruza, 45 % zobi 56 % ječma i gotovo svu pšenicu (96,5 %) koja je bila najznačajnija kultura. (Karaman, 1974.; 2000.; Tab. 4.).

Tab. 4: Glavne vrste žitarica prema načinu proizvodnje na valpovačkom vlastelinstvu u razdoblju 1801. – 1810.

Izvor	U tisućama požunskih mjera				
	Pšenica	Ječam	Zob	Kukuruz	Svega
Alodijalna produkcija	3,4	11,2	38,1	29,1	81,8
Desetinsko davanje	92,8	14,4	31,1	8,3	146,6
Ukupno	96,2	25,6	69,2	37,4	228,4

Izvor: Karaman, 1974.

Jedan od razloga nedovoljne raširenosti alodijalne ekonomije je besplatna radna snaga. Urbar Marije Terezije iz 1756. nalagao je da svako puno selište mora davati vlastelinu 48 pješačkih sati godišnje bez naknade, ali je opseg tzv. prekobrojne radne obveze za koju je vlastelin plaćao naknadu ostao neograničen. Veliki seljački nemiri početkom 19. stoljeća uzrokovali su 1811. donošenje propisa kojim je utvrđen maksimum „supererogacija“ na 56 sati za jedno selište (Karaman, 1974.).

Do konjunktura agrarne produkcije praćene porastom alodijalne proizvodnje raznih vrsta žitarica i uključivanja u tržišnu proizvodnju dolazi u kasnijoj fazi napoleonskih ratova, na što ukazuju podaci o eksploataciji radne snage na najvećim vlastelinstvima (iločkom, vukovarskom, valpovačkom) (Karaman, 1974.). Od početka 30-ih godina 19. stoljeća pod utjecajem vanjskih faktora javljaju se novi procesi koji će utjecati na razvitak i djelovanje trgovačke buržoazije i plemićkog posjedničkog staleža u Hrvatskoj i Slavoniji. Nakon Drinopoljskog mira 1829. otvaranjem morskih prolaza iz Crnog mora prema Sredozemlju prodire u Dalmaciju i Istru žito iz Rusije i tako ugrožava taj važni hrvatsko-ugarski izvozni proizvod. Prodiranje ruskog žita nije samo otežalo plasman slavonskog žita na vanjsko tržište, već je domaćeg proizvođača dovelo u podređen položaj prema dotadašnjem ugarskom partneru. Zbog opisanog gubitka vanjskog tržišta mađarski proizvođači iskazuju povećani interes za unutrašnje tržište, posebice pasivne krajeve vojničke i civilne zapadne Hrvatske. Prve reakcije nije trebalo dugo čekati. Već 1832. J. Drašković u „Disertaciji“ upozorava na povoljniji položaj ugarskog proizvođača zbog kvalitetnijeg zemljišta i ukazuje na činjenicu da hrvatsko stanovništvo snosi velik dio tereta u osiguravanju prometa prema Jadranu (rijekama, mostovima, cestama i dr.). Drašković predbacuje mađarskim proizvođačima žitarica pritisak na hrvatske proizvođače i poziva na zajedničku akciju osnivanja hrvatsko-ugarskog izvoznog

društva u Rijeci koje bi proizvodima s tog područja osiguralo plasman preko mora. U svrhu poboljšavanja agrotehnike na hrvatskom i slavonskom vlastelinskom posjedu osnovano je 1841. Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo koje je organiziralo niz edukativnih akcija usmjerenih prvenstveno na seljačko stanovništvo. Nažalost, te akcije su nailazile na otpor onih kojima su bile namijenjene, pa je hrvatski i slavonski vlastelinski posjed ostao na niskom proizvodnom stupnju bez upotrebe poljoprivrednih strojeva i suvremenih agrotehničkih metoda (Karaman, 2000.).

Kao izlaz iz krize nastale otežanom mogućnošću prodaje žita gospodarstvo Hrvatske i Slavonije okreće se novim izvorima prihoda. Primjerice, akcija zagrebačke Čitaonice 1839. bila je usmjerena na rješavanje mogućnosti izvoza vina. Kao sve značajniji izvor prihoda u kontinentalnoj Hrvatskoj nameće se trgovina drvom (drvne građe i hrastovih dužica) te počinje nagla eksploatacija hrastovih šuma radi proizvodnje bačvarskih dužica za potrebe njemačkog i francuskog tržišta. U to su doba šume u srednjoj i južnoj Europi u najvećoj mjeri iscrpljene, pa dolazi do jačanja interesa francuskih privrednika za hrastove šume u Hrvatskoj i Slavoniji. Taj interes je uz izgradnju Lujzinske ceste značajno unaprijedio stanje u trgovini drvom na području kontinentalne Hrvatske (Karaman, 2000.).

Rušenjem feudalizma u Habsburškoj Monarhiji tokom društvenih previranja 1848. / 1849. otvoren je put za uvođenje građanskog socijalno-političkog uređenja i kapitalističke ekonomije. U to se doba intenziviraju procesi modernizacije, koji svoje korijene vuku u kasnofeudalnom razdoblju. Transformacija koja je zahvatila različita područja privrednog života u agrarnoj je oblasti podrazumijevala likvidaciju kasnofeudalnih odnosa i eksploatacije seljaštva u vidu raznih feudalnih renti te prijelaz na kapitalističke proizvodne odnose uz nužnu modernizaciju agrotehnike, posebice na veleposjedima (Karaman, 1990.). Ukidanjem kmetstva i podjele Slavonije na vlastelinska imanja 25. IV. 1848 počinje druga faza agrarne transformacije. Seljaci u posjed dobivaju rustikal te su oslobođeni svih feudalnih obveza. Iz šuma i pašnjaka pod vlašću feudalaca segregacijom je izdvojen dio koji se stavio na raspolaganje dosadašnjim kmetovima (Melem Hajdarović, 2010.). Budući da su veleposjedi u Slavoniji bili usko vezani uz pogodnosti koje je pružao feudalni sustav, uvođenje kapitalističkog sustava proizvodnje umnogome je otežalo njihovo djelovanje. Koliko su prihodi slavonskih veleposjeda ovisili o radnoj i prirodnoj renti pokazuje primjer valpovačkog vlastelinstva. U njemu su prosječni godišnji brutto prihodi u razdoblju neposredno pred likvidaciju feudalnih odnosa (1841. – 1845.) iznosili oko 200000 forinti, a u prvim godinama uvođenja kapitalističkog sustava (1856. – 1860.) oko 125000 forinti. Najveće smanjenje prihoda zabilježeno je u podrumarstvu (više od sedam puta), stočarstvu (oko tri

puta) i u žitničarstvu (oko polovice). Manji gubici zabilježeni su u šumariji i prihodima od zakupa. Budući da se izdaci za dvor nisu znatnije smanjili, netto prihodi su smanjeni za gotovo dvije trećine (s 80 tisuća forinti u feudalnom na 25 tisuća forinti u kapitalističkom razdoblju) (Karaman, 1974., Tab. 5.).

Tab. 5.: Usporedba poslovanja na valpovačkom vlastelinstvu 1841. – 1845. i 1856. – 1860.

	1841. - 45.	1856. - 60.
Primici i izdaci (u tisućama forinti)		
Primici		
Žitničarstvo	123,1	65,1
Stočarstvo	103,5	32,7
Podrumarstvo	88,8	12,5
Šumarija	388,9	254,1
Središnja blagajna	270,1	261,2
Ukupno	974,4	625,6
Izdaci		
Dvor	170,5	152,2
Uprava imanja	413,8	347
Ukupno	584,3	499,2
Čisti prihod	390,1	126,4

Izvor: Karaman, 1974.

Promjene su prebrodili samo oni koji su novac od odštete uložili u modernizaciju proizvodnje, koja se intenzivira se tokom šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća, prvenstveno u vidu izgradnje gospodarskih zgrada i nabavke strojeva (Karaman, 1990.). Najvažnija posljedica ukidanja feudalnog sustava je jačanje robno-novčanih odnosa, što je doprinijelo razvitku manufaktura u tvornice te jačanju trgovine kako u gradskom, tako i u seoskom prostoru (Melem Hajdarović, 2010.).

Osnovna proizvodna jedinica ruralnog stanovništva Slavonije bila je kućna zadruga. Njeni članovi nisu morali biti u krvnom srodstvu. Unutar nje nije bilo privatnog vlasništva, već su

sva zemlja i stoka pripadali svim članovima, koji su njome zadovoljavali sve potrebe (Melem Hajdarović, 2010.). U zadrugama se tokom 18. stoljeća sijala pretežno pšenica, koju je poslije istisnula suražica. Članovi zadruge obrađivali su zemlju jednostavnim tropskim sustavom: trećina polja bila je zasijana zimskim, trećina proljetnim žitom, a trećina bi se ostavljala na ugaru. Njemački kolonisti od samog su doseljavanja raširili praksu gnojenja zemlje. Važna kočnica napretku poljoprivrede bilo je nepoznavanje trgovačke prakse te zabrana unovčavanja viškova u krajiškim selima (Rittig – Beljak, 2009.). Kućne zadruge su imale posebno važnu ulogu u modernizaciji ekonomsko-socijalnih prilika na selu. Prema stavovima o ulozi sustava kućnih zadruga u gospodarstvu Hrvatske i Slavonije razlikovali su se interesi dviju suprotstavljenih grupacija. Građanski su krugovi smatrali da bi daljnje zadržavanje sustava kućnih zadruga usporavalo neophodnu transformaciju seoskog društva i privrede, posebice ekonomsko-socijalnu diferencijaciju uslijed koje bi se izdvojio višak radne snage potreban u industrijalizaciji. Nasuprot toj tendenciji djelovali su merkantilno plemićko veleposjedništvo i veletrgovačko građanstvo, koji su se zalagali za produživanje vijeka sustava kućnih zadruga. Toj je interesnoj spregi odgovaralo očuvanje patrijarhalne stabilnosti i socijalnog mira na selu, a kućne su zadruge bile izvor radne snage na plemićkim veleposjedima. Takva gledišta, uz potporu pravnih normi osobito u doba Khuen-Hédervárya omogućila su preživljavanje kućnih zadruga do početka 20. stoljeća (Karaman, 1990.). Primjerice, 1890., je u Virovitičkoj županiji 20 % stanovništva živjelo u kućnim zadrugama, u Srijemskoj županiji 31 %, a u Požeškoj županiji gotovo polovica (48 %) (Karaman, 1974.).

Pretvaranje seljačkih zadruga u individualna seljačka gazdinstva pratilo je usitnjavanje njihova zemljišta. U Slavoniji je između 1890. i 1910. „tajno“ (nezakonito) podijeljeno oko 3600 kućnih zadruga. Iz njih je nastalo oko 9000 legalno podijeljenih jedinica, što znači da se prosječna veličina posjeda smanjila gotovo tri puta (s 15 na 6 jutara). Time je značajno smanjena mogućnost njihove konsolidacije. Ponajviše zbog opisanog procesa sitni su posjedi bili prevladavajući oblik agrarno-ekonomskih jedinica u Slavoniji i Srijemu krajem 19. stoljeća. Prema popisu provedenom 1895. u Slavoniji se 86 % posjeda nalazilo u kategoriji ispod 20 jutara (oko 11,5 ha). Ta su gospodarstva raspolagala s 64 % konja i 55 % goveda, ali s druge strane samo 34 % ukupnog zemljišta i 9 % poljoprivrednih strojeva. Osim veleposjeda i sitnih gospodarstava u to se doba izdvaja manja grupa (14 %) posjeda s površinom između 20 i 100 jutara zemlje (od 11,5 do 57,5 ha). Oni su raspolagali s 26 % ukupnog zemljišta te oko trećinom konja (31 %), goveda (34 %) i poljoprivrednih strojeva (36 %). Najviše seljačkih imanja u toj kategoriji nalazilo se u Srijemu, a najmanje u Virovitičkoj županiji gdje su prevlast imali veleposjedi (Karaman, 1974., Tab. 6.).

Tab. 6.: Struktura poljoprivrednih gazdinstava u Slavoniji, 1895.

Posjedi u Slavoniji, 1895.	Kategorija posjeda (površina u jutrima)			
	Do 20	20 - 100	Više od 100	Svega
Broj gospodarstva	110027	17247	612	128066
Ukupna površina (jutara zemlje)	732586	568551	852836	2153973
Broj konja	123253	60240	10134	193627
Broj goveda	154481	95373	32085	281939
Broj parnih strojeva	92	373	576	1041

Izvor: Karaman, 1974.

Poljoprivredu u kontinentalnoj Hrvatskoj na kraju 19. stoljeća obilježio je i dolazak filoksere koja je gotovo u potpunosti uništila nasade vinove loze. Već do početka 20. stoljeća dolazi do obnove vinograda (najprije na kutjevačkom i đakovačkom gospodarstvu). Potreba obnove vinograda na malim seljačkim gospodarstvima potakla je osnivanje udruga vinogradara i vinara (npr. u Brodu 1880.) (URL26).

Početak 20. stoljeća Slavonija i Srijem su dočekali s relativno nepovoljnom agrarnom strukturom s malom potencijalom za uvođenje inovacija koje bi mogle unaprijediti proizvodnju. Najbrojniji sloj bili su sitni seljaci, iza kojih je slijedila skromna grupa imućnih seljaka koji su bili spremni na agrotehničke inovacije. Veleposjedi kojih je bilo najmanje u to su se doba zbog teške prilagodbe tržišnom sustavu i drugim vanjskim faktorima (olakšan plasman ruskog žita) u znatnijoj mjeri orijentirali na iskorištavanje šumskog bogatstva. (Karaman, 1974.).

Socioekonomski proces koji je najviše utjecao na situaciju u novostvorenoj Kraljevini SHS bila je agrarna reforma. Iako nije dramatično utjecala na društvenu situaciju kao u drugim dijelovima države (primjerice ukidanje kmetstva u Bosni i Srbiji te kolonatskih odnosa u Dalmaciji) agrarna je reforma promijenila zatečene agrarne odnose, ali i demografsku situaciju u Slavoniji. Na tom su području velikim posjednicima, prvenstveno mađarske i njemačke nacionalnosti, posjedi izvlašteni, parcelirani i podijeljeni mjesnim agrarnim interesentima, kolonistima, dobrovoljcima i optantima. Agrarnom reformom postignuto je pacificiranje sela, uvođenje zakupa te ograničavanje velikih posjeda propisanim

maksimumom (koji je poslije uvećan). No, njena najvažnija posljedica bila je kolonizacija osoba iz drugih dijelova države, što je detaljnije opisano u poglavlju o promjenama u etničkom sastavu Slavonije. Nakon agrarne reforme, koja uglavnom nije polučila željene gospodarske rezultate, u poljoprivredi Slavonije počinje se osjećati utjecaj globalne agrarne krize. Ona je uzrokovana padom cijena poljoprivrednih proizvoda koje su počele padati 1922., a vrhunac je kriza dosegla 1933. Cijene su počele padati uslijed zasićenosti tržišta nakon velike potražnje za poljoprivrednim proizvodima tijekom 1. svjetskog rata. Takvo kretanje cijena nepovoljno je utjecalo na brojne poljoprivrednike koji su se kreditno zadužili, te više nisu mogli otplaćivati svoje dugove. Ostale državne mjere kojom su se željele zaštititi domaći proizvodi bili su: ponovno uvođenje carina (ukinutih za vrijeme rata), uvozne kvote i propisani udjeli domaćeg segmenta u nekom proizvodu (Melem Hajdarović, 2010.). Nešto povoljnije stanje zabilježeno je u vinogradarstvu, gdje je potreba za očuvanjem obnovljenih vinograda, kao i u prijeratnom razdoblju poticala vinogradare na osnivanje gospodarskih i edukativnih udruga i institucija, poput vinogradarskih zadruga (osnovane u Daruvaru 1932.), zemljišnih zajednica, večernjih škola i cijepilačkih tečaja. Ponegdje su inicijative za poboljšanjem stanja vinogradarstva urodile osnivanjem pučkih štedionica, potrošačko-proizvođačkih zadruga, a 1928. u Velikim Zdencima osnovana je privatna poljoprivredna škola, na čijem je temelju 1930. u Daruvaru nastala državna škola. Pozitivni kvantitativni i kvalitativni pomaci u vinogradarstvu ogledaju se i u osnivanju rasadnika, uvođenju novih podloga, oblika uzgajanja i sorti te izgradnji zadružnih podruma (URL 26).

Drugo krizno razdoblje nastupilo je nakon 2. svjetskog rata, no ono je bilo ograničeno na prostor Jugoslavije. Glavne smjernice tadašnje državne poljoprivredne politike bile su kolektivizacija agrara, napuštanje sustava prisilnog otkupa, određivanje zemljišnog maksimuma (posjed seljaka ograničen je na 10 ha obradivog zemljišta) i dr. Nacionalizacijom je uklonjen privatni kapital, a poduzeća postaju društveno vlasništvo, čime je u poljoprivredi stvoren jak društveni sektor. Na području Slavonije on se sastojao od 12 velikih poljoprivrednih i mješovitih kombinata: PIK Belje, PIK Đakovo, PIK Nova Gradiška, PIK Vinkovci, PIK Vukovar, PPK Orahovica, PPK Kutjevo, PPK Valpovo, PPK Županja, AK Jasinje i IPK Osijek. Najveći među njima bio je IPK Osijek u sklopu kojeg su djelovale ispostave Donji Miholjac, Našice i Podravska Slatina. Kombinat je upravljao s 27 % obradivih površina u društvenom vlasništvu na prostoru Slavonije. Najčešći proizvodi u PIK-ovima bili su pšenica, kukuruz i industrijsko bilje (šećerna repa i suncokret). Osim PIK-a Nove Gradiške svi kombinati su se bavili i stočarstvom (svinjogojstvom i govedarstvom), a proizvodili su i riječnu ribu (Melem Hajdarović, 2010.) Osnivanje PIK – ova poboljšalo je

stanje i u vinogradarstvu, koje je nakon 2. svjetskog rata doživjelo drastično nazadovanje. U obnovu vinogradarstva uložena su velika financijska sredstva, što je rezultiralo osnivanjem novih plantažnih vinograda, modernizacijom podruma, te obnovom i izgradnjom novih pogona za preradu i doradu vina. Nakon obnove od filoksere nosilac vinskog sortimenta u Slavoniji je graševina, koja danas zauzima od 40 % svih vinogradarskih površina). Ostale (prema Pravilniku NN 159/04) preporučene bijele sorte su: pinot bijeli, pinot sivi, chardonnay, sauvignon, traminac crveni, traminac mirisni, silvanac zeleni, rizling rajnski, rizvanac (müller thurgau), manzoni bijeli, muškat ottonel, kerner, moslavac, ranfol (štajerska belina), zelenac slatki bijeli, a od kultivara s crnim groždem to su frankovka, pinot crni, zweigelt, merlot, cabernet sauvignon, cabernet franc, portugizac i syrah (URL 26)

Kolektivizacija je otežala situaciju u još uvijek brojnijem privatnom sektoru. Mali i rascjepkani posjedi te nedovoljna obrazovanost stanovništva onemogućavali su napredak poljoprivredne proizvodnje. Primjerice, 1968. na jednog poljoprivrednika privatnog sektora u Slavoniji je dolazilo samo 1,28 ha, a na oba sektora tek 1,02 ha. Problem se pokušao riješiti okrupnjavanjem zemljišta, u sklopu kojega je od 1956. – 1980. na području Slavonije i Baranje uređeno 387616 ha (55,9 % poljoprivrednog zemljišta). Analiza strukture poljoprivrednih čestica u Slavoniji pokazuje da su i dalje prevladavale čestice površine do 1 ha (36 %). Čak 67 % čestica imalo je površinu do 3 ha, a samo 0,4 % iznad 10 ha (Panjaković, 1983.). U ratarstvu Slavonije u poslijeratnom razdoblju prevladavao je uzgoj pšenice, kukuruza i šećerne repe, što je stvorilo višak radne snage. On se mogao izbjeći sijanjem radno intenzivnih kultura, poput povrća. Također, u to doba ostali sektori privrede nisu nudili dovoljno mogućnosti za zapošljavanje. Poljoprivreda se kao dominantna djelatnost u Slavoniji održala do '60-ih godina 20. stoljeća, što je vidljivo iz podataka prikazanih u tablici 1. Udio poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu kreće između 43,8 % (Osijek) do 66,2% (Virovitica). Osim u Osijeku, koji očekivano kao najrazvijenije industrijsko središte bilježi najmanji rezultat, udio poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu je ispodpolovičan u srezovima Slavonski Brod i Vinkovci, koji su se profilirali kao industrijska i prometna središta drugog reda. Udjeli poljoprivrednog u aktivnom stanovništvu proporcionalno su veći u svim srezovima (Tab. 7.).

Tab. 7.: Udjeli poljoprivrednog stanovništva u ukupnom i aktivnom stanovništvu po srezovima u Slavoniji, 1961.

Srez	Poljoprivredno stanovništvo			
	Aktivno (%)	Udržavano (%)	Udio u uk.st. (%)	Udio u akt.st. (%)
Daruvar	47,6	52,4	60	65,9
Našice	51,9	48,1	59,2	67,5
Nova Gradiška	51,6	48,4	56,9	63,6
Osijek	48,5	51,5	43,8	48,2
Slavonska Požega	53,1	46,9	57,2	63,9
Slavonski Brod	55,1	44,9	47,6	57,5
Vinkovci	46,3	53,7	49	53,1
Virovitica	54,6	45,4	66,2	73

Izvor: Popis stanovništva 1961: Poljoprivredno stanovništvo : rezultati za naselja, Knjiga 15, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1966.

Na malim poljoprivrednim posjedima u Slavoniji još se tokom '60-ih godina 20. stoljeća poljoprivredne površine obrađivale ručno. O načinu poljoprivrede i važnosti poljoprivrednih radova (posebice žetve) u životnom ciklusu ruralnog stanovništva Slavonije rječito svjedoči odlomak iz Peićevih „Skitnji“:

„Surova snaga ravničarskog horizonta tu ljeti samrtno sazori milijardama žitnih klasova, leševima milijuna hrčaka i krtica. I onda počinje najveća slavonska seoska svečanost: žetva, veselo klanje prirode! Seljaci, ti nestrpljivi, izgoreni sužnji ljeta, ne mogu dočekati da se polja pretvore u brašno i slamu. (...) Žito – žuto, krvavo prugavo! Kad čovjek srpom ili kosom uđe u njega, ono zasja kao razdražen tigar. Prvi otkosi razvlače u njem otvor grozan kao ždrijelo. Njim grabi, ruši i u sebe uvlači, guta, proždire i kosca i žetelicu.“ (Peić, 1996., 165 - 166).

Iz podataka o poljoprivrednom stanovništvu 1991. može se zaključiti da je deagrarizacija znatno uznapredovala. Od bivših općina na prostoru Slavonije, kao i 1961., najmanjim udjelom poljoprivrednog stanovništva ističe se Osijek iza kojeg slijede Valpovo (što je uzrokovano visokim udjelom industrijskog stanovništva u Belišću), Pakrac, Vukovar i

Vinkovci. Općine s najvećim udjelom poljoprivrednog stanovništva su Grubišno Polje, Slatina, Orahovica i Virovitica (Tab. 8.). Taj je prostor već apostrofiran kao prometno najizoliranije, deomgrafski nakritičnije i gospodarski najslabije razvijen dio regije.

Tab. 8.: Udjeli poljoprivrednog stanovništva u ukupnom i aktivnom stanovništvu po općinama u Slavoniji 1991.

Općina	Poljoprivredno stanovništvo			
	Ukupno		Aktivno	
	Broj	Udio u uk.st. (%)	Broj	Udio u akt.st. (%)
Beli Manastir	8207	15,8	4375	20
Daruvar	6414	22,2	4666	34
Donji Miholjac	4222	21,6	2002	27,8
Đakovo	10230	21,5	4932	25,2
Grubišno Polje	5403	39,3	3170	46,3
Našice	5083	13,9	2913	19,8
Nova Gradiška	8890	15,9	5053	21,8
Novska	2672	11,5	1749	17,9
Orahovica	3840	26,2	2982	40
Osijek	6388	4,1	3032	5,1
Pakrac	2920	11,2	1905	17,1
Požega	11441	17,3	5973	25,9
Slatina	7860	26,4	5536	38,2
Valpovo	2581	8,3	1323	10,3
Vinkovci	12472	13,6	6436	17,8
Virovitica	10543	24,1	6016	30,9
Vukovar	8874	11	4927	13,1
Županja	9089	21,3	4170	26,1
UKUPNO	127129	17,5	71160	17,7

Izvor: Popis stanovništva 1991., Poljoprivredno stanovništvo, prema aktivnosti i spolu po naseljima, Dokumentacija 884, DZS, Zagreb, 1994.

Iako je stvaranje i dominacija poljoprivredno-industrijskih kombinata donijela napredak u ukupnoj agrarnoj proizvodnji Slavonije, ona je marginalizirala status individualnih seljačkih posjeda. Nedovoljna briga za individualnog poljoprivrednika rezultirala je malim posjedima i tehnološkom zaostalosti pa se može reći da poljoprivreda u Slavoniji nije u potpunosti prošla niti kroz „prvu modernizaciju“. U takvom se stanju veoma teško prilagoditi zahtjevima „druge modernizacije“ koja podrazumijeva visoku prilagodljivost zahtjevima tržišta, lokalnu prepoznatljivost, ekološke standarde i dr. Važnost poljoprivrede ne ogleda se samo u gospodarskom segmentu. Budući da je poljoprivreda generacijama neraskidivo vezana uz život slavonskog stanovništva i kao takva jedan od najprepoznatljivijih elemenata u vanjskoj i unutrašnjoj percepciji regije stanje poljoprivrede je bitna komponenta identiteta Slavonije. Nažalost, u Hrvatskoj još uvijek prevladava klasična percepcija sela i poljoprivrede, koja uz njih veže pojmove poput hrane, radne snage, neobrazovanosti i zaostalosti. Ona se mora zamijeniti novom percepcijom u kojoj dominiraju vrijednosti zaštite i očuvanja okoliša, održavanje bioraznolikosti, ekološka proizvodnja i sl. U tom će slučaju doći do revitalizacije sela, umjesto retradicionalizacije koju nudi klasična percepcija (Šundalić, 2003.).

4.5. Industrija

Industrijalizacija na prostoru Slavonije počinje u razdoblju tzv. građanskog kapitalizma (od sredine 19. stoljeća. Najvažniji uzroci razvoja kapitalizma su tehnološki napredak (uvođenje strojeva), radna snaga nastala ruralnim egzodusom i koncentracija kapitala iz trgovine i poljoprivrede u rukama razmjerno malog broja ljudi. Industrijalizacija je bila potaknuta i agrarnom krizom kojom je započela treća faza agrarne transformacije. Agrarna kriza se javila uslijed uključenja SAD-a u europsku žitnu politiku, što je uzrokovalo značajan pad cijena žitarica. Stoga veleposjednici napuštaju poljoprivredu i okreću se drugim izvorima prihoda na svojim gospodarstvima, prije svega šumama. Drvena industrija bila je i jedina grana koja je uspješno prebrodila probleme izazvane revizijom hrvatsko-ugarske nagodbe. Od 1862. do 1890. sjeverno od Save otvoreno je 35 pilana. Najčešći proizvod bile su dužice koje su se koristile u proizvodnji bačva za vino. Najveće pilane su se nalazile u Županji, Đurđenovcu, Belišću, Pakracu, Okučanima, Slavonskom Brodu i Virovitici. Kompleksnija prerada drva počinje osnivanjem tvornice šibica u Osijeku čiji su vlasnici bili Emerich pl. Reisner i Josipa Fösmayer. Tvornica je zapošljavala i do 70 radnika, nakon požara 1871. ovaj je pothvat uskoro obnovljen i nastavlja proizvodnju (Karaman, 1991.). Osim u Osijeku proizvodnja tanina i destilacija vršila se u tvornicama u Županji, Đurđenovcu i Belišću. Vlasnici tvornica bili su uglavnom strani veleposjednici koji su jedini imali kapital potreban za ulaganje u mehanizaciju. Pilane su bile radno ekstenzivne (pilana u Našicama zapošljavala je 250 radnika) (Melem Hajdarović, 2010.).

Uz drvenu industriju, grana industrije s najvećom tradicijom i brojem pogona je prehrambena industrija, čiji razvoj također počinje u drugoj polovici 19. stoljeća. Parni mlinovi otvaraju se 1864. u Osijeku, Virovitici i Vinkovcima, šećerane u Osijeku i Virovitici, tvornica konditorskih proizvoda u Osijeku, pivovare u Daruvaru i Osijeku, tvornica mliječnih proizvoda u Dardi. Pogoni za proizvodnju alata i strojeva (tvornice poljoprivrednog oruđa i plugova Melchiora Leichta te tvornica strojeva i ljevaonica Gustava Wagnera) otvorene su u Osijeku (1860., 1912.) i Daruvaru (1905.). Staklane su se nalazile u Velikoj, Zvečevu i Osijeku, a ciglane u Vukovaru i Novoj Gradiški (Karaman, 1991.; Melem Hajdarović, 2010.). Vodeće mjesto u industriji Slavonije a po nekim pokazateljima i cijele Hrvatske u razdoblju prije 1. svjetskog rata imao je Osijek. Godine 1889. u njemu je djelovalo 20 tvornica, 242 trgovine i 1036 samostalnih obrtničkih radnji, a 1910. Osijek ima 25 tvornica (Plećaš, 1973.; Hedl, 2012.). U industriji je te godine bilo zaposleno 2057 radnika, što je 7 % od ukupnog stanovništva grada, koje je te godine iznosilo 28 505 (Hedl, 2012.). Osim već spomenutih

tvornica, industrijska prerada kože počela je 1873., 1894. otvorena je obrtnička radionica za proizvodnju sapuna, iz koje se razvila današnja „Saponia“, a 1901. tvornica za preradu lana i kudelje (današnja tvornica „LIO“) (Melem Hajdarović, 2010.). Važnu ulogu u inicijalnom razvoju industrije u Osijeku, ali i cijeloj Slavoniji imala je osječka trgovinsko – obrtnička komora, koja se zalagala za željezničku povezanost Hrvatske i Slavonije te širenje trgovinskih interesa na područje Ugarske. U svrhu pomaganja trgovačkog poslovanja potiče se osnivanje kreditnih ustanova što je dovelo do jačanja osječkih banaka potpomognutim češkim kapitalom (Karaman, 1991.). Industrijalizacija je osim pozitivnih posljedica (raznovrsniji i ravnomjerniji gospodarski razvoj, afirmacija Osijeka kao gospodarskog središta) nosila sa sobom i negativne socijalne efekte. To se prije svega odnosi na teške uvjete rada (radno vrijeme u osječkim je tvornicama iznosilo između 10 i 16 sati dnevno, a radila su i djeca) (Kovačević, 1972.). Takvo je stanje, pod utjecajem socijalističkih ideja urodilo osnivanjem Osječkog radničko-obrazovnog društva, koje po nekim povjesničarima označava početak modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj. Najznačanija akcija osječkog radničkog pokreta bio je opći štrajk pokrenut 1905. kao potpora nezadovoljnim radnicima stolarske tvrtke Kaiser i Povischyl. Štrajk je represivnim mjerama vrlo brzo ugušen, no značajan je kao prvi opći štrajk u Hrvatskoj (Pejić, 2013.).

U razdoblju između 2 svjetska rata industrija je prostorno i funkcionalno diferencirana te Slavonija predstavlja jednu od vodećih industrijskih regija Hrvatske. Zastupljene su brojne grane industrije: prehrambena, proizvodnja pića, tekstila, odjeće, kože, kemijskih proizvoda, proizvoda od plastike i gume, metala i strojeva. Brojem tvornica i vrstama proizvoda dominirala je prehrambena industrija i proizvodnja pića. Njeni pogoni nalazili su se u Osijeku (konditorski proizvodi, brašno, tjestenina, mlijeko, meso i alkoholna pića), Županji (konditorski proizvodi), Požegi (konditorski proizvodi, mlijeko, alkohol), Slavonskom Brodu (alkoholna pića), Novoj Gradiški (alkoholna pića, prerađeno povrće) te Đakovu (prerađeno povrće). Mlinovi su se nalazili u Našicama, Bilju, Županji, Vinkovcima i Dalju. O razvijenosti prehrambene industrije govori činjenica da je u međuratnom razdoblju u Osijeku djelovalo pet tvornica konditorskih proizvoda, pet pecara, dvije tvornice tjestenine i dvije pivovare. Prerada metala vršila se u tvornicama u Osijeku (2 tvornice) , Slavonskom Brodu (preteča današnjeg „Đuro Đaković Holdinga, osnovana 1921.) i Požegi. Najvažniji pogon proizvodnje obuće, tvornica „Borovo“ osnovana je 1933. Tvornica građevinskog materijala osnovana je 1922. u Vinkovcima. Važno je napomenuti da su i u ovom razdoblju ključnu ulogu u osnivanju tvornica imali industrijalci porijeklom iz srednjoeuropskih zemalja (Melem Hajdarović, 2010.).

Nedugo nakon 2. svjetskog rata uslijed industrijalizacije koja je u poslijeratnom razdoblju obilježila gospodarski razvoj bivše FNRJ osniva se niz novih tvornica. I dalje su najrazvijenije tradicionalne grane industrije - drvna (Novska, Oriolik) (URL 3, URL 4) te tekstilna (Osijek, Laslovo) (URL 5, URL 6) i prehrambena industrije (sladorane u Županji i Virovitici te prerada voća i povrća u Orahovici) (URL 7, URL 8, URL 9). Osnivaju se tvornice građevinskog materijala („Našicecement“ u Našicama) i poljoprivrednih strojeva (Županja) a pogon kemijske industrije osnovan je u Đakovu („Meteor“) (URL 10, URL 11, URL 12). Osim uspostavljanja novih industrijskih središta i širenja industrijskih grana u sve dijelove regije važno obilježje industrije u drugoj polovici 20. stoljeća je spajanje nacionaliziranih poduzeća čime nastaju veliki koncerni („Đuro Đaković“ i drvna industrija „Slavonija“ u Slavonskom Brodu, „TVIN“ i „Silosi“ u Virovitici, „Svjetlost“ u Lužanima) koji objedinjuju širok asortiman proizvoda (URL 13, URL 14, URL 15, URL 16, URL 17).

U razdoblju FNRJ i SFRJ Slavonija je prema udjelu zaposlenih po djelatnostima prešla u fazu industrijskog društva. Gotovo sve općine imale su razvijene nekoliko industrijskih pogona. Najzastupljenije vrste industrija su prehrambena, drvna i tekstilna, što je rezultat usmjerenosti na lokalne sirovine. No, važnu ulogu u industrijskom razvoju regije imala je i metaloprerađivačka industrija, koja je ovisila o uvozu sirovina. Prema Berberu (1983.) ona je činila četvrtinu privrede Slavonije i Baranje te je bila najveći izvoznik regije. Najpropulzivnija razdoblja u razvoju industrije Slavonije i SFRJ bilo je 1950. – 1975., kada je godišnja stopa industrijske proizvodnje u Jugoslaviji iznosila 12 % (Berber, 1983.).

Negativni trendovi razvoja gospodarstva i industrije višestruko su potencirani ratnim stradanjima koja su osim direktne materijalne štete utjecala na gubitak tržišta i prometnu izoliranost. Osim toga neadekvatno upravljanje uzrokovalo je propast velikog broja industrijskih postrojenja. Glavna tendencija razvoja industrije u ovom razdoblju je dvojaka – s jedne strane pojava velikih koncerna koji okuplja poduzeća u problemima („Žito“, „Agrokor“ u prehrambenoj, „Nexe“ u građevinskoj industriji) te ulazak stranih tvrtki („Meggle“, „Harburg Freudenberg“, „Starco“) (URL 18, URL 19, URL 20, URL 21, URL 22).

4.6. Tradicijska kuhinja

Proučavanje prehrambenih navika nekog područja pruža velike mogućnosti za multidisciplinarnu analizu, u kojoj geografija svakako ima važno mjesto. Namirnice i način obrade koji su prisutni u nekom području ovise o prirodnoj sredini, ali i gospodarskim obilježjima (dominantan oblik poljoprivrede, ispreplitanje utjecaja raznih naroda). Također, kroz način prehrane manifestiraju se socijalni odnosi u zajednici. Iako se u neformalnim izvorima pridjev „slavonski“ u kontekstu kuhinje veže uz pojedina jela, detaljnija analiza ukazuje na nedovoljnu utemeljenost takvog poimanja. Primjerice, čobanac i fiš paprikaš, kao jela koja su neizostavna i najčešće prisutna u općeprihvaćenom kontekstu „slavonske kuhinje“ relativno su neizmjenjene varijante gulaša i riblje juhe koja su vezana uz *puszte*, odnosno gornje međuriječje Dunava i Tise (URL 23, URL 24). Regionalnom kuhinjom Slavonije mogla bi se nazvati specifična kombinacija načina pripremanja hrane, namirnica i jela koja je proizašla iz utjecaja različitih etničkih skupina koje su naselile Slavoniju. Među njima se kao dominantne mogu izdvojiti mađarski, turski i germanski utjecaji. Slikovito bi se kombinacija jela u Slavoniji mogla nazvati „najbalkanskijom među srednjoeuropskim kuhinjama“. Zbog svojih prirodnih obilježja prostor nizinske Hrvatske obilježen je velikom mogućnošću izbora povrća, voća i žitarica te mesa i riječne ribe. Kao specifičnosti nizinskog panonskog prostora mogu se izdvojiti crvena paprika kao glavni začim, upotreba zaprški, vrhnja i svinjske masti (URL 25).

Prehrana je u prošlosti imala značajnu socijalnu ulogu, budući da je okupljala veću društvenu zajednicu te se njome izražavali osnovni društveni odnosi. Zadruga obitelj živjela je u odvojenim kijenima, a blagovala za jednim stolom. Preko konzumiranja hrane potvrđivala se patrijarhalna hijerarhija – muškarci su jeli za stolom, dok su žene i djeca jeli za sinijom ili stoječki (Sarti, 2006.). Hrana je bila izraz i međuspolne solidarnosti (primjerice donošenje hrane roditelji). Važnu ulogu u formiranju jela koja se češće koriste u prehrani stanovnika Slavonije imalo je razdoblje osmanske vladavine. Sukladno tada vladajućim prehrambenim navikama u Osmanskom carstvu sadile su se brojne vrste povrća: kupus, krastavci, mrkva, zelena salata, poriluk, špinat, paprika, patlidžan, luk i češnjak. Od mahunarki najčešće su bile grah, grašak i leća. Prema zapisima putopisaca koristile su se i brojne vrste začina (papar, cimet, šafran, klinčić, đumbir). Slavonsko tržište u osmanskim razdobljima bilo je dobro opskrbljeno rižom, koja je imala iznimno važnu ulogu u prehrani. Ona se u 17. stoljeću sadila u Makedoniji. Iz osmanskog razdoblja potječe praksa kiseljenja kupusa i drugog povrća te izrada pekmeza. Od danas raširenih jela mogu se izdvojiti pite, ćevapi (izvorno značenje tog

jela - pirjano meso s povrćem na prostoru istočne Hrvatske ostalo je sačuvano kao „iločki ćevap“) a kao ostatak tog razdoblja ostao je i naziv za taranu (tjesteninu od jaja, modificiranu varijantu istoimenog turskog pripravka) (Rittig Beljan, 2009., Samilagić, 1991.). Osmansko je doba obilježeno širenjem malog povrtlarstva u seoskim i gradskim domaćinstvima, o čemu svjedoče nazivi *bašča* (vrt) i *bostan* (vrt u kojem se uzgajaju lubenice i dinje). Brojni turcizmi prisutni su i u nazivima povrća i voća - patlidžan, misirača i turkinja (vrsta tikve) te dud, kajsija, kesten i zerdelija. Prerada voća i povrća također je utemeljena u razdoblju osmanske vladavine na što upućuju nazivi *ošap*, *oša* ili *šafa* (suho voće), *šira*, *turšija* i *pekmez*. Nezaobilazan doprinos osmanske vladavine je i pripremanje rakije o kojoj Filipović (1970.) piše: „*Turci su nam doneli ili posredovali u primanju dveju vrsta pića, koja i danas imaju ogroman značaj u narodnom životu velikog dela Južnih Slovena. Na prvom mestu je rakija (ar.-tur.), čije je spravljanje i pijeње postalo gotovo nacionalno obeležje balkanskih naroda i zadobilo velik privredni značaj*“ (Filipović, 1970, 112). S osmanskim utjecajem u leksik Slavonije došli su i nazivi za dijelove opreme koja se upotrebljava kod pečenja rakije: *kazan*, *kapak* i *lula*. Turskoga su podrijetla i nazivi boca: *čutura* i *oka* (Andrić, 2003.). Prehrana u Slavoniji krajem 18. stoljeća relativno je skromna i jednolična, o čemu svjedoči putopisac Taube, koji navodi da u prehrani Slavonije prevladava raženi i ječmeni kruh, kukuruz i proso, crveni i bijeli luk te kiseli kupus te nešto malo svinjskog mesa, dok kao dio s raznolikijom prehranom izdvaja Srijem gdje se jede pšenični i kukuruzni kruh, govedina, riba i lubenice. Kao razdoblje najizdašnije prehrane izdvaja Božić, kada se u kuću unosilo prase pečeno na ražnju, a spominje i dva godišnja razdoblja strogog posta (Taube, 1998.). Piller i Mittelpacher otprilike u istom razdoblju potvrđuju ove Taubove zabilješke. I oni spominju prase pečeno na Božić, a kao svakodnevne namirnice ističu kupus, bundevu, brašno i mlijeko (Piller i Mitterpacher, 1998.). Kolonizacija naroda iz srednje Europe koja se odvija od 18. stoljeća bitno mijenja prehrambena obilježja regije. Austrijske vlasti su poticale sadnju krumpira na koje je novodoseljeno stanovništvo porijeklom iz južne Njemačke, Šleske ili Alsacea već naviklo. Valja napomenuti da se krumpir vrlo brzo počeo pripremati na više načina (posebno u kombinaciji s tijestom i kao sirovina za izradu tijesta u jelima kao što su *grenadirmarš*, *knedle*, *taške*, *šufnudle*). Njemački doseljenici donijeli su i druge inovacije u pripremanju i konzumiranju hrane – upotrebu više vrsta mesa (govedine i teletine), nove načine konzerviranja hrane i obrade svinjskog mesa (do početka 20. stoljeća zaklana se svinja položila u jamu, pokrila slamom i palila), uvođenje higijenskih navika (Rittig – Beljak, 2009.).

Krajem 19. stoljeća tehnički napredak omogućuje poboljšanja u obradi i pripremi jela. U mlinovima koji su usavršeni u tom razdoblju počelo se mljeti sitno brašno, što je bio temelj širenja pripreme kolača (do tog razdoblja pekli su se uglavnom kolači od dizanog tijesta pečenog u masti (*fanjki, poderane gaće*). Zbog sličnih prirodnih obilježja gospodarstva i ispreplitanja utjecaja, namirnice koje se koriste u izradi slavonskih kolača raširene su u cijeloj Srednjoj Europi – orasi, mak, sir, vrhnje, med, od masnoća mast i maslac, koji je od sredine 20. stoljeća ponegdje zamijenjen jeftinijim margarinom. Najčešće vrste su razne varijante kolača od dizanog tijesta (makovnjače i orehnjače), *šape, salenjaci*. Druga važna tehnološka inovacija bio je štednjak, koji je omogućio istovremeno pripremanje više vrsta jela i raznolikiju termičku obradu. U bolje stojećim slavonskim kućama javlja se početkom 20. stoljeća Način prehrane koji danas dominira u Slavoniji nastao je kombinacijom tzv. građanske i seoske kuhinje. I u selu i u gradu blagovala su se četiri obroka: jutarnji (*fruštuk* u gradu, ručak na selu), podnevni (ručak u gradu, užina na selu), poslijepodnevni međuobrok (*jauzna* u gradu, *lovra* na selu) te večernji (večera i u gradu i u selu) (Žebčević Matić, 2012.). Seoska kuhinja na prijelazu 19. u 20. stoljeće odlikovala se jednostavnom termičkom obradom, uskim izborom namirnica, a nije obilovala mesom. Njen temelj su bile kaše i jednostavne juhe najčešće ugušćene brašnom i začinjene crvenom paprikom (Rittig – Beljak, 2009.). Energetski unos varirao je ovisno o sezonskim radovima, pa su se kaloričniji obroci pripremali u ljetnom razdoblju. Jutarnji je obrok na selu morao biti energetski dovoljno vrijedan. Sastojao se uglavnom od ugljikohidrata i masti – najjednostavnija varijanta bili su kukuruzni ili bijeli žganci s dodatkom luka i slanine, *tempfani* krumpir, te *zafrigana* čorba. U „bezmesne“ dane podnevni objed na selu ljeti se najčešće sastojao od kuhanog sezonskog povrća (*čušpajzi* od mahuna, krumpira, kelja, bundeve) koja su se kombinirala s jelima od tijesta i krumpira (Žebčević Matić, 2012.). U kuharici „Prvi slavonski obiteljski kuhar“ J. Černi kao tradicijska jela (recepti stari između 80 i 100 godina) spominje čorbu i pitu od bundevinih koštica, „bijeke žgance“ (kuhani krumpir s dodatkom brašna), čorbu od hrena, juhu od rasola, *kiselu pražu* (vrstu kaše/ guste juhe od brašna), poparu (popržen i začinjen kruh zaliven s vodom) (Černi, 2003.). Najsvečaniji obrok bio je nedjeljni, kada se najčešće pripremala juha, kuhano i pečeno meso te varijanta sarme. Večernji obrok se sastojao od tijesta (tarana, rezanci, *bazlamača*) te krumpira. Za vrijeme većih radova ukoliko je pozvana ispomoć (rabota) obavezno je bilo mesno jelo (najčešće guska) uz varivo i masnicu (kvasni kolač punjen makom ili sirom). Tada su i večere bile obilnije (najčešće paprikaši i čorbe od peradi) (Žebčević Matić, 2012.). U zapisima J. Lovretića spominju se jela koja ručkonoša donosi koscima: kisela čorba od suhog mesa, rezanci i zapršeni valjušci, suho meso (Rittig -

Beljak, 2009.). Običaj donošenja reduše zadržao se i u drugoj polovici 2. stoljeća. O njenim obilježjima u tom razdoblju piše M. Peić: „*Ovdje u žetvi to je tren kad se sustavi kosa, stane iscrpljen srp i kad se s horizonta, plavom samrtnom tišinom, u žitno groblje zacrveni petlitreni lonac pun juhe sa zlatnim rezancima, raskuhanim pijetlovim glavama, kokošjim nogama i krilima. Čas kad stiže reduša! (...) Pregladnjeli, znojni, samo privuku lonac s nasječenom pjetlovinom, korpu s raskidanom pačetinom među koljena u djetinjstvu izgrižena krmačama i psima. Počinje žetelački ručak! Rukama krvavim od voluharice češu si izgorjeli zatiljak: puštaju da se malo ohladi prevrela pijetlova noga.*“ (Peić, 1996., 165 - 166).

Mesna i riblja jela pripravljala su se u kotliću (*fiš, čobanac*) i na ražnju ili se koristilo sušeno. Svojevrsnu gastronomsku regionalizaciju iznosi M. Peić u djelu „Ljubav na putu“:

„*Ražanj nije u cijeloj Hrvatskoj isti. Od različitih je drva, drukčije je duljine i debljine, a što je najvažnije na nj se stavlja različito meso životinja. Na baranjskom ražnju okreće se pola srnećeg buta, na srijemskom ustobočila se razapeta kečiga. Sa slavonskog smješka se prašćić*“ (Peić, 1984., 193).

U zadrugama je priprema hrane bila dužnost žena, a jelo se iznosilo u zajedničkoj zdjeli. Važnu ulogu u razmjeni prehrambenih navika imalo je i plemstvo, koje je rado zapošljavalo domaće nadarene djevojke kao kuharice, što im je omogućavalo boravak u tadašnjim europskim metropolama i klasno napredovanje. (Rittig – Beljak, 2009.).

Gradska je kuhinja u urbanim središtima obilježena mnogo većim varijacijama, prvenstveno zbog formiranja različitih društvenih slojeva – radnika, činovnika, obrtnika i trgovaca. Uz to, način prehrane bogatijih slojeva odlikovao se raznolikim asortimanom namirnica i načina njihove pripreme. Prema zapisima požeškog gradonačelnika Cirakija može se pretpostaviti da je jutarnji objed bio jednostavan – pecivo s maslacem i pekmezom uz kavu ili čaj. Podnevni se obrok sastojao od tri slijeda. Iza juhe s raznim dodacima slijedilo je kuhano meso s raznim umacima i dodacima te jelo od brašna (koje je moglo poslužiti i kao desert) ili varivo. Nedjeljom je umjesto jela od brašna služeno pečeno, prženo ili pohano meso, a desert je bio nešto profinjeniji (klasične srednjoeuropske gospodske slastice - krafne, lincer torta, *šnenokle*). Najcjenjeniji i najvažniji sastojci poslijepodnevni jautz bili su suhi sirevi (Ciraki spominje suhi sir *kvargl* i namaz *liptauer*), koji su se uz druga slana i slatka jela konzumirali uz vino ili kavu (Ciraki, 2004.).

Proces kodificiranja prehrane u Slavoniji završen je nakon 2. svjetskog rata. Pojednostavljeno bismo mogli reći da gradski način prehrane (raznovrsnije namirnice i načini obrade, tehnička pomagala) prodiru u selo koje zadržava neke svoje autohtona jela. Kao njegov kratki sažetak mogu poslužiti naslovi poglavlja iz autobiografskog dijela „Kruh i mast“ P. Pavličića u

kojima navodi hranu njegovog djetinjstva s posebnom sentimentalnom i simboličkom važnošću: „paprika, krumpir, luk, bundeva, grah, kupus, paradajz, *cušpajz*, piletina, kobasica, *faširanci*, salama, iznutrice, slanina, pohano, kosti, *šufnudle*, rezanci, *grenadirmarš*, palačinke, *tašci*, pogačice, *pofezne*“ (Pavličić, 2003., 3).

Namirnice čija je važnost nadilazila prehrambenu ulogu u seoskoj, ali i gradskoj kuhinji bile su kruh i meso. Kruh se na selu pekao jednom tjedno a izrađivao se od prosijanog brašna i krušnog kvasa. Njegova se važnost ogledala u nizu obreda vezanih uz njegovo posluživanje. Nikad se nije bacao, a ostaci su s koristili u jelima poput masne tarane ili već spomenute popare. U gradu se on pekao u pekarama, a stari kruh se također nije bacao. Od njega su se izrađivale prezle (krušne mrvice, *seml knedle*, a kockice preprženog kruha dodavale su se u *ajnpren juhu* (Žebčević Matić, 2012.).

Meso je namirnica koja je sve do sredine 20. stoljeća bila mjerilo blagostanja i nije se svakodnevno koristila u prehrani. Početkom novog vijeka različite vrste mesa bile su znak prepoznavanja klasa: najbogatiji slojevi jeli su meso divljači, dobrostojeći građani govedinu, siromašniji ovčetinu, a seljaci pretežno sušenu svinjetinu (Sartri, 2006.). Konzumiranje mesa i mesnih prerađevina, prvenstveno od svinjetine, koje je u vanjskoj percepciji možda i najprepoznatljivije prehrambeno obilježje Slavonije proizlazi iz duge tradicije uzgoja svinja uvjetovane prirodnim, gospodarskim i kulturološkim čimbenicima (bogatstvo šuma, jednostavnost uzgoja i brz prirast, razlikovanje od islamskog stanovništva u doba osmanske vladavine). Obrada svinjskog mesa vršila se na svinjokolji koja je u prošlosti trajala nekoliko dana i bila je, uz Božić, središnji društveni događaj hladnog dijela godine. Ona nije imala samo prehrambenu važnost, već je služila i kao indikator odnosa među spolovima (podjela na muške i ženske poslove) te kao razdoblje pretjeranog uživanja u jelu i piću začinjenom nizom običaja (Žebčević Matić, 2012.). Najvažniji proizvodi svinjokolje su kulen (sitno sjeckani komadi mesa i slanina u širokom crijevu), kobasice, čvarci, slanina te polutrajni proizvodi poput hladetina i tlačenice (Rittig – Beljak, 2009.).

Stereotipni pogled koji obilježava vanjsku percepciju većine formativnih elemenata koji se vežu uz Slavoniju prisutan je i u kontekstu prehrane. Prema najčešćim predrasudama prehrambene navike u regiji predstavljaju se kao nezdrave, kritizira se prevelika uporaba prvenstveno svinjskog mesa i masti, iako su prirodna obilježja i isprepleteni utjecaji brojnih naroda uzrokovali raznolikost kuhinju i po vrstama namirnica i načinu njihove obrade. Tako M. Peić u jednom od svojih najpoznatijih odlomaka (poznatog pod nazivom „Nije sva Slavonija ravna“) navodi: „*A ljudi? Brate, ti samo jedu slaninu i piju rakiju! (...) Ne jedu svi Slavonci, kao stari fratar u Brodu, teškog trbonju šarana ili, kao mlinarica u Županji, masnog brkatog*

soma. Pakrački šumar sladi se ribom iz brzaca zvanom "Krkuša" (Peić, 1984, 210). Važna činjenica vezana uz način prehrane je prilagođenost ritmu sezonskih radova, o čemu svjedoče fotografije vitkih preplanulih likova na predratnim smotrama folkloru u razdoblju nakon žetve (Rittig – Beljak, 2009.).

Kao razlog povremenog pretjeranog uživanja u hrani može se izdvojiti strah od gladi, koja je u nekoliko navrata zahvaćala uglavnom seoski dio regije. Fokusiranost na meso tokom blagdana i ostalih svečanih prilika (krštenja, svadbe, mobe) uzrokovana je činjenicom da se u „običnim“ danima meso jelo dva put tjedno – četvrtkom i nedjeljom. Drugi važan čimbenik rastrošnosti prilikom svečanih prigoda je gostoljubivost koja je toliko ukorijenjena u mentalitet naroda jugoistočne Europe da ju je teško racionalno objasniti. Gotovo svi prosvjetiteljski nastrojeni pisci, od Relkovića preko K. Agjića i Š. Vulya kritiziraju rastrošnost slavonskih svadbi i kirvaja videći u takvom običaju jedan od glavnih uzroka nedovoljne razvijenosti regije i navodeći kao primjer štedljivost srednjoeuropskih naroda (Žebčević Matić, 2012.).

4.7. Tradicijska glazba

Tambura je najprepoznatljivije glazbalo na prostoru istočne Hrvatske. Pripada skupini žičanih glazbala iz obitelji lutnji (Ferić, 2009.). Porijeklo imena nije sa sigurnošću utvrđeno. Smatra se da je korijen naziva perzijska riječ „Tn“ što znači žica. Kasnije se javljaju riječi denbar (perzijski) i tambur (arapski). Žičani instrument nalik na tamburu bio je poznat u starim kulturama Mezopotamije i Egipta, o čemu svjedoče prikazi urezani u kamen iz 3. stoljeća pr. Kr. (Vukosavljev, 1990.). Na balkansko je područje došla u 14. i 15. stoljeću preko osmanskih osvajanja. Spletom okolnosti u Hrvatskoj, a posebice u Slavoniji, tambura je postala sastavnicom opće i glazbene kulture. Prva zabilješka o tamburi na ovim prostorima datira iz 1551., kada je njemački putopisac N. Nicolai opisao mlade janjičare koji u Bosni uče svirati tamburu (Andrić, 1962.). Nositelj disperzije tambure po ovom dijelu osmanskog carstva bilo je urbano muslimansko stanovništvo, preko kojih se ona proširila na ruralno stanovništvo muslimanske vjeroispovijesti. Navedeno je stanovništvo koristilo prvensteno „istočni tip“ tambura (saz i šargiju) (March, 2013.). Do sredine 18. stoljeća tambura se popularizirala i među katoličkim stanovništvom na području Slavonije, Srijema i Bačke, o čemu svjedoče dijelovi iz „Satira“ M.A. Relkovića. U navedenom djelu i još nekim navodima (G. Franičević) koji opisuju to razdoblje tambura ima negativan kontekst, koji se veže uz neproduktivan način života stanovništva Slavonije za vrijeme osmanske vladavine (March, 2013.). U području Slavonije tambura je promijenila svoja obilježja i prilagodila oblik i strukturu zapadnom načinu muziciranja. Najrašireniji oblik tambure u to doba bila je samica, koja je služila prvenstveno kao solističko glazbalo. Samica se iz ravničarskog područja istočne Hrvatske proširila duž granice s Osmanskim carstvom - do Korduna, Banije i Like. Za to su vjerojatno zaslužni sezonski radnici koji su iz navedenih brdsko-planinskih područja dolazili u Slavoniju na žetvu (March, 2013.).

Najvažnija promjena u načinu izvođenja tamburaške glazbe po kojoj je tambura do danas ostala prepoznatljiva je orkestracija. Ona se počinje odvijati početkom 19. stoljeća u Bačkoj, po uzoru na tadašnje ciganske violinske kapele s cimbalom. Tambure različitih veličina odgovarale su violinskim glazbalima. Ovakvi orkestri djelovali su u varoškim sredinama, a najčešće su svirali u kavanama. Važan poticaj širenju tamburaških orkestara dali su Ilirci, pod čijim su se utjecajem tamburaški orkestri raširili prema središnjoj Hrvatskoj. Pod utjecajem uspjeha tamburaškog sastava „Hrvatska lira“ i njihovog prvog koncerta u Zagrebu 1883., dolazi do masovnog osnivanja tzv. koncertantnih tamburaških orkestara ne samo po Slavoniji, već i po središnjoj Hrvatskoj, Lici, Gorskom kotaru te kopnenom dijelu Hrvatskog primorja.

Tambura je bez vidljivih vanjskih utjecaja postala nacionalno hrvatsko glazbalo. Od tog vremena razvoj tamburaške glazbe teče u tri osnovna smjera. Prvi je spomenuti koncertantni, koji se specijalizira za izvođenje izvornih kompozicija za tambure te glazbu prilagođenu tamburaškom orkestru. Ovaj je pristup vezan pretežno za urbane cjeline jer pretpostavlja osnovnu glazbenu pismenost (čitanje nota), veći korpus (dvanaest i više glazbenika) te ravnanje dirigenta. Drugi se pravac, raširen ponajviše u ruralnim i manjim urbanim sredinama, okrenuo pratnji plesa i pjesme, čime su tamburaši istisnuli solističke instrumente. Treći smjer se sastojao od profesionalnih kavanskih tamburaških orkestara koji su zadržali svoje prvotne osobnosti – pretežno izvođenje varoških i bečarskih pjesama, kola, budnica i koračnica a tek povremeno kao plesna pratnja. Time su najbližiji svom vjerojatnom uzoru, romskim kapelama a osobito su popularni u Slavoniji, Baranji i Srijemu. (Ferić, 2009; Sremac, 2002.).

Tokom 20. stoljeća u nekim se predjelima tamburaškim sastavima pridružuje violina, a poslije 2. svjetskog rata posvuda i harmonika. U 60-im godina 20. stoljeća mali sastavi proživljavaju krizu koja je najvjerojatnije uzrokovana prestankom okupljanja ljudi u kolu na otvorenom. Taj se proces događao istodobno s povećanjem broja kulturno umjetničkih društava i rastom popularnosti njihovih tamburaških orkestara. Interes za tamburu i narodnu glazbu ponovno se javlja u doba Hrvatskog proljeća. Poznati pjevač Krunoslav Kićo Slabinac i primaš Antun Nikolić Tuca osnovali su u Osijeku 1971. tamburaški sastav „Slavonski bečari“ kao odgovor na tzv. novokomponiranu narodnu glazbu. Time je tamburaška glazba doživjela veliku medijsku pozornost. Nastupali su kao osmeročlani sastav, izvodili su narodnu glazbu, starogradske pjesme te zabavnu i plesnu glazbu. Zapažene turneje održavali su u hrvatskoj dijaspori širom svijeta. Godine 1983. u Štitaru je osnovan tamburaški sastav „Zlatni dukati“, u sastavu prim, dva basprima, kontra i tamburaški bas. Izvodili su pretežno autorske pjesme, a vrhunac popularnosti doživjeli su krajem 80-ih i početkom 90-ih godina. Svojim su uspjehom potaknuli osnivanje brojnih drugih tamburaških sastava u svim dijelovima Slavonije.

Pojava skupnog tamburaštva utjecala je na razvoj raznih vrsta tambura koje se razlikuju po izgledu, veličini, ugodbi i ulozi u svirci. Za temu ovog rada posebno su zanimljiva obilježja, geneza i područja rasprostranjenosti različitih sustava tamburaških orkestara čime se i ovaj segment identiteta regije može iskoristiti kao indikator intraregionalnih razlika. Prema navedenim kriterijima glazbala uključena u tamburaške sastave dijele se na bisernice (primove), bračeve (basprimove), čeloviće, čela, bugarije (kontre) i tamburaški bas (berda, begeš) (Ferić, 2009). U prvom sustavu tamburaške orkestre činili su jednoglasne prve i druge bisernice, jednoglasni bračevi prvi, dvoglasni bračevi drugi i treći, troglasne bugarije i u

oktavama udvojeno dvoglasne berde. Prvi ga je ustanovio Majer 1882. no ostao je zapamćen po glavnom promicatelju Milutinu Farkašu. Tambure Farkaševog sustava bile su kruškolikog oblika, osim bisernice i bugarije koje su imale oblik gitare. Sustav je brzo prihvaćen među svim zborovima koji su se osnivali po Slavoniji, ostatku Hrvatske i ostalim zemljama jugoistočne i središnje Europe. Početkom 20. stoljeća A. Gutschy u Hrvatsku uvodi troglasni sustav (nazvan Jankovićevim po svom glavnom propagatoru), koji se sastojao od sljedećih dionica: bisernica prva i druga, brač prvi, drugi i treći, brač basso (čelo - brač), bugarija prva i druga te berde. Bisernice, bračevi i čelovići imali su kruškoliki oblik, a bugarije, čela i berde tikvasti (Ferić, 2009.). Taj je sustav 1939. prihvaćen od strane Hrvatskog tamburaškog saveza, a 1945. su ga usvojili članovi Tamburaškog orkestra Radio Zagreba (Vukosavljev, 1990.). No, u Slavoniji je zaživio samo djelimice, a već ga je 1950- ih počeo potiskivati četveroglasni srijemski G – D sustav. Glazbala srijemskog sustava oblikom variraju (kruškoliki, kombinirani kruškoliki i gitarasti, prevladavajući gitarasti s izuzetkom bisernice). U početnoj fazi ovaj se sustav sastojao od D – bisernice prve i druge, G – brača prvog i drugog, D – brača, tamburaškog čela, troglasne G – bugarije, troglasne D – bugarije i četveroglasnog berdeta. Koncem 50-ih godina u sustav su uvedeni G – bisernica prva i druga (D – bisernica je preuzela ulogu treće bisernice). D – brač je preimenovan u čelović, a troglasne su bugarije zamijenjene četveroglasnima (Ferić, 2009.). Na Prvoj jugoslavenskoj konferenciji tamburaških stručnjaka u Novom Sadu 1958. stvoreni su uvjeti za jedinstvo svih tamburaških sistema. Prihvaćene su jedinstvena partitura i jedinstveni nazivi glazbala (Vukosavljev, 1990). Srijemski je sustav u gotovo cijeloj Hrvatskoj istisnuo Jankovićev sustav. Do kraja 20. stoljeća dominirao je i u većem dijelu Slavonije, izuzev istočnih predjela. Krajem 20. i početkom 21. stoljeća četveroglasne tambure A – E sustava potisnule su tambure srijemskog sustava, izuzev istočne Slavonije i Srijema (Osijek, Vinkovci, Ilok) gdje je A – E sustav prisutan od prve polovice 20. stoljeća. Treba istaknuti da su četveroglasni A – E i G – D sustavi veoma srodni. Standardni sastav četveroglasnog A – E sustava je sljedeći: E – bisernica prva i druga (prim), A – brač prvi (basprim), A – brač drugi (tercbasprim), E – brač, kontra, čelo i bas (begeš) (Ferić, 2009.).

Bećarac je najpopularniji žanr tradicijske glazbe na području istočne Hrvatske. Godine 2007. upisan je u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske – Listu zaštićenih kulturnih dobara, a 2011. je uključen u UNESCO-ov Reprezentativni popis nematerijalne kulturne baštine. Najjednostavnije ga je opisati kao napjev koji se sastoji od nizanja deseteračkih dvostihova (rjeđe trostihova) pri čemu se ne smije zanemariti glazbena komponenta (Užarević, 2009.; Ceribašić, 1994.). Prema obilježjima stiha pripada skupini kratkih deseteračkih pjesama,

zajedno s bušarcima (pokladnim pjesmama), svatovcima, drumarcima, naricaljkama (Ceribašić, 1994.). Suprotno uvriježenom mišljenju, naziv bećarac nema dugu tradiciju. Termin se počeo učestalo koristiti tek sredinom 20. stoljeća. Korijen naziva – „bećar“ i „bećariti se“, isprva se odnose na kradljivce i zločince, a potkraj 19. stoljećana pijance i bludnike (Ceribašić, 1994.). Lovretić 1897. opisuje noćno pijano muško pjevanje, što bi mogao biti korijen današnjeg bećarca (Ceribašić, 2013.).

Posebnu važnost u bećarcu ima tekstualna sastavnica, budući da se njome prenose društvene vrijednosti i komunikacija unutar skupine. Njome se propituju društvene vrijednosti, te izražavaju misli i osjećaji koje se ne pristoje reći izravno (kritike konkretnih ljudi, liberalniji odnos prema seksualnim normama), pa se može reći da je bećarac važan katalizator međuljudskih odnosa i društvenih procesa u zajednici (Ceribašić, 2013.). Tematski gledano, bećarci su najčešći „emotivni“ (međuljudski odnosi, ljubav prema mjestu i njegovim ljepotama – „*Alaj diko, alaj janje moje / ne voli se niko ko nas dvoje*“, „*Petrevci su selo od davnina / U Petrevci živjet je milina*“) i „komentatorski“ (izražavanje stava prema suvremenim i prošlim događajima, odnosa među generacijama, klasama i spolovima – „*Ljubim diku samo od obisti / nek je selu više pripovisti*“; „*Cura jesam oca siromaka / al divojka bogati momaka*“; „*Evo mene koji ljubim žene / volim žene a curice mene*“; „*Da Bog dade da se rat umiri, da se cveće do mene došeće*“) (Janković, 1967.; Jung, 1998.). Važna norma žanra je i „napjevavanje“, što je oznaka za izmjenjivanje, nadovezivanje vodećih pjevača koje traje sve dok postoji želja i sposobnost pjevača za takvom vrstom glazbene i verbalne interakcije. Poželjna osobina vodećih pjevača je unošenje individualnih elemenata u tekstualnu i glazbenu komponentu pjevanja. Natpjevavanje je običaj koji potječe iz kola (ta je pojava dokumentirana od sredine 19. stoljeća). (Užarević, 2009.).

Prema glazbenim značajkama bećarac je predstavnik tipičnih obilježja tradicijske glazbe istočne Hrvatske. Izvodi se pjevanjem na bas (vrstom dvoglasja ili troglasja u kojem vodeću dionicu izvodi jedan pjevač, a skupina pjevača prateću, pri čemu se one najčešće kreću u paralelnim tercama a na završecima glazbenih cjelina oblikuju čistu kvintu) (Ceribašić, 2009.). Pjevanje na bas se vjerojatno razvilo iz gajdaške svirke i svirke na tamburi samici s kojima dijeli glazbenu osnovu. Osim načinom izvođenja bećarac pripada tradicijskoj glazbenoj baštini istočne Hrvatske prema nizu ostalih glazbenih obilježja (metroritamski obrazac, struktura pjevanog teksta, glazbena forma, osnova tonskog niza). Pjevanje je redovito praćeno instrumentalnom svirkom – nekad gajdaškom, danas tamburaškom. Jedini element koji se ne može opisati kao tipičan za tradicijsku glazbu istočne Hrvatske je melodijsko kretanje, no po tom su pitanju mišljenja stručnjaka podijeljena. Jedni smatraju da

je bećarac definiran i svojom melodijom (koja se javlja u danas najučestalijoj vrsti bećarca, krećući se od septime do terce u odnosu na završni ton napjeva u I. glazbenom retku te do završnog tona u preostalim recima). Drugi u kategoriju bećarca smještaju različite melodijske strukture i ističu da kako je bit žanra u napjevavanju, potom u tipičnim obilježjima tradicijske glazbe u istočnoj Hrvatskoj, a tek na kraju u značajkama melodijske linije.

Bećarac je žanr koji se istodobno odlikuje prepoznatljivim i stalnim obilježjima, ali i velikom dinamičnošću i raznolikošću. O tome svjedoče različiti nazivi bećarca koji proizlaze iz različitih prigoda izvođenja (svatovski i pokladni bećarac), rodni kategorija (muški i ženski bećarac), lokalnih i mikroregionalnih posebnosti. Bitno obilježje povijesnog razvoja bećarca je njegova utkanost u najrazličitije situacije društvenog života, po čemu se razlikuje od drugih žanrova tradicijske glazbe koje uglavnom egzistiraju unutar organiziranih folklornih skupina. Bećarac se izvodi u sklopu tradicijskih običaja godišnjeg i životnog ciklusa, na proslavama, svečanostima, priredbama i neformalnim okupljanjima. Posebno je važna njegova uloga na svadbama, gdje se, osim kao dio svadbene povorke i veselja, javlja i kao zamjena za nekadašnje obredne pjesme. Na sličan način javlja se u pokladnim običajima. Najveća potvrda važnosti bećarca kao kulturnog simbola istočne Hrvatske je njegovo redovito izvođenje u sklopu scenskih nastupa folklornih skupina, u pravilu za mimohoda i na kraju nastupa. Zbog svoje omiljenosti i usađenosti u kulturu istočne Hrvatske bećarac se na nove naraštaje prenosi pretežno na tradicionalan način, u sklopu spontanog procesa enkulturacije. Tako je bećarac postao dio repertoara tamburaških sastava koji sviraju u restoranima, svadbama ili sudjeluju u popularnoj glazbenoj sceni. Nažalost, ovakav način izvođenja uglavnom svodi bećarac na najpoznatiji glazbeni obrazac, izvodi ga jedan vodeći pjevač koji se koristi ograničenim fondom najpoznatijih tekstova pri čemu potpuno izostaje element napjevavanja. Upisi bećarca u spomenute registre nacionalne i svjetske važnosti imaju za cilj ublažiti takav razvoj i čuvati raznolikost njegovih glazbenih i tekstualnih inačica te komunikacijske funkcije (Ceribašić, 2013.).

4.8. Govor (štokavsko narječje)

Govor (jezik, dijalekt) je općenito jedan od najznačajnijih kvalitativnih pokazatelja identiteta tradicijske regije. U Slavoniji se to posebice odnosi na štokavsko narječje, koje je rašireno na cijelom prostoru regije. Štokavsko narječje obuhvaća oko polovine naselja u Republici Hrvatskoj. Za ovaj rad posebno je zanimljiva sjeverozapadna granica njegovog rasprostiranja, koja se od Virovitice prostire prema okolini Bjelovara i na jug do Jasenovca gdje skreće na zapad do Petrinje i Siska (Lisac, 2003.). Osim kao formalni element bitan u izdvajanju regije, prostorna distribucija različitih dijalekata ukazuje na različite intenzitete intraregionalne kohezije.

Današnja jezična slika na prostoru savsko-dravskog međuriječja važna je i kao izvrstan pokazatelj migracijskih procesa koji su se odvijali u njemu. Počela se oblikovati krajem 6. i početkom 7. stoljeća dolaskom slavenskog stanovništva. Ono se sastojalo od tri struje – panonske, savskodinarske i moravskozetske. Savskodinarska struja je najranije prešla Dravu i prva osnovala naselja, dok je panonska došla na taj prostor nešto kasnije. Budući da se stanovništvo na većini novonaseljenog područja izmiješalo došlo je do ispreplitanja jezičnih utjecaja. Najznačajniji primjeri su razvoj štokavskog dijalekta ekavskog izgovora u Valpovačkoj i Miholjačkoj Podravini, te području oko Našica i Orahovice, Pobiđu i zapadnom Pobosuču; identičan razvoj uz ijekavski i jekavski izgovor u Baranji, Virovitici i okolnom prostoru, te zemljištu između Save, Dilja, Londže, Vuke i Međubosuča. Sve do dolaska Osmanlija u stanovništvu područja između Save, Drave i Dunava nije bilo većih promjena, pa tako ni jezičnih. Osmanskim prodiranjem formira se zajednica muslimana koji su se sastojali od doseljenika iz Bosne (uglavnom ikavaca) te starosjedioca koji su prešli na islam. Uz njih dolazi i pravoslavno stanovništvo iz Srbije koji donose čisti štokavski govor s jekavskim izgovorom. Oslobođanjem Slavonije od Osmanlija odlazi znatan dio ikavaca (oko dvije trećine). U Srijemu doseljavanjem novog stanovništva počinju prevladavati ekavci, što je postalo posebno izraženo daljnjim doseljavanjem pravoslavnog stanovništva iz Srbije, Bačke i Banata. U zapadnom dijelu savsko-dravskog međuriječja seobama pravoslavnog stanovništva iz Bosne su porasla naselja štokavaca jekavaca. Najznačajnija područja bila su između srednje Vuke i donje Drave te oko Našica, Orahovice i Voćina (Pavičić, 1953.).

Katoličko stanovništvo doseljeno nakon oslobođanja od Osmanlija može se podijeliti u tri govorne grupe. Doseljenici iz Bosne i Hercegovine bili su većinom ikavci koji su se uglavnom asimilirali u jekavsku struju. Drugu grupu čine Gorani, na našičkom, orahovičkom,

slatinskom, novljanskom i pakračkom području. Katolici iz Polonja te oko Siska i Križevačke krajine uglavnom su naselili Poilovlje i virovitički kraj (Pavičić, 1953.).

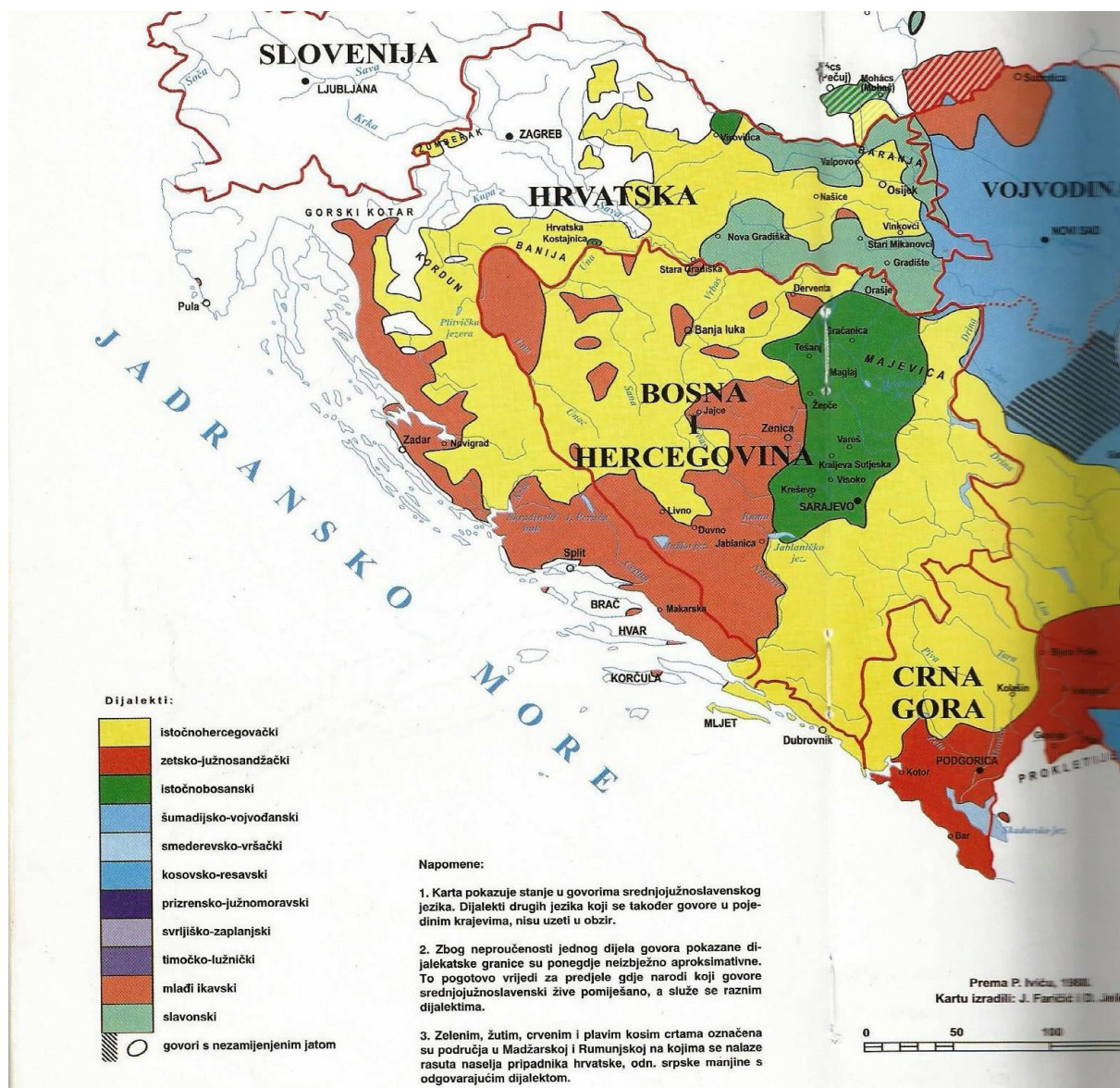
Od sredine 19. stoljeća na cijeli se prostor Slavonije doseljava stanovništvo iz Like, Gorskog kotara, Banovine i Korduna (katoličko i pravoslavno). Doseljenici u Srijem brzo poprimaju ekavski govor. U ostalim krajevima pravoslavno jekavsko stanovništvo naseljava stara pravoslavna sela gdje su zatjecali isti govor. Katolici također useljavaju u stara katolička sela, a u području oko Voćina, Slatine i Virovitice osnivaju nova naselja. U pravilu, već nakon druge generacije poprimaju jezične i folklorne značajke autohtonog stanovništva. Takvo je stanje potrajalo do kraja 19. stoljeća kada doseljavanje spomenutog stanovništva doseže kulminaciju. Tada se u pojedinim područjima koncentrirala veća skupina doseljenog stanovništva koja je mogla na značajniji način utjecati na jezična obilježja. Tako primjerice Ličani donose ikavski izgovor i novu akcentuaciju, posebice u novogradiškom, brodskom, vinkovačkom i županjskom području. U Otoku, Nijemcima, Gradištu i Štitaru naselilo se stanovništvo iz Dalmacije i Dalmatinske zagore koji su djelovali na sličan način kao i ličko stanovništvo. Sve navedene migracije se intenziviraju od 1918., a njima se pridodaju i novi migracijski tokovi – iz Zagorja, Prigorja, Dalmacije i Hercegovine te dobrovoljaca iz Srbije. Doseljeno stanovništvo naseljava stara sela ali i osniva nova naselja u slabije naseljenim dijelovima cijele Slavonije. Dvadesetak godina kasnije dolaze novi doseljenici iz navedenih krajeva te Primorja. Oni naseljavaju područja ispražnjena egzodusom Nijemaca. Tim seobama su u područje Slavonije doneseni sljedeći govori: štokavski ikavski s novom akcentuacijom, štokavski jekavski s novom akcentuacijom te kajkavski jekavskoekavski ili ekavski. Ovim seobama je u Slavoniju dopro kajkavski koji je poslije 1945. dospio i u vukovarski i vinkovački kraj. Među novim naseljenicima u hrvatskim naseljima najzastupljeniji su ikavci iz Like, Dalmacije i Hercegovine. Iz Hercegovine, Bosne i Slunja doselilo je i nešto jekavskog stanovništva (Pavičić, 1953.).

Danas je najrasprostranjeniji govor na području Slavonije nenovoštokavski arhaični šćakavski dijalekt, odnosno slavonski dijalekt. Na području Slavonije podijeljen je u posavsku i podravsku zonu, između kojih se klinasto prostire zona uglavnom (i)jekavskog novoštokavskog dijalekta. Posavska zona prostire se od Mačkovca na Savi, a sjevernije uključuje prostor od Nove Gradiške do Velike. Slavonski je dijalekt raširen i u kutjevačkom području, od kojeg se zona slavonskog dijalekta suzuje do Šušnjevaca, sjeveroistočno od Slavonskog Broda. Istočnije se širi na sjever do Gorjana, na sjeveroistoku uključuje Bogdanovce, a na jugoistoku Račinovce na Savi. Južna granica uglavnom prati Savu, izuzev u području oko Orašja (Lisac 2003a).

Podravska zona prostire se od Vaške (istočno od Virovitice) do blizine Osijeka. U te govore ubrajaju se idiomi oko Podgorača, Bokšića i Šaptinovaca, dok su u okolici Našica rašireni idiomi (i)jekavskog novoštokavskog dijalekta (Lisac 2003a). Podravska zona uključuje i govore Erduta i Aljmaša (Lisac 2003a).

U Baranji su idiomi slavonskog dijalekta smješteni južno od granice s Mađarskom. Južna granica slavonskog dijalekta prostire se od Drave preko Torjanaca do Batine. Slavonski dijalekt raširen je i u dijelovima Srbije (zapadna Bačka) i Mađarske (Lisac 2003a).

Između posavske i podravske zone slavonskog dijalekta uglavnom je raširen (i)jekavski novoštokavski dijalekt. Osim njega, u Slavoniji su rašireni i ikavski novoštokavski idiomi (govori Vuke, Punitovaca, Dragotina), ijekavski šćakavski (istočnobosanski) dijalekt (sjeveroistočno od Virovitice) a na sjeverozapadu se govori i kajkavskim idiomima. (Lisac, 2003a).

Sl. 22.: Isječak iz *Dijalektološke karte štokavskog narječja*, Izvor: Lisac, 2003.

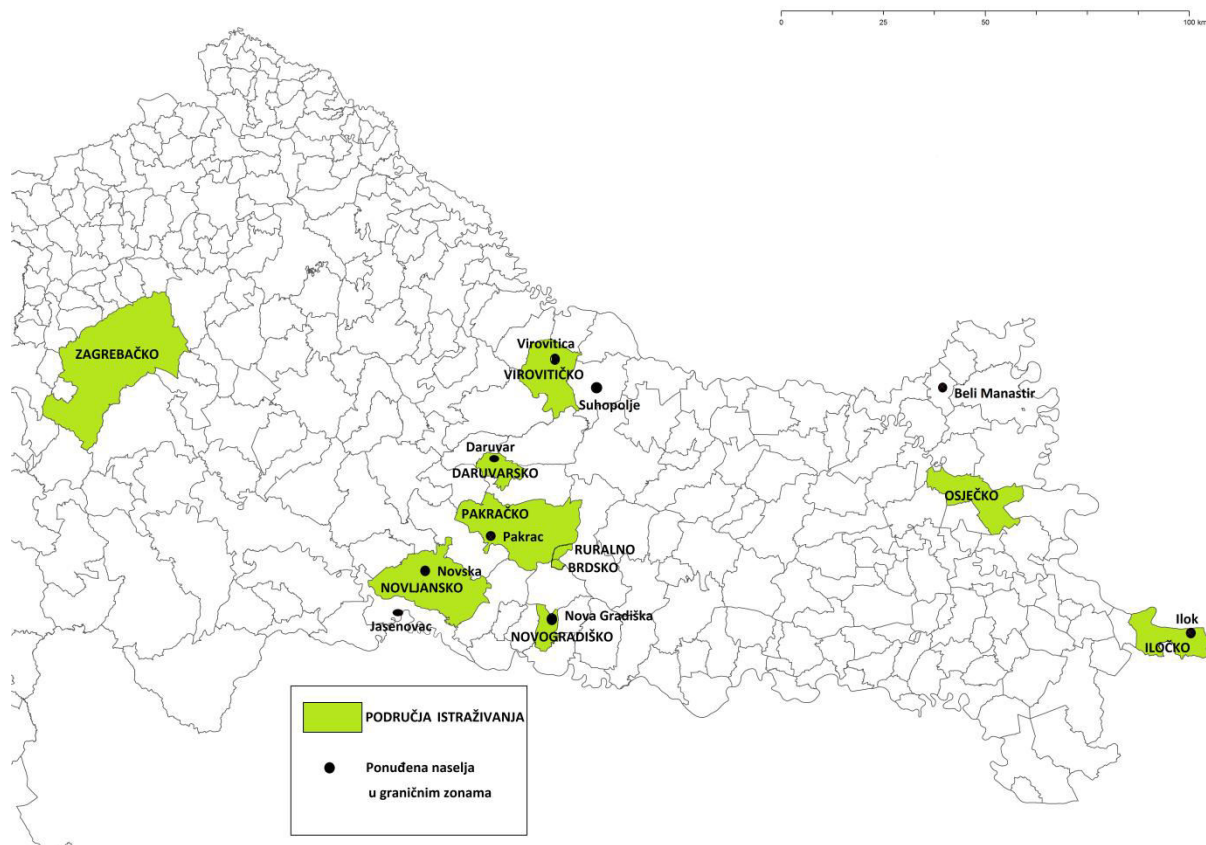
5. ANALIZA ANKETNOG ISTRAŽIVANJA

Problematika utvrđivanja perceptivnog prostornog obuhvata regije, istraživanja prostorne distribucije izraženosti regionalne svjesnosti i ključnih formativnih elemenata koji se vežu uz Slavoniju ispitana je anketom. Anketa je provedena u 9 područja - Zagreb, Osijek, Virovitica, Pakrac, Novska, Nova Gradiška, Daruvar i Ilok s okolnim naseljima te ruralno brdsko područje (naselja Branešci i Kraguj u općini Pakrac te Podvrško u općini Cernik) na uzorku od 251 ispitanika (73 u zagrebačkom, 47 u osječkom, 25 u virovitičkom i novljanskom, 24 u pakračkom, 21 u novogradiškom, 10 u iločkom te 8 u ruralnom brdskom području (Tab. 9., Sl. 23.).

Tab. 9.: Broj i obilježja ispitanika prema područjima

Područje istraživanja	Broj ispitanika	Razina obrazovanja			Spol	
		Osnovno	Srednje	Fakultetsko	Muški	Ženski
Ruralno brdsko područje	8	3	5	0	2	6
Iločko područje	10	1	2	7	5	5
Daruvarsko područje	18	8	10	0	7	11
Novogradiškopodručje	21	4	4	13	7	14
Pakračko područje	24	0	10	14	11	13
Novljansko područje	25	0	20	5	9	16
Virovitičko područje	25	1	11	13	11	14
Osječko područje	47	0	28	19	20	27
Zagrebačko područje	73	1	29	43	33	40
UKUPNO	251	18	119	114	105	146

Izvor: Anketno istraživanje, 2013.

Sl. 23.: Područja istraživanja i ponuđena naselja u graničnim zonama Slavonije, Sarjanović, 2014.

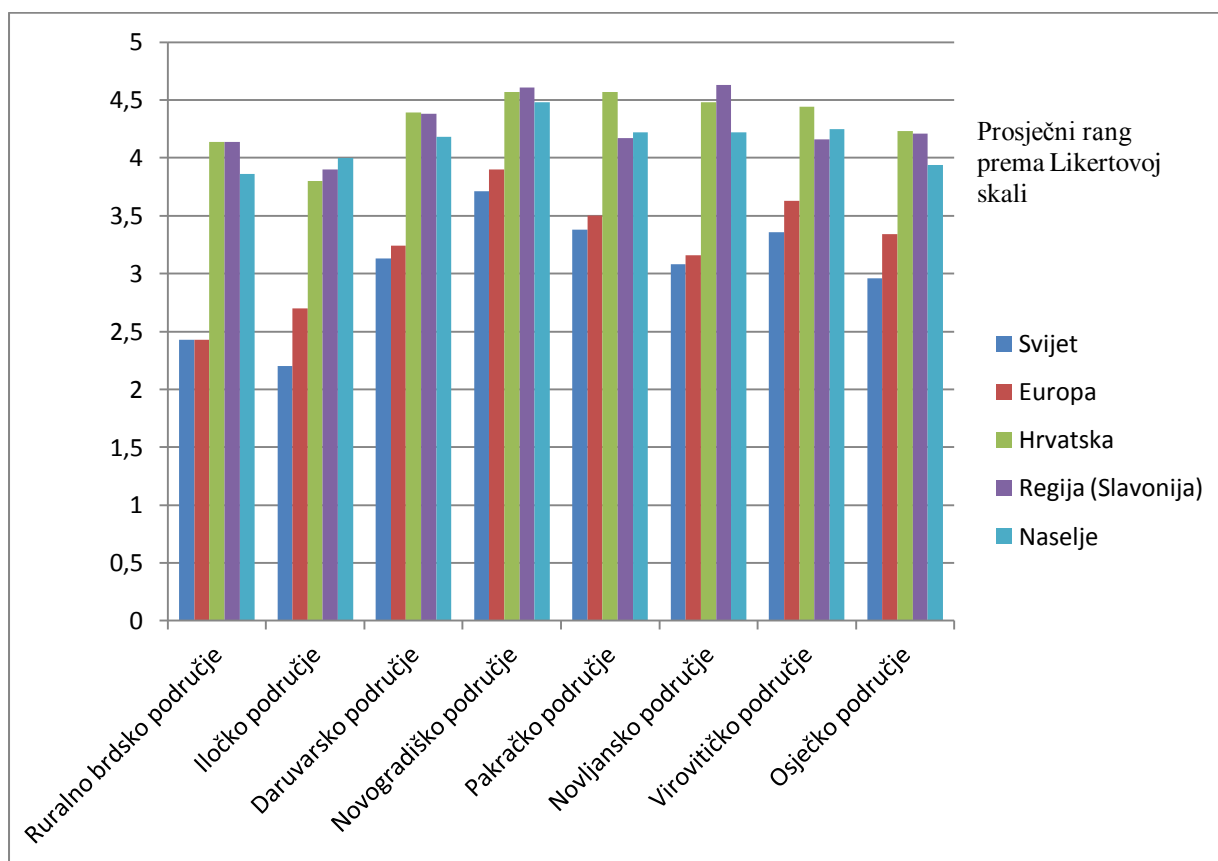
Prvi dio ankete bio je namijenjen istraživanju intenziteta izraženosti regionalne svjesnosti. Tu su ispitanici trebali izraziti osjećaj pripadnosti različitim prostornim jedinicama – Svijetu, Europi, Hrvatskoj, regiji i naselju, tj. ocijeniti intenzitet svog identiteta na Likertovoj skali pri čemu 1 znači - *uopće ne vezujem svoj osjećaj pripadnosti prema tom prostoru*, 2 – *uglavnom ne vezujem svoj osjećaj pripadnosti prema tom prostoru*, 3 – *nemam niti izražen niti neizražen osjećaj pripadnosti prema tom prostoru*, 4 – *u velikoj mjeri vezujem svoj osjećaj pripadnosti prema tom prostoru*, 5 – *u potpunosti vezujem svoj osjećaj pripadnosti prema tom prostoru*.

U drugom dijelu ankete, kojim se istraživao perceptivni teritorijalni opseg, ispitanici su trebali odrediti nalaze li se po njima određena naselja u graničnim zonama regije u Slavoniji ili ne. Ponuđena naselja bila su: Suhopolje, Virovitica, Daruvar, Pakrac, Novska, Jasenovac, Nova Gradiška, Ilok i Beli Manastir (Sl. 23.). Prema Paasijevim etapama institucionalizacije regije, ovaj se dio ankete može shvatiti kao inicijalna faza prve etape u kojoj se definira njen teritorijalni opseg. Treće pitanje bilo je vezano uz određivanje privlačnosti pojedinih regija. Ovaj aspekt regionalnog identiteta u dosadašnjim se istraživanjima ispitivao proučavanjem pojavnosti imena regije te vizualnih i verbalnih predodžbi regije (Simon i dr., 2010.). Četvrto

pitanje ankete ispitivalo je koliko snažno na Likertovoj skali ispitanici povezuju određeni formativni element sa Slavonijom (*1 – nimalo, 2 – slabo, 3 - donekle, 4 – snažno, 5 – iznimno snažno*). Nakon obrade rezultata, elementi su valorizirani tako da je najbolje rangiranom elementu u pojedinom području dodijeljeno 10 bodova, a najslabije rangiranom 1 bod. Ponuđeni formativni elementi podijeljeni su u tri kategorije: prirodnogeografski (nizinski reljef, Park prirode Papuk, Park prirode Kopački rit), kulturni (govor, tj. štokavsko narječje, folklor, pripadnost srednjoeuropskom kulturnom krugu, tradicijska kuhinja, pripadnost Republici Hrvatskoj) te gospodarski (poljoprivreda, industrijski proizvodi). Većina ovih elemenata međusobno je polarizirana (nizinski reljef-Park prirode Papuk, poljoprivreda-industrijski proizvodi, pripadnost srednjoeuropskom kulturnom krugu-pripadnost Republici Hrvatskoj). Na temelju dosadašnjih istraživanja drugih autora očekivalo se da će najzastupljeniji elementi biti: pripadnost Republici Hrvatskoj, folklor, poljoprivreda te tradicijska kuhinja. Primjerice u radu Šakića i dr. (2003.) istraživanjem unutargrupnih usporedba koje su se temeljile na izražavanju regionalne pripadnosti došlo se do stereotipnih osobina „pravog“ Slavonca / Baranjca: „hrvatske nacionalnosti, rimokatoličke vjeroispovijesti, koji su se rodili u Slavoniji, odnosno Baranji i dugo žive u njoj, poštuju lokalnu tradiciju i kulturu“ (Šakić i dr., 2003., 114). Rad Šundalića (2003.) iznosi danas prevladavajuću sliku o Slavoniji kao nizinskoj regiji sa snažnom ruralnom komponentom koja se manifestira kroz tradicijski način života (Šundalić, 2003.). Prema tome, elementi s očekivano najnižim rangom bili su: štokavsko narječje, pripadnost srednjoeuropskom kulturnom krugu i industrijski proizvodi i to sve usprkos činjenicama da je štokavsko narječje značajan distinkcijski element u odnosu na okolna područja, da su neki slavonski gradovi bili centri industrijalizacije u Hrvatskoj, te da su narodi iz Srednje Europe imali su vrlo značajnu ulogu u ekonomskom razvoju regije tokom 19. i prve polovice 20. stoljeća.

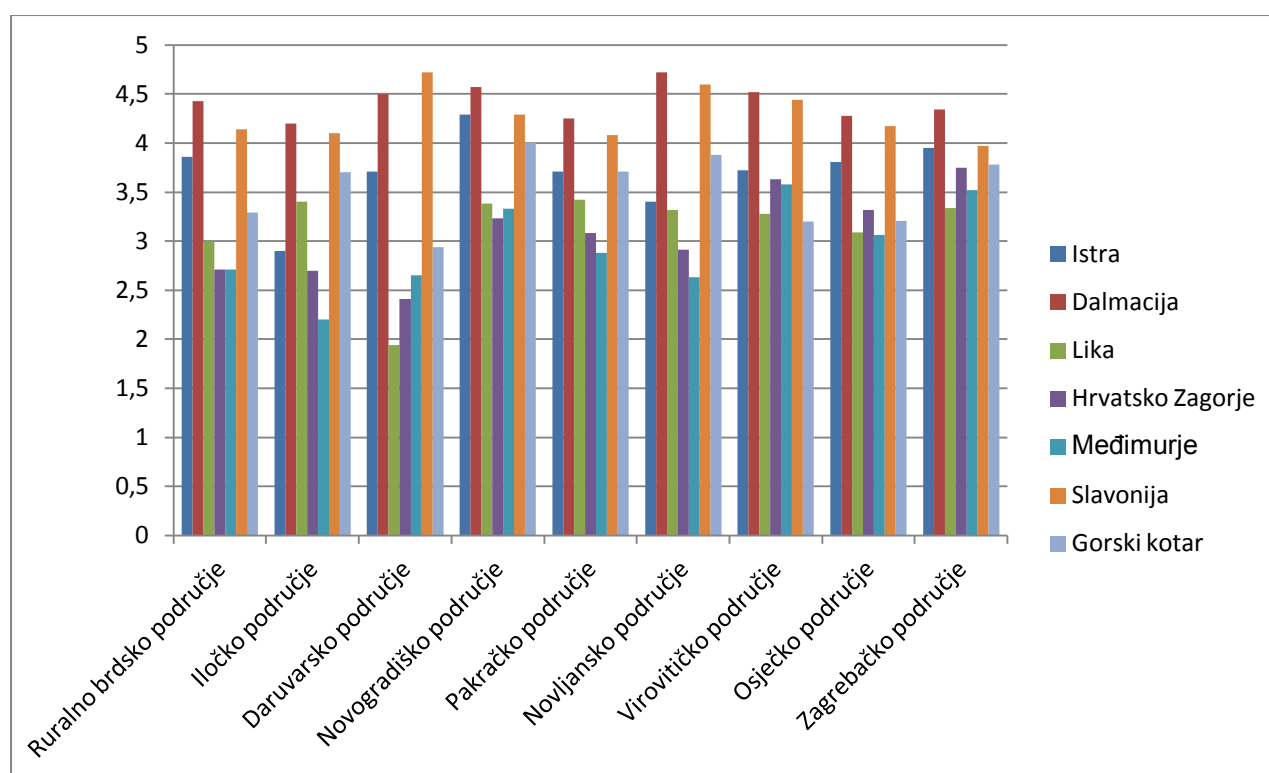
Rezultati istraživanja regionalne svjesnosti pokazuju da, suprotno početnoj hipotezi, ne postoje značajne prostorne razlike u razini regionalne svjesnosti u različitim dijelovima Slavonije. U svim ispitanim područjima ispitanici su izrazili snažan osjećaj pripadnosti regiji, koji je približno jednak osjećaju prema domovini i naselju, a snažniji od osjećaja pripadnosti prema Europi i Svijetu (Sl. 24.). U ovom dijelu ankete zabilježena su dva vrlo značajna rezultata. Izuzev nekoliko iznimaka svi ispitanici u svim područjima, pa i oni koji nisu rođeni u Slavoniji istaknuli su Slavoniju kao regiju prema kojoj osjećaju privrženost. Ova pojava ukazuje na „asimilirajući“ karakter regije, što je posljedica činjenice da je Slavonija od 18. do sredine 20. stoljeća bila izrazito imigracijsko područje o čemu je prethodno bilo

govora. Druga važna pojava koja je zabilježena u ovom dijelu istraživanja je spominjanje pojmova „zapadna Slavonija“ i „istočna Slavonija“ u kontekstu regionalnog izjašnjavanja. „Zapadna Slavonija koristila se u ruralnom brdskom i pakračkom području, a „istočna Slavonija“ u iločkom području. Slučaj izjašnjavanja regionalne pripadnosti „istočna Slavonija“ u iločkom području posebno je zanimljiv jer je značajan dio ispitanika u tom području kao regiju s kojom se identificira istaknuo i Slavoniju i Srijem. Iz navedenog izjašnjavanja može se izvesti zaključak da se navedene sintagme koriste u neformalnom izjašnjavanju te da pojam „Srijem“ ne posjeduje konotaciju potpuno zasebne cjeline te da se uglavnom promatra kao dio Slavonije. Iz ovakvih opservacija može se nazrijeti subregionalna podjela potencijalne administrativne jedinice.

Sl. 24.: Intenzitet različitih razina prostornih identiteta po područjima ispitivanja (prosječni rang prema Likertovoj skali), Izvor: Anketno istraživanje, 2013.

Gotovo svi ispitanici u svim područjima (90 % i više, osim 70 % u iločkom) su prepoznali vlastito naselje kao slavonsko, što implicira da bi potencijalna administrativna regionalna institucionalizacija Slavonije trebala uključiti sva istražena naselja. Relativno visoka razina regionalne svjesnosti izražena je i kroz usporedbu atraktivnosti Slavonije i ostalih regija. U gotovo svim ispitanim područjima Slavonija je ostvarila drugi najviši prosječni rang (iza Dalmacije), a u daruvarskom području zabilježila je najviši prosječni rang (Sl 25.). Ovako povoljnom unutrašnjom i vanjskom percepcijom Slavonije potvrđeno je prethodno istraživanje odnosa stanovnika različitih hrvatskih regija prema sebi i drugima. U radu Cifrića i Nikodema (2007.) Slavonci su ostvarili najbolji rang prema mišljenju ostalih 12 regionalnih skupina, a treći najpovoljniji rang analizira li se mišljenje o svojoj regionalnoj skupini (Cifrić i Nikodem, 2007.).

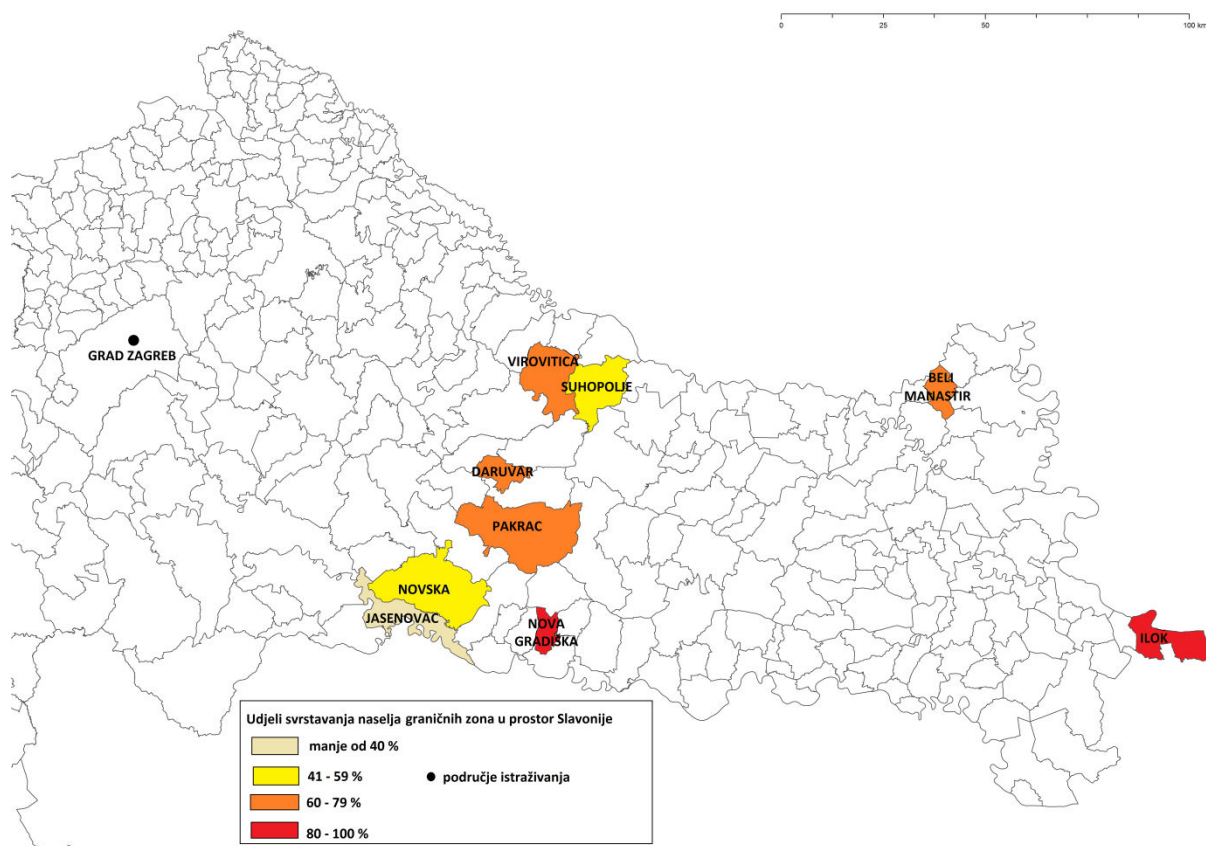
Sl. 25.: Prosječni rangovi privlačnosti hrvatskih regija po ispitivanim područjima, Izvor: Anketno istraživanje, 2013.

Intraregionalne razlike prisutne u udjelima svrstavanja pojedinih naselja potvrđuju drugu temeljnu hipotezu po kojoj udio „prepoznavanja“ nekog mjesta kao dijela Slavonije korelira s međusobnom blizinom i prometnom dostupnošću. U ovom slučaju taj udio možemo poistovjetiti sa „stupnjem poznatosti“ određenog mjesta. Primjerice, udio prepoznavanja Virovitice te osobito Suhopolja na novogradiškom je području prilično niska, što se može

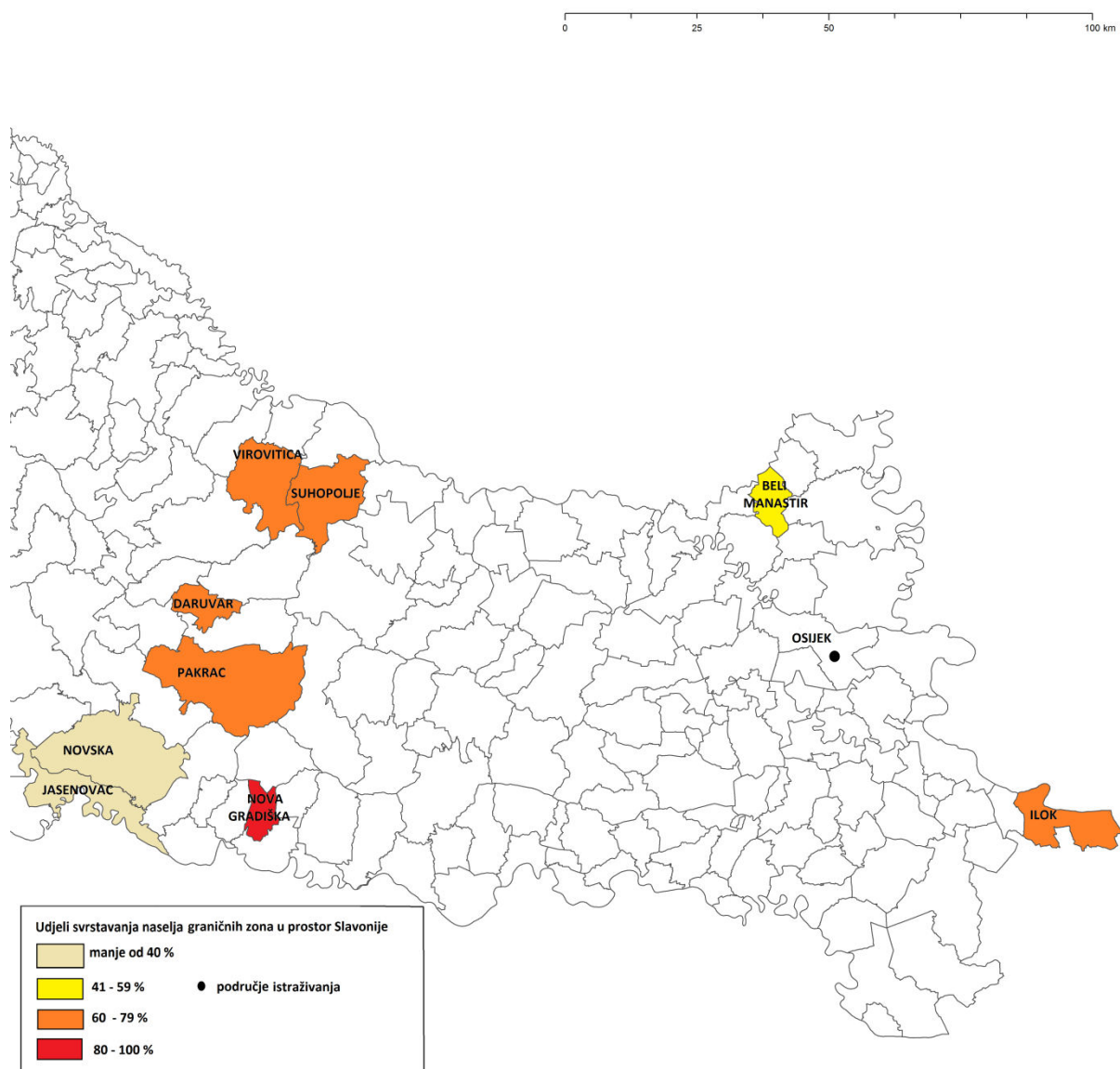
objasniti lošom transverzalnom povezanošću uzrokovano prvenstveno neadekvatnim stanjem državne ceste D5 (Sl. 29.). Također, udio prepoznavanja Virovitice i Suhopolja na osječkom području znatno je viši od onog Novske i Jasenovca, što je vjerojatno rezultat položaja Virovitice i Suhopolja na podravskoj osovini razvoja (Sl. 27.). Stopostotni udio Suhopolja u virovitičkom području može se objasniti intenzivnom prometnom i gospodarskom povezanošću, o čemu svjedoči i PGDP na brojačkom mjestu Virovitica (između odvojka L40020 kod Virovitice i odvojka Ž40024 kod Suhopolja) koji s PGDP od 7700 vozila vidljivo odskače od susjednih brojačkih mjesta (Kloštar – 5142, Cabuna - 4134) ⁹ (Sl. 28.).

Najveći udio prepoznavanja Nove Gradiške kao dijela Slavonije u većini područja vjerojatno je uzrokovano kombinacijom veličine naselja i frekventnog čvora na autocesti A3 (Sl. 26. – 34.). Najmanje udjele svrstavanja u većini područja, osim najbližih novogradiškog i novljanskog, ostvarili su Novska i Jasenovac (Sl. 26. – 34.). Takav rezultat mogao bi biti posljedica administrativne odvojenosti od većeg dijela regije (navedena naselja pripadaju Sisačko-moslavačkoj županiji). Ostvareni udjeli Iloka i Belog Manastira, koji se nalaze u drugim povijesnim regijama (Srijem odnosno Baranja), naznačuju da se navedene regije u današnje vrijeme uglavnom percipiraju kao dijelovi velikog regionalnog kompleksa u istočnoj Hrvatskoj u kojem dominira Slavonija. Ilok je u svim područjima ispitivanja, osim ruralnog brdskog, ostvario natpolovičan udio svrstavanja, dok je Beli Manastir udjele svrstavanja ispod 50 % zabilježio u iločkom i ruralnom brdskom području (Sl. 26. – 34.). Važno je napomenuti da je u „vanjskom“ ispitivanju perceptivnog teritorijalnog opsega (zagrebačko područje) Ilok svrstan u najviši razred (80 – 100 %), a Beli Manastir u drugi najviši razred (60 – 79 %) (Sl. 21.).

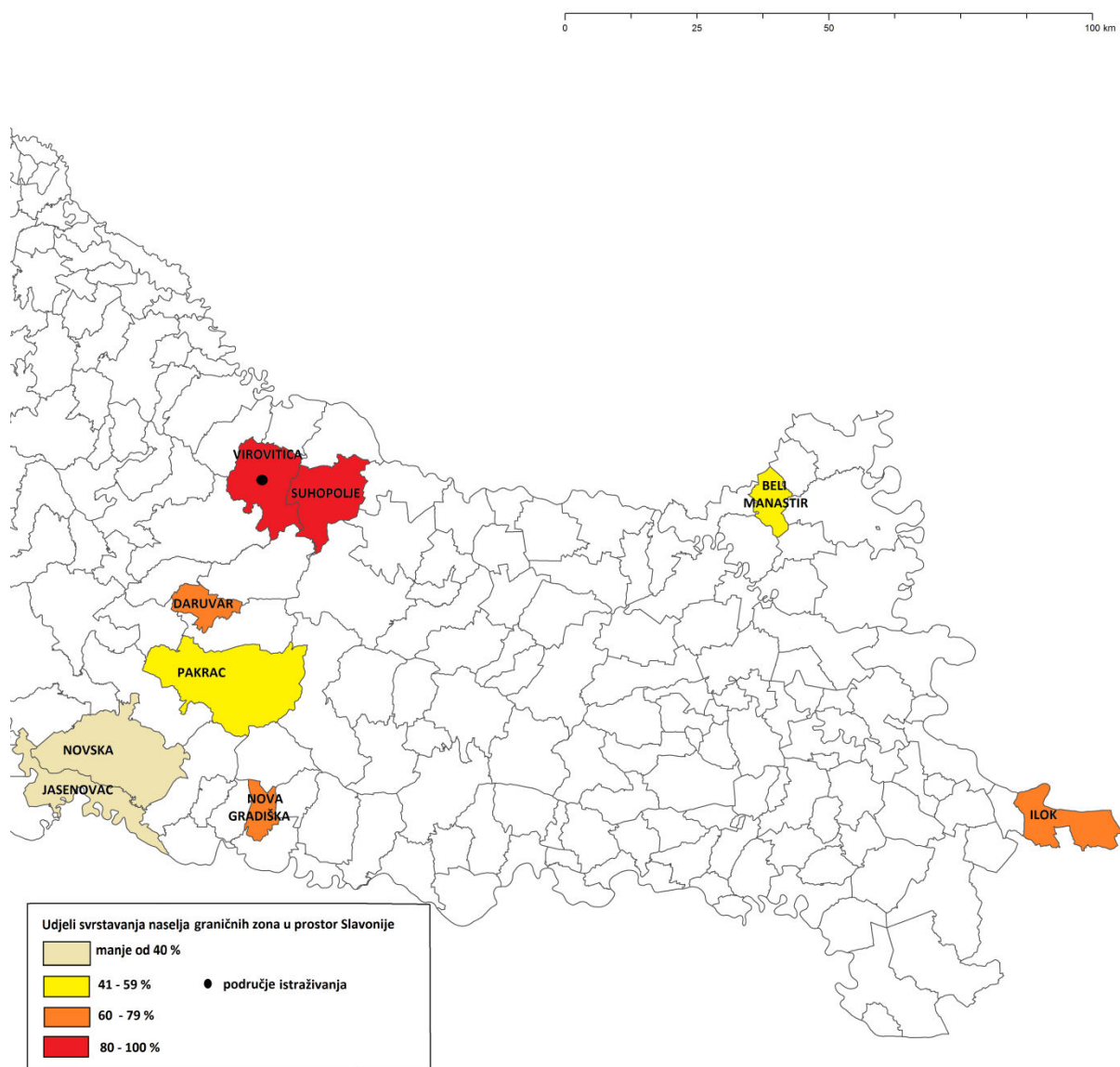
⁹ Brojenje prometa na cestama RH 2012, Hrvatske ceste, Zagreb

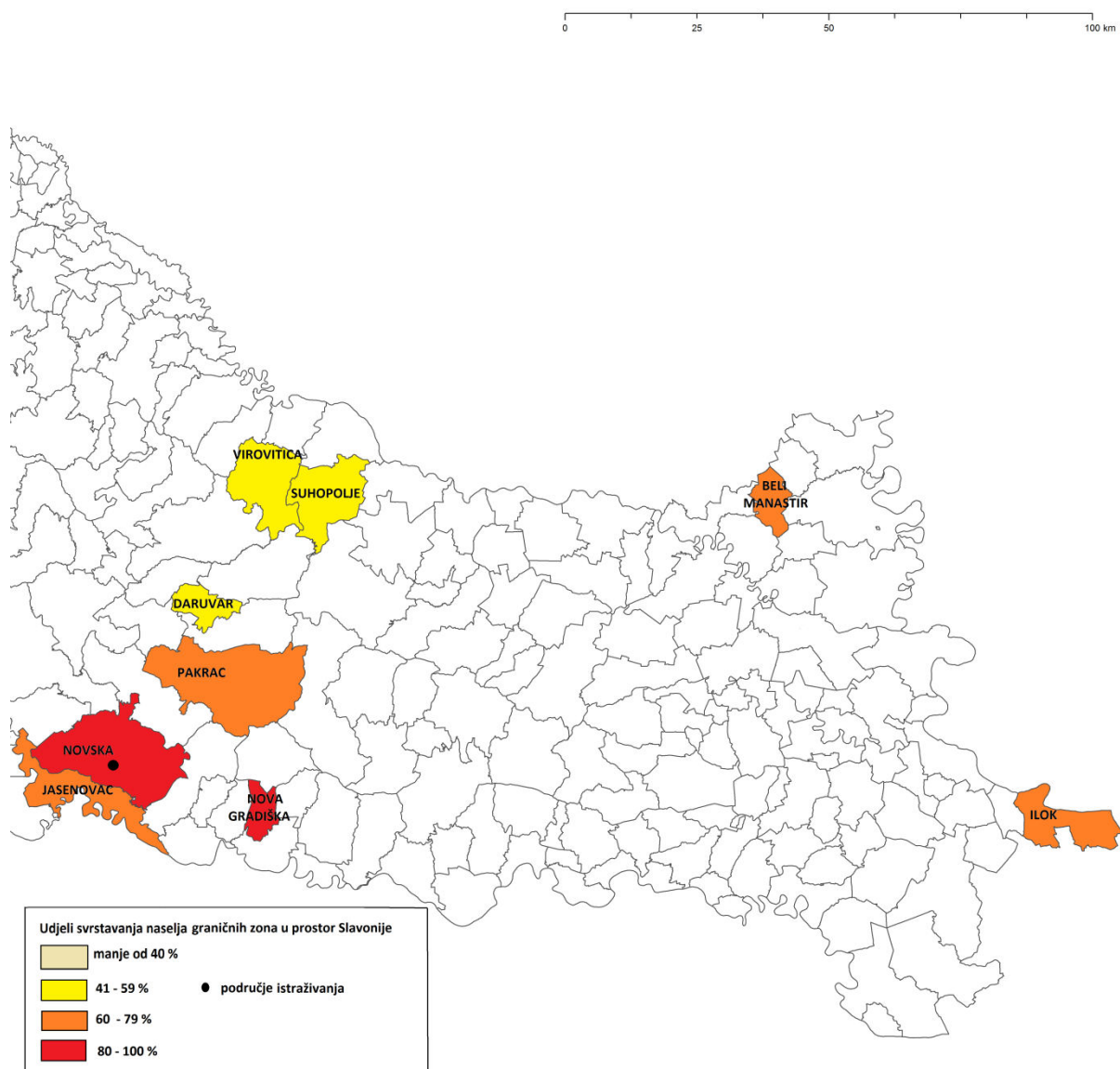
Sl. 26.: Udio svrstavanja naselja graničnih zona u prostor Slavonije – zagrebačko područje, Izvor: Anketno istraživanje, 2013.

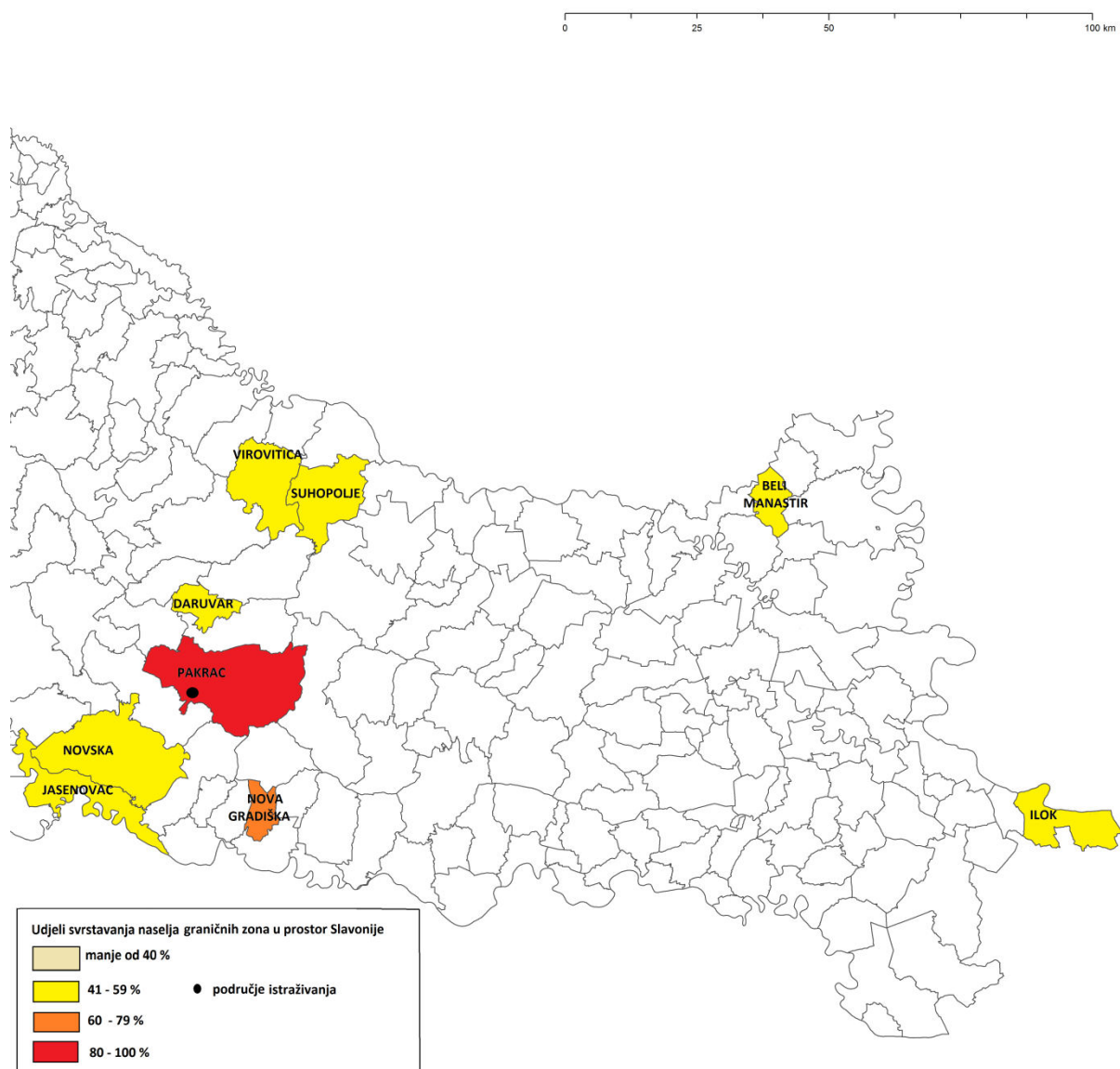
Sl. 27.: Udjeli svrstavanja naselja graničnih zona u prostor Slavonije – osječko područje, Izvor: Anketno istraživanje, 2013.

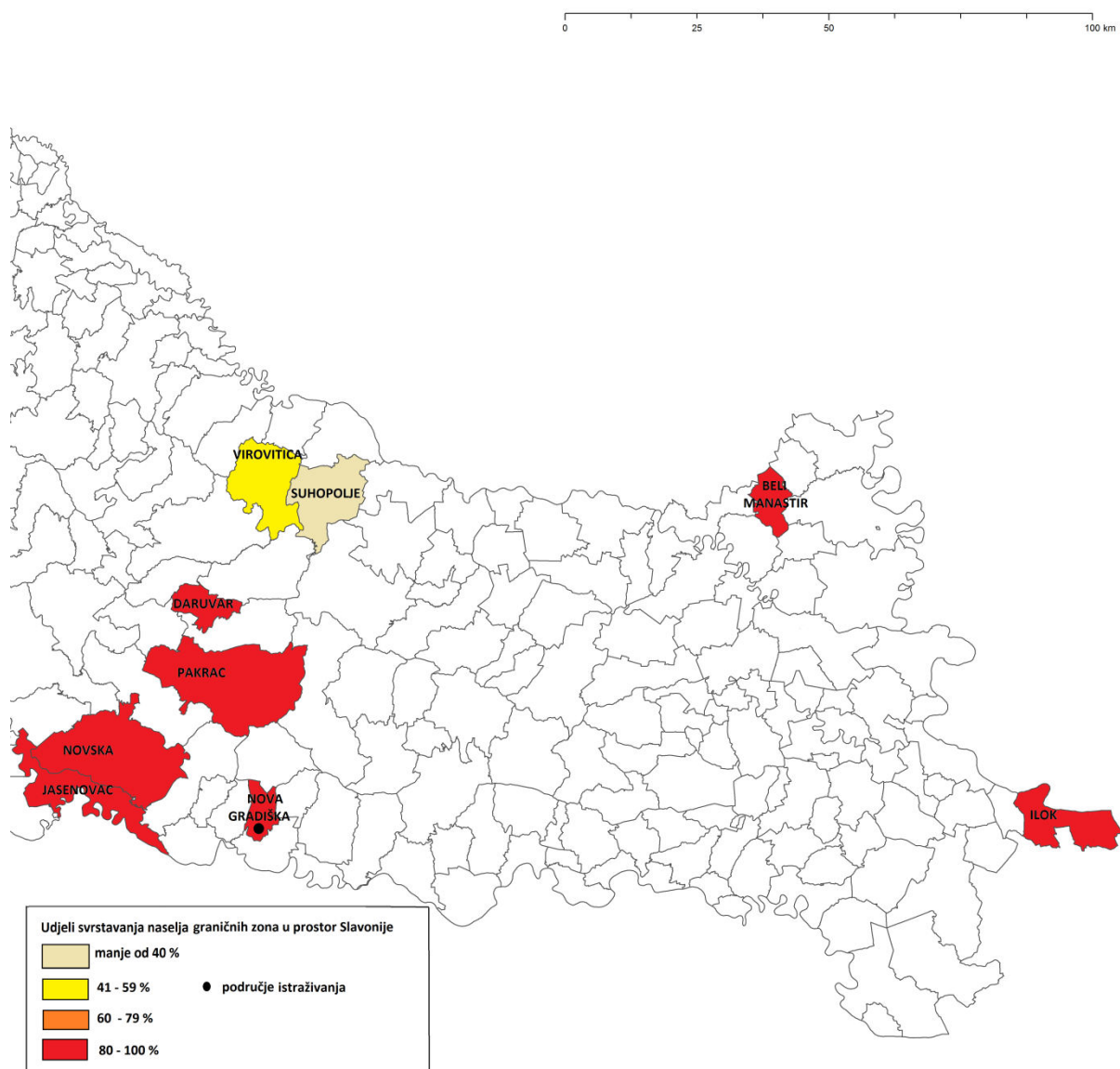
Sl. 28.: Udjeli svrstavanja naselja graničnih zona u prostor Slavonije – virovitičko područje, Izvor: Anketno istraživanje, 2013.

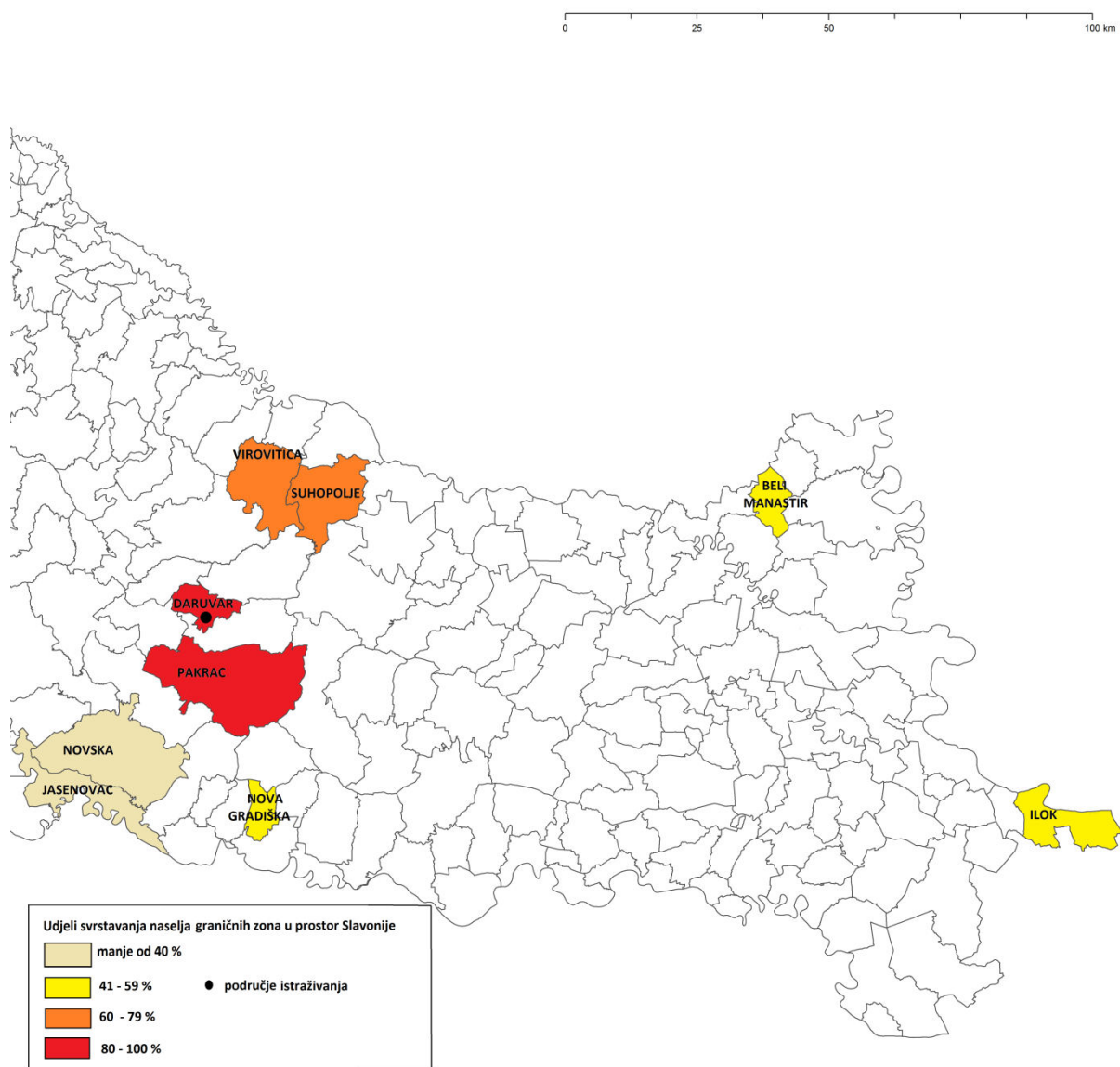
Sl. 29.: Udjeli svrstavanja naselja graničnih zona u prostor Slavonije – novljansko područje, Izvor: Anketno istraživanje, 2013.

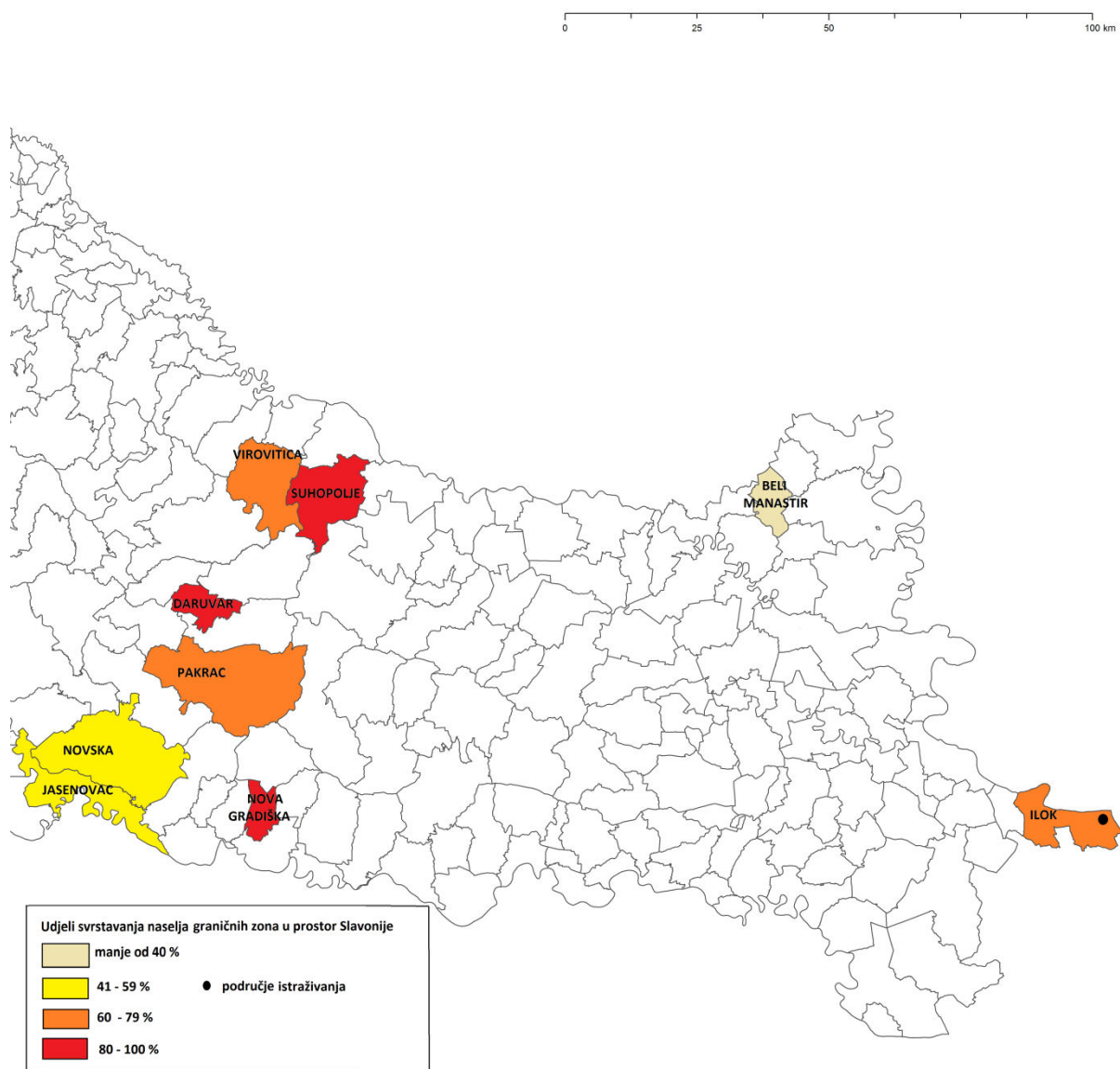
Sl. 30.: Udjeli svrstavanja naselja graničnih zona u prostor Slavonije – pakračko područje, Izvor: Anketno istraživanje, 2013.

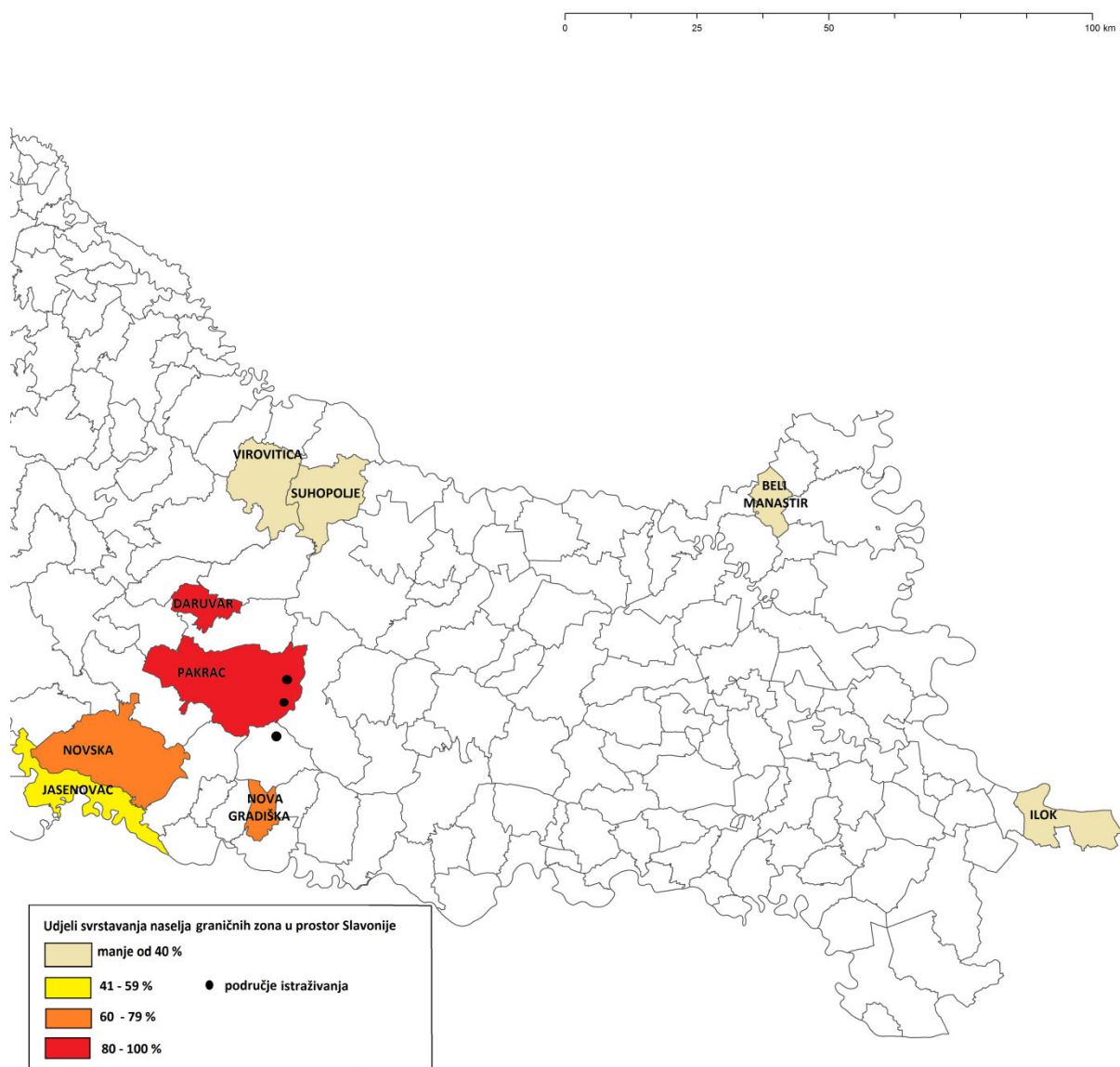
Sl. 31.: Udjeli svrstavanja naselja graničnih zona u prostor Slavonije – novogradiško područje, Izvor: Anketno istraživanje, 2013.

Sl. 32.: Udjeli svrstavanja naselja graničnih zona u prostor Slavonije – daruvarsko područje, Izvor: Anketno istraživanje, 2013.

Sl. 33.: Udjeli svrstavanja naselja graničnih zona u prostor Slavonije – iločko područje, Izvor: Anketno istraživanje, 2013.

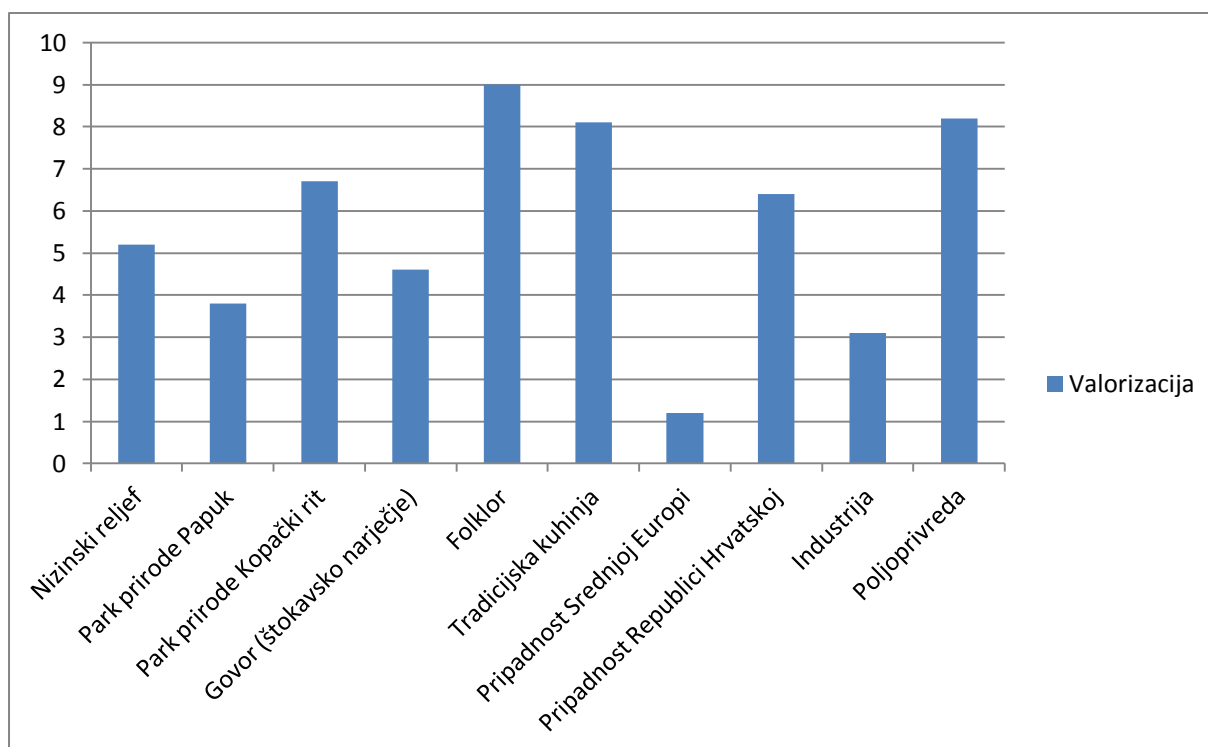
Sl. 34.: Udjeli svrstavanja naselja graničnih zona u prostor Slavonije – ruralno brdsko područje, Izvor: Anketno istraživanje, 2013.

Istraživanje formativnih elemenata vezanih uz Slavoniju pokazalo je određena zajednička obilježja. Najslabije rangirani element u gotovo svim područjima bio je pripadnost srednjoeuropskom kulturnom krugu (izuzev daruvarskog i iločkog područja u kojem je ostvaren drugi najslabiji rang). Glavni razlog za tako slab rezultat vjerojatno je nacionalna homogenizacija regije o kojoj je bilo riječ u prethodnom poglavlju. Ostali elementi s prevladavajuće slabim rangom su industrijski proizvodi, govor, tj. štokavsko narječje i Park prirode Papuk (Sl. 30.). Ovakvi rezultati potvrđuju duboko ukorijenjenu stereotipnu percepciju Slavonije kao dominantno nizinske regije koja se najviše povezuje s tradicijskim načinom života, a mogu se percipirati kao signal za potrebom jače promocije zanemarenih

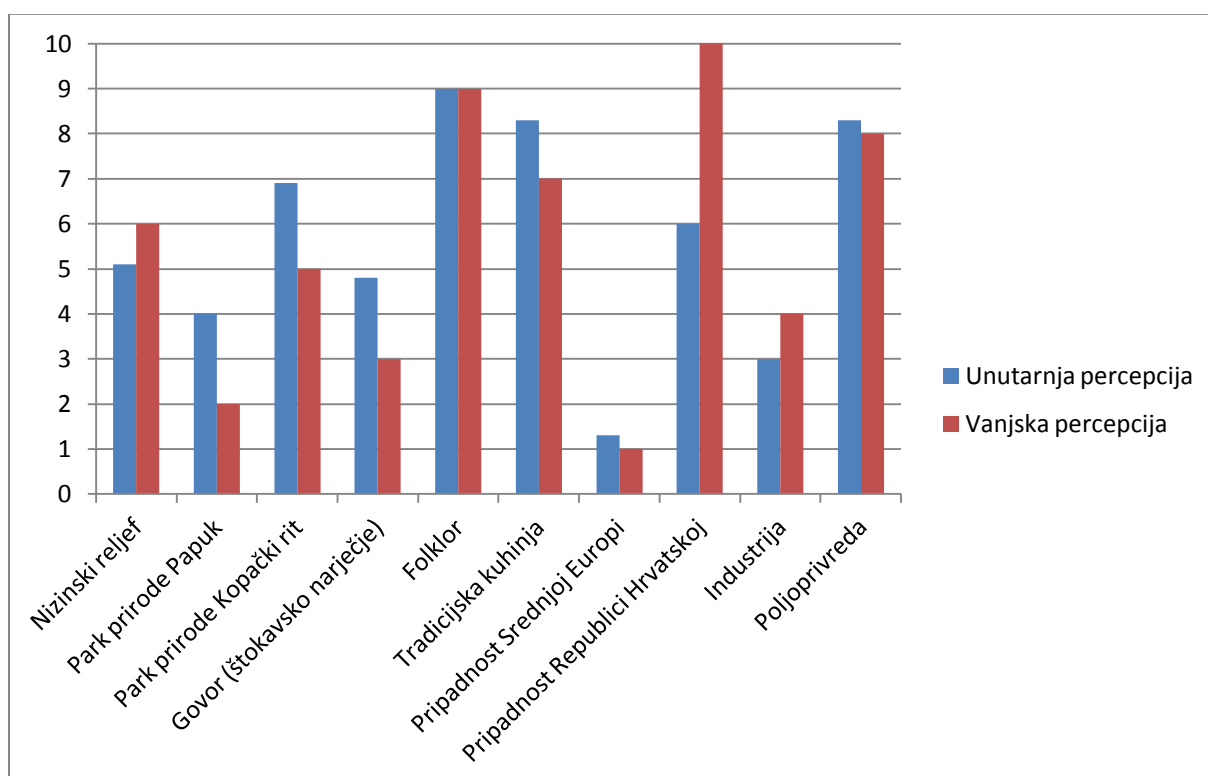
obilježja. Utjecaj srednjoeuropskih naroda i industrijalizacija ne samo da simboliziraju doba u kojem se Slavonija oblikovala kao regija i u kojem je dosegla vrhunac gospodarske i društvene razvijenosti, već mogu pomoći da se Slavonija, kao potencijalna administrativna cjelina povoljno pozicionira u sustavu europskih regija. Osvješčivanje važnosti gorske komponente Slavonije kod lokalnog i vanjskog stanovništva može potaknuti početak revitalizacije tog područja koje je jedno od demografski i socioekonomski najproblematičnijih dijelova Hrvatske (Nejašmić, 1991.).

Nasuprot tome, elementi koji su u istraživanju najviše vezani uz Slavoniju su folklor, poljoprivreda i tradicijska kuhinja što znači da i lokalno i vanjsko stanovništvo povezuje Slavoniju prvenstveno s tradicijskim načinom života (Sl. 35.). To je svakako faktor koji ograničava postizanje „uravnoteženog“ identiteta regije temeljenog na historijskogeografskom razvoju.

Usporedba unutrašnje i vanjske percepcije ne ukazuje na velike razlike u valorizaciji većine formativnih elemenata regije, što dovodi do zaključka da se osim „vanjskog“ stereotipnog pogleda može govoriti i o „unutarnjem“ stereotipu. Najveće razlike između vanjske“ i „unutrašnje“ percepcije prisutne su u valorizaciji pripadnosti Republici Hrvatskoj (koja je u vanjskoj percepciji ostvarila najveću valorizaciju) te Parka prirode Papuk, koji je bolju valorizaciju ostvario u najbližim područjima (Sl. 36.).

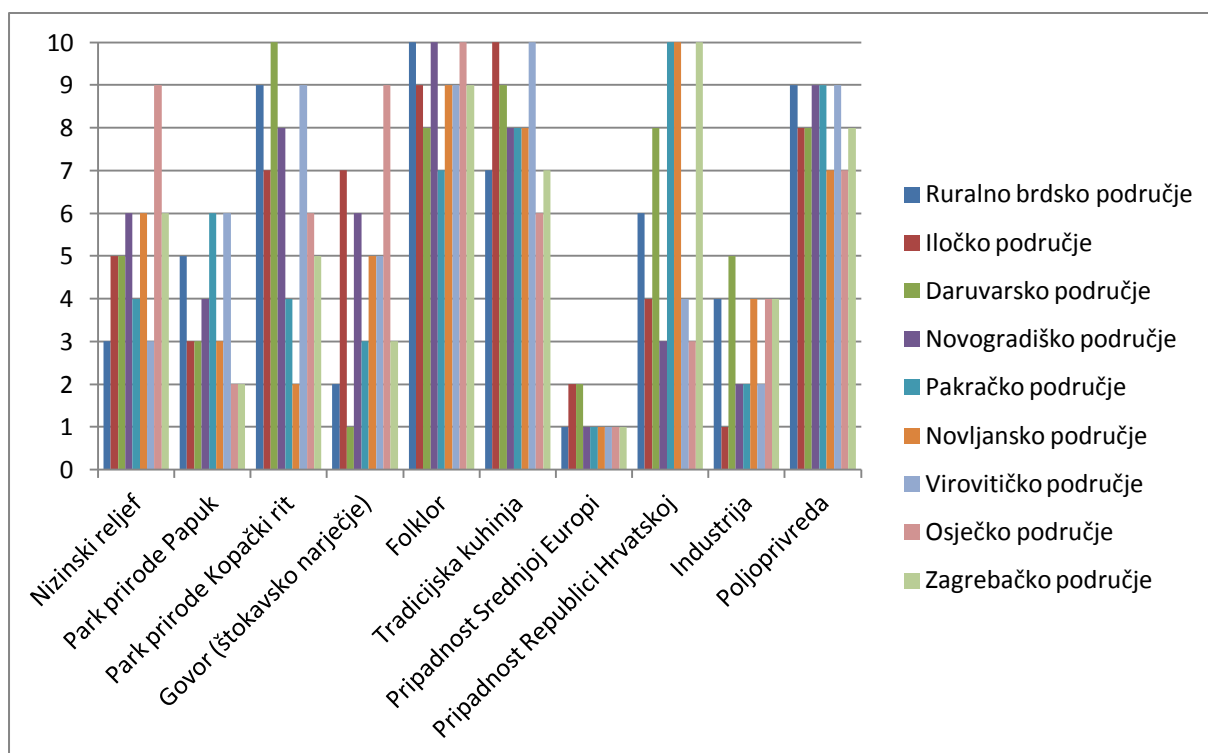

Sl. 35.: Valorizacija rangova formativnih elemenata, Izvor: Anketno istraživanje 2013.

Sl. 36.: Valorizacija rangova formativnih elemenata u unutrašnjoj i vanjskoj percepciji, Izvor: Anketno istraživanje, 2013.

Elementi sa značajnijim odstupanjima su pripadnost Republici Hrvatskoj, nizinski reljef, Park prirode Kopački rit i štokavsko narječje. Osim zagrebačkog, pripadnost Republici Hrvatskoj ostvario je najbolju valorizaciju u novljanskom i pakračkom području. Slabiji rezultat ovaj je element zabilježio u novogradiškom i osječkom području. Nizinski reljef je očekivano najsnažnije prepoznat u osječkom, a slabije u pakračkom, brdskom i virovitičkom području (Sl. 37.).

Sl. 37.: Valorizacija rangova formativnih elemenata po područjima ispitivanja, Izvor: Anketno istraživanje, 2013.

6. ANALIZA VIZUALNIH SIMBOLA ELEMENATA INSTITUCIONALNE SFERE U SLAVONIJI

Kao što je već istaknuto, pojava simboličkih prikaza regije čini važnu etapu u njenom uspostavljanju. Iako Slavonija više ne postoji kao jedinstvena administrativna cjelina postoje brojni elementi institucionalne sfere koji nose naziv regije: političke stranke, udruge, gospodarski subjekti. Temelj brojnih vizualnih simbola regionalnih ustanova je povijesni grb kraljevine Slavonije. Prvi zabilježeni grb Slavoniji je dodijelio Vladislav II. Jagelović 1496. godine. U tekstu grbovnice naziva se kraljem Ugarske te Dalmacije i Hrvatske, a na više mjesta je Slavoniju nazvao kraljevstvom (*regnum nostrum Sclavoniae*) (Stančić, Peić Čaldarović, 2013.). Slika novopodijeljenog grba nalazi se na početku grbovnice. Grb se sastoji od štita u kojem se nalaze dvije poprečne srebrne grede (po tekstu grbovnice predstavljaju Savu i Dravu) između kojih se nalazi crveno polje u kojem koraca kuna. Nad gornjom gredom u polju štita nalazi se šesterokraka zvijezda. Iznad štita stoji šiljata kaciga s ukrasima i zlatno – modrima plaštom (Bojničić, 1895.; Sl. 38.).

Sl. 38.: Grb Slavonije iz grbovnice Vladislava II. Jagelovića, Izvor: Stančić, Peić Čaldarović, 2013.

Ovaj je grb poslužio kao osnova za dio krune službenog grba Republike Hrvatske. Slavonski grb sadrži u „štitu na plavom polju dvije poprečne bijele (srebrne) grede, a između greda je crveno polje po kojem lagano stupa kuna na lijevo. U gornjem plavom polju je žuta (zlatna) šesterokraka zvijezda“ (Zakon o grbu, zastavi i himni Republike Hrvatske, Sl. 39).

Sl. 39.: Grb Republike Hrvatske, Izvor: URL 29

Kuna je životinja koja nosi posebno značenje u simboličkom prikazu Slavonije i Hrvatske. Prije Vladislavove grbovnice nalazila se na aversima novca koje su slavonski hercezi kovali u doba Bele IV. (13. stoljeće). Određeni aspekti života u to doba daju naslutiti da prikaz kune nije motiviran prijašnjim naturalnim podacima u kuninim krznima, već je kuna izabrana zbog simboličke povezanosti s lovačkim psima (hrtovima) te polumjesecom, koji se od doba kralja Andrije javlja kao grbovni zemaljski prikaz hrvatskih zemalja (Benažić, 2001.).

Simboli političkih stranaka, udruga i administrativnih jedinica na prostoru regije, uglavnom imaju izraženu povijesnu i tradicijsku konotaciju. U logotipu jedine parlamentarne stranke s regionalnim predznakom (HDSSB) dominiraju klas i stilizirani pleter, a u podnožju se nalaze rombovi sa simbolima Hrvatske, Europske Unije i Slavonije (kuna) (Sl. 40.). Gotovo identični motivi nalaze se u logotipu Slavonske udruge studenata (Sl. 41.). Pozadinske fotografije oba simbola prikazuju stereotipni slavonski pejzaž – nizinu prekrivrenu pšenicom. Logo Slavonske udruge studenata prikazuje još jedan tradicijski simbol – stilizirani šokački šešir koji je spojen sa diplomantskom kapom.

Sl. 40.: Logo HDSSB-a, Izvor: URL 30

Sl. 41.: Logo Slavonske udruge studenata, Izvor: URL 31

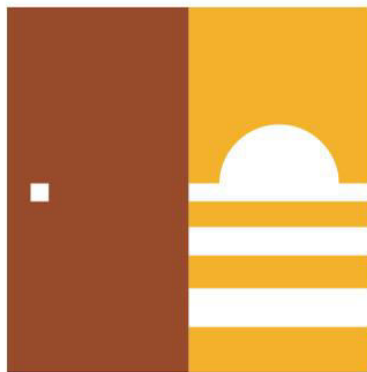
Vizualni simboli administrativnih jedinica koje se većim dijelom nalaze unutar standardnog prostornog obuhvata Slavonije utemeljeni su na povijesnim motivima. U grbovima svih županija, osim Vukovarsko – srijemske, nalazi se kuna kao najčešći motiv vezan uz Slavoniju. Grbovi Požeško-slavonske županije i Vukovarsko-srijemske županije u osnovi su jednaki grbovima nekadašnje Požeške odnosno Srijemske županije. Grb Požeško – slavonske županije sastoji se od „plavog štita koji je vodoravno razdijeljen. Na svom gornjem dijelu ima dva lava zlatne boje, koji drže koso u križ, desni sablju, a lijevi žezlo. Na sablji i žezlu natakuta je na vrhu trolista zlatna kruna. Crveni veo od krune na žezlu valovito leprša prema dolje. Donji dio ima oznake Slavonije, između dviju valovitih rijeka bijele boje, na zelenoj

podlozi, a u sredini je kuna u prirodnoj boji u skoku na desno“ (Statut Požeško-slavonske županije, 2013., 4 - 5). Grb Vukovarsko – srijemske županije u obliku je „štita na modroj podlozi, na kojoj su tri rijeke predstavljene trima horizontalnim prugama jednake širine u srebrnoj boji (Dunav, Bosut i Sava) u središnjem dijelu na zelenoj podlozi odmara se jelen sa zlatnim kolutom oko vrata, a iza jelena lijevo raste slavonski hrast (simboli prirodnog bogatstva ovog kraja)“ (Statut Vukovarsko – srijemske županije, 2013., 3). Grb Brodsko – posavske županije ima „oblik pravokutnog štita. U plavom polju, horizontalno blago valovita srebrna greda. Iznad nje pet zlatnih šestokrakih zvijezda (3,2) a ispod zlatna kuna koja trči. Grb simbolizira povijesnu ulogu Brodskog Posavlja, koje je kao dio Vojne krajine predstavljao baš „štit“ koji je branio (i obranio) Hrvatsku i Europu od turske najezde. Srebrna greda predstavlja rijeku Savu, koja je simbol plodnosti i bogatstva. Srebrna (bijela) boja ukazuje na moralnu čistoću i poštenje. Pet šestokrakih zvijezda stari su hrvatski simbol (još iz pretheraldičkog doba), simbol je čovjeka i svega što je ljudsko. Kuna označava teritorijalnu i kulturnu pripadnost Brodsko-posavske županije Slavoniji, a samim time i Hrvatskoj“ (Statut Brodsko – posavske županije, 2009, 2 – 3). Grb Županije sastoji se od crvenog štita na kome se između dvije srebrne / bijele grede nalazi kuna u trku, a iznad gornje grede zlatna /žuta šestokraka zvijezda, a ispod donje grede zlatno/žuto sidro (Statut Virovitičko – podravske županije, 2010., 1 - 2) Grb Osječko-baranjske županije ima oblik „ovalnog u podnožju zašiljenog štita čija je visina u odnosu na širinu 3:2. U crvenom štitu između dvije srebrne grede (rijeke) u plavom polju srebrni je most na tri luka sjedinjen s kulom na kojoj su lučni otvor za vrata i krunište. U gornjem heraldički desnom kutu zlatni je križ, u središtu zlatna šesterokraka zvijezda, a u heraldički lijevom zlatno sidro. U podnožju štita u crvenom polju je zlatna kuna u pokretu u desno“ (Statut Osječko – baranjske županije, 2010., 2).

Iz navedene analize očito je da vizualni simboli različitih elemenata institucionalne sfere gotovo isključivo proizlaze iz povijesnog naslijeđa, vezanosti uz pripadnost Republici Hrvatskoj i stereotipne percepcije regije. Takvi vizualni identiteti ograničavaju kompleksniju komunikaciju s većim brojem ciljanih skupina. Dva primjera pokušaja suvremenijeg grafičkog definiranja vizualnog identiteta su novi vizualni identiteti Virovitičko – podravske županije i Slavonskog Broda.

Logotip Virovitičko – podravske županije prikazuje otvorena vrata kroz koja se vide žitna polja s izlazećim Suncem. Vrata simboliziraju radoznalost i pozivaju na otkrivanje županije, polja prirodu, a Sunce optimizam. Boje predstavljaju medarsku tradiciju županije (URL 32.; Sl. 42.).

Vizualni identitetom Slavonskog Broda obuhvaćena su tri središnja motiva - rijeka Sava, Tvrđava i središnji gradski trg Korzo. Slogan „Uplovite u bajku“ motiviran je djelima Ivane Brlić Mažuranić (URL 33, Sl. 43.).

Virovitičko-podravska županija

Uvijek otvorenih vrata

Sl. 42: Vizualni identitet Virovitičko-podravske županije, Izvor: URL 32

Sl. 43.: Vizualni identitet Slavonskog Broda, Izvor: URL 33

7. SLAVONIJA KAO PROSTORNI SISTEM

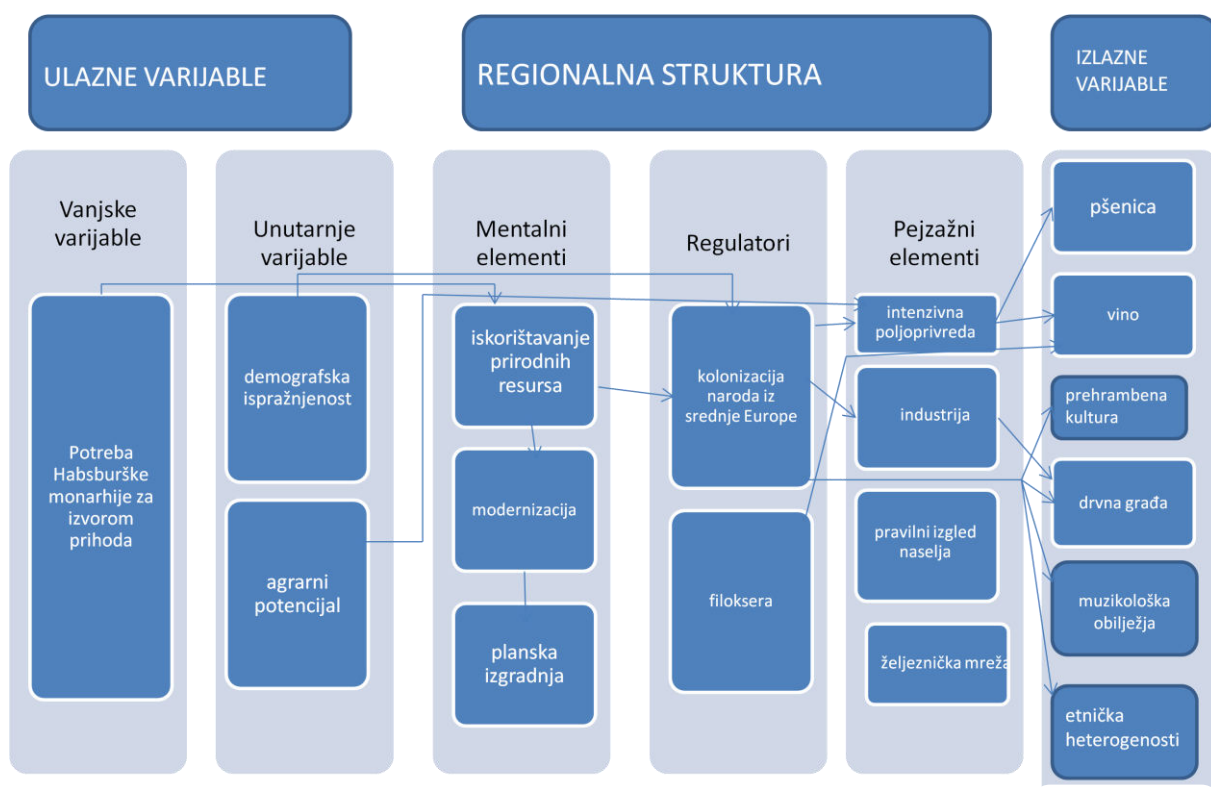
Prikaz Slavonije kao prostornog sistema pokušat će konkretizirati teoretski koncept iznijet u prvom dijelu rada. Evolucija regije podijeljena je u četiri ključne etape koje koreliraju s razdobljima vladavine Austro-Ugarske Monarhije, dvije južnoslavenske zajednice i tranzicijske Hrvatske. Prema konceptu systemske regije iznijetom u početnom dijelu, Slavonija je iznimno dinamična regija, budući da se u oblikovanju njenih elemenata tokom povijesti, a posebice od polovice 19. stoljeća izmijenilo nekoliko bitno različitih procesa. Posebno je važno što su ti procesi djelovali na oblikovanje i ostalih regija na širem prostoru. Kako bi se pravilno shvatili vidljivi pejzažni elementi nužno je pravilno proučiti i sistematizirati mentalne elemente, regulatore i ulazne varijable regije. Ključna ekološka ulazna varijabla koja je zatečena prilikom habsburškog osvajanja je prirodna predispozicija za razvoj poljoprivrede i šumarstva (plodne lesne zaravni i povoljno eksponirana pobrđa, umjereno topla klima s dovoljno padalina u vegetacijskom razdoblju). Ta je varijabla generirala razvoj pejzažnih elemenata vezanih uz navedene djelatnosti koji su konstanta u funkcioniranju regije. Od demografskih varijabli valja izdvojiti ispražnjenost nakon osvajачkih ratova. Najznačajniji mentalni element je težnja za što efikasnijom eksploatacijom prirodnih sirovina potrebnih kako bi se namaknula sredstva za osvajачke ratove i s njom povezana planska izgradnja naselja i obradivih površina. Navedeni mentalni elementi realizirani su pod djelovanjem regulatora - kolonizacije naroda iz srednje Europe potaknute dekameralizacijom. Kao rezultanta djelovanja ulaznih varijabli, mentalnih elemenata i regulatora razvile su se izlazne varijable regionalnog i nacionalnog značaja – poljoprivredni proizvodi (žitarice, vino), drvena građa, a poslije i proizvodi prehrambene, drvne i metaloprerađivačke industrije. Važan pejzažni element koji je poticao eksploataciju prirodnih bogatstava bila je i prometna mreža, posebice željeznica koja je jedan od osnovnih komponenti modernizacije na ovom prostoru. Prirodni regulator koji je oblikovao regionalne izlazne varijable bila je filoksera (nakon obnove vinograda počinju se saditi sorte koje i danas prevladavaju u vinogradarstvu regije). Međudjelovanje komponentni heterogenog etničkog sistema proizvelo je specifičan *genre de vie*, koji se izvrsno ogleda u prehrambenoj kulturi i muzičkim obilježjima. U njima se mogu iščitati slojevi utjecaja ekoloških obilježja regije, osmanske vladavine i srednjoeuropskih naroda. Navedeni elementi mogu se izdvojiti u regiji i u današnje vrijeme (Sl. 44.).

Ukoliko se detaljnije promotri regija kao sistem, u razdoblju austrougarske vladavine (prve modernizacije) mogu se izdvojiti dva podsistema - ruralni i urbani prostor. Sve do početka 20. stoljeća oni koegzistiraju s relativno malo dodira (npr. građanska i seoska prehrana).

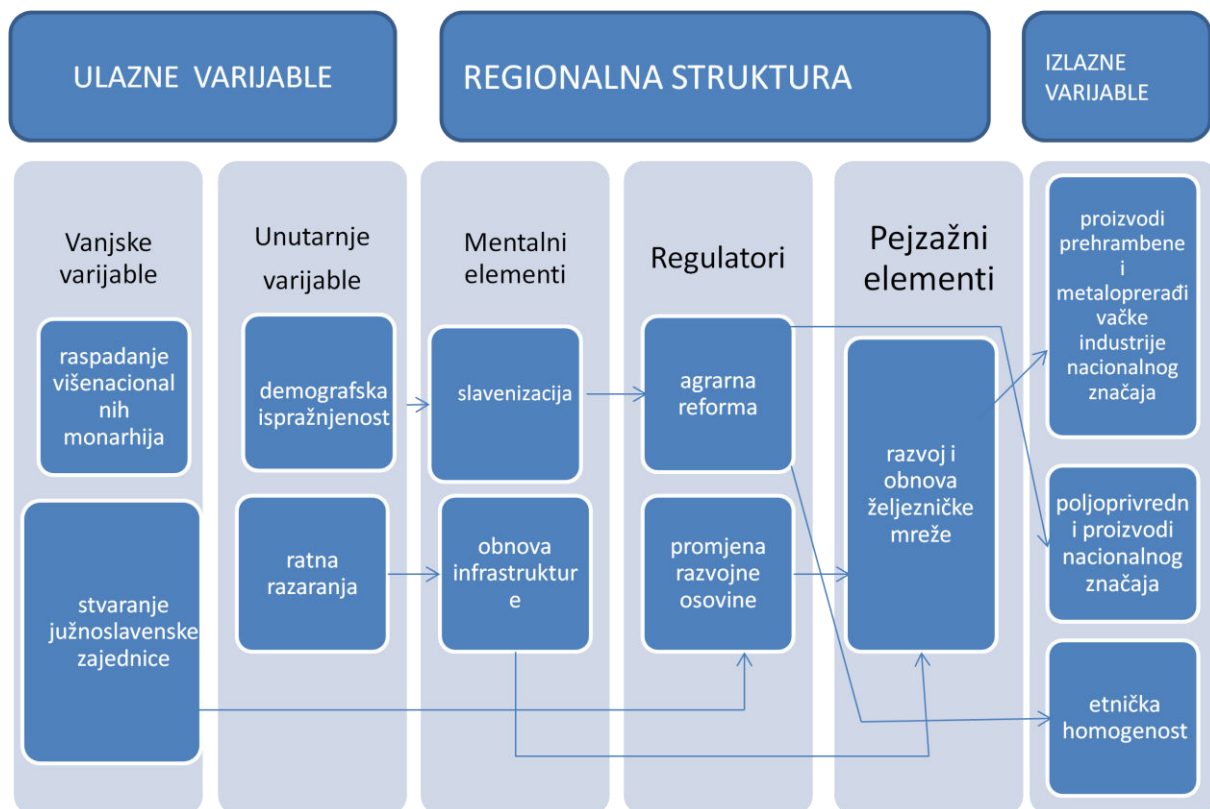
Nakon prvog svjetskog rata na oblikovanje regije počinju djelovati novi mentalni elementi. To se prije svega odnosi na prevladavajući utjecaj slavenskih naroda. Najznačajniji regulator koji je djelovao u tu svrhu je agrarna reforma. Njome je osim distribucije zemljišta potaknuta i kolonizacija - službena u sklopu koje su doselili uglavnom dobrovoljci srpske vojske iz 1. svjetskog rata te spontana kolonizacija uglavnom hrvatskog stanovništva iz agrarno prenaseljenih krajeva, koja je uslijedila nakon iseljavanja mađarskog i njemačkog stanovništva. Time se u znatnijoj mjeri počinje gubiti dotadašnja etnička heterogenost regije. Taj proces nije značajnije utjecao na gospodarsku situaciju te način života u regiji i pejzažne elemente koji iz njih proizlaze, budući da su nositelji gospodarskog razvoja i dalje bili stranci (Sl. 45.).

Nacionalna homogenizacija nastavila se i nakon 2. svjetskog rata. U tom razdoblju javljaju se procesi koji uvelike utječu na promjene u obilježjima regije. Prvi je orijentacija na plansku ekonomiju, koja je najvidljivije realizirana kroz kolektivizaciju poljoprivrednog zemljišta i snažniju industrijalizaciju. Najvidljiviji tragovi takve orijentacije su poljoprivredno-industrijski kombinati koji su bili najznačajniji kapaciteti radne snage, te industrijska poduzeća nastala mahom fuzijom prijeratnih tvornica. Regulator koji je izvršio velik utjecaj na ekonomski prosperitet i integraciju najvećeg dijela regije je položaj na gospodarskoj osovini razvoja nekadašnje SFRJ (Sl. 46.).

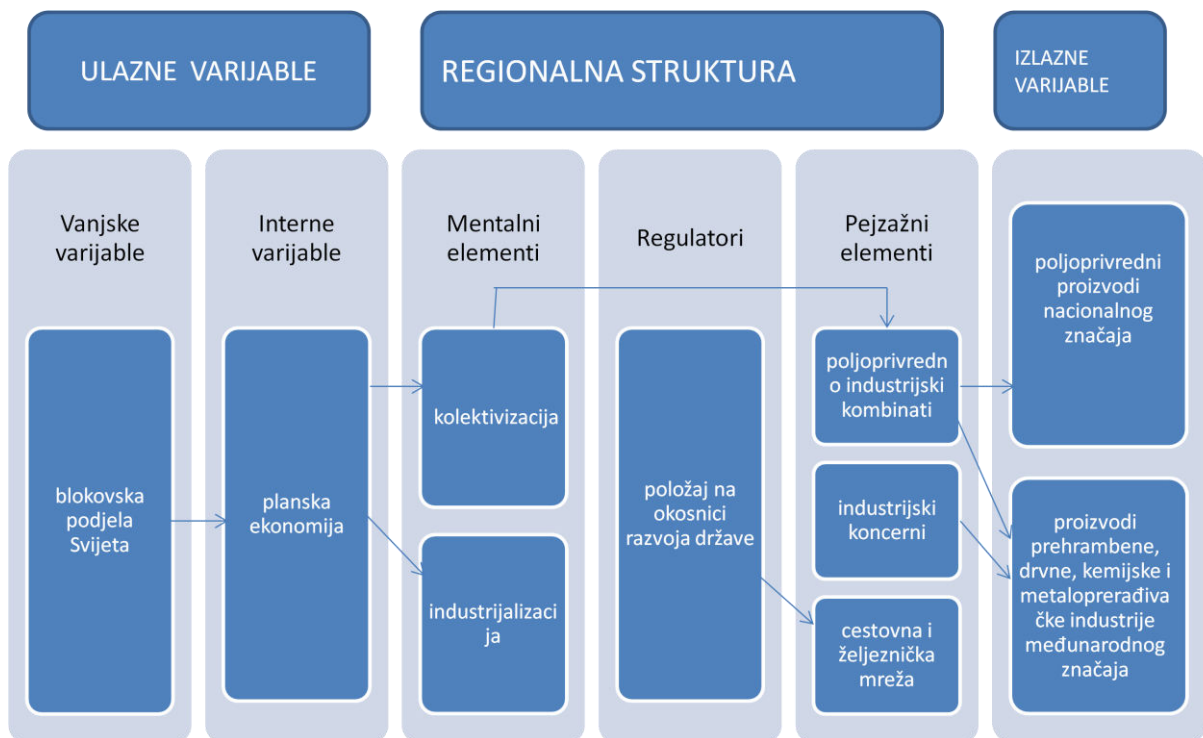
Krajem 20. stoljeća obilježja regije oblikuju se pod utjecajem raspadanja komunističkih država i gospodarske tranzicije. Hrvatska počinje funkcionirati kao samostalna država, čime Slavonija gubi na nekadašnjoj važnosti svog položaja. U novonastaloj državi mijenja se razvojna osovina (sjever-jug), a sve veća orijentacija ka turizmu, napuštanje kolektivizacijske politike i forsirana privatizacija utječe na raspadanje poljoprivredno-industrijskih kombinata i slabljenje industrijskih pogona na cijelom području regije. Pridoda li se navedenim procesima destruktivno djelovanje rata na sva demografska i socio-ekonomska obilježja, vidljivo je da gotovo sve komponente regionalne strukture u ovom razdoblju imaju negativan predznak i daju naznačiti propadanje koja ukazuje na odumiranje dotadašnjih kohezivnih sila i snage formativnih elemenata regije (Sl. 47.).

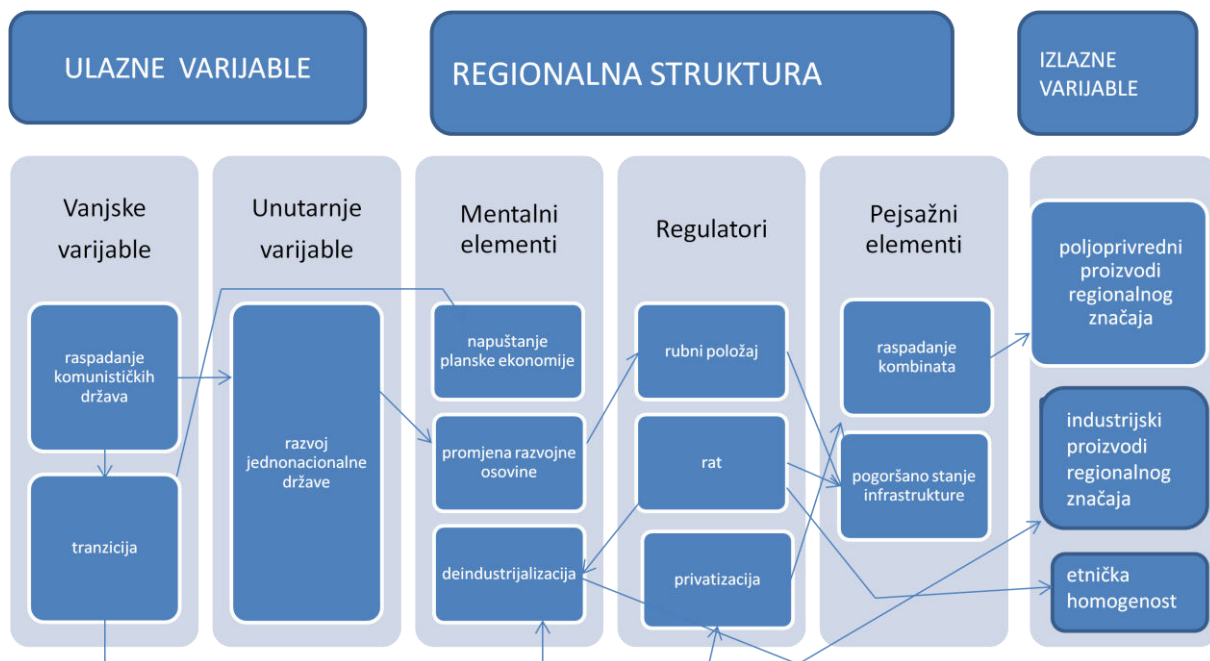
Sl. 44.: Slavonija kao prostorni sistem - razdoblje Austro-Ugarske Monarhije (Sarjanović, 2014.)

Sl. 45.: Slavonija kao prostorni sistem – razdoblje između 2 svjetska rata (Sarjanović, 2014.)

Sl. 46.: Slavonija kao prostorni sistem – razdoblje socijalističke Jugoslavije (Sarjanović, 2014.)

Sl. 47.: Slavonija kao prostorni sistem – razdoblje tranzicijske Hrvatske (Sarjanović, 2014.)

8. REZULTATI I RASPRAVA

Istraživanje regionalne problematike Slavonije rezultiralo je saznanjima koja su posebice značajna u području distribucije regionalnog identiteta i identificiranju najvažnijih formativnih elemenata identiteta regije. Navedeni aspekti regionalnog identiteta imaju ključnu ulogu u uspostavljanju i gospodarskom pozicioniranju regije, što je istaknuto u teorijskom dijelu rada. Promotri li se rezultati istraživanja u svjetlu spomenutih teoretskih postavki dolazi se do spoznaja koje indiciraju važne zaključke. Uniformnost odgovora na neke ključne aspekte regionalnog identiteta i identiteta regije može pridonijeti problematici regionalizacije Slavonije. Suprotno početnoj hipotezi utemeljenoj na administrativnoj organizaciji prostora od druge polovice 20. stoljeća, rezultati istraživanja pokazuju da ne postoji razlika u teritorijalnoj distribuciji regionalnog identiteta. Ta je činjenica potvrđena gotovo plebiscitarnim prepoznavanjem stanovnika svih naselja obuhvaćenih u istraživanju kao dijela Slavonije te visokom razinom regionalne svjesnosti izraženom kroz svrstavanje vlastitog naselja u prostor Slavonije, kao i visokim mjestom regije u hijerarhiji prostorne identifikacije. Ovakav rezultat može se smatrati početkom definiranja prostornog obuhvata Slavonije, što je prema Paasiju prvi korak u institucionalizaciji regije. Taj bi proces svakako pridonio razvoju istočnog dijela Hrvatske i efikasnijem funkcioniranju na razini cijele države. Drugi važan rezultat istraživanja tiče se regionalnog izjašnjavanja koje upućuje da je pojam „Srijem“ postao subordiniran pojmu „Slavonija“ i često se poistovjećuje s pojmom „istočna Slavonija“. Ovakvo izjašnjavanje ukazuje na potrebu snažnije promidžbe i valorizacije srijemske komponente unutar regionalnog kompleksa u istočnoj Hrvatskoj, koji osim Slavonije i Srijema uključuje i Baranju. Drugi „subregionalni“ termin koji se relativno često spominjao u istraživanju je „zapadna Slavonija“ (u pakračkom i ruralnom brdskom području). Intraregionalne razlike, vidljive u percepciji „ostalih“ naselja upozoravaju na potrebu snažnijeg prometnog povezivanja regije (posebice razvoja transverzalnih pravaca) i daju naznake eventualne podjele na manje jedinice. U dijelu istraživanja koje se bavi identitetom regije, potvrđena je početna hipoteza prema kojoj je današnja prevladavajuća unutrašnja i vanjska slika o Slavoniji povezana prvenstveno s tradicijskim načinom života (folklor, poljoprivreda, tradicijska kuhinja). Očito je da su zanemarena neka obilježja (utjecaj naroda iz Srednje Europe, industrijalizacija) koja su snažno utjecala na oblikovanje regije u njenom najvažnijem razdoblju. Snažnije naglašavanje i promocija spomenutih formativnih elemenata

pomogla bi da Slavonija ostvari povoljniji vanjski imidž i kvalitetnije se pozicionira u sustavu europskih regija.

Analiza formativnih elemenata regije bila je vođena sistemskim pristupom vodeći računa o problemima skale i relevantnosti. U prikazu prirodnih obilježja Slavonije istaknute su dvije temeljne teze. Naglašena je raznolikost njene reljefne strukture, koja je u suprotnosti s prevladavajućim vanjskim stereotipima posebice istaknutim u neformalnim izvorima. Osim toga prikazani su i osnovni klimatski, pedološki i biogeografski čimbenici koji su utjecali na rano agrarno iskorištavanje prostora, a u drugoj polovici 19. stoljeća i na razvoj šumarstva. Te su primarne djelatosti postale i temelj za razvoj dviju najprepoznatljivijih grana industrije u regiji - prehrambene i drvne.

Etnička struktura stanovništva Slavonije element je prostornog sistema iz kojeg se mogu iščitati ključni mentalni elementi koji su djelovali na formiranje regije u različitim razdobljima njene povijesti. Demografska ispražnjenost nakon razdoblja osmanske vladavine kombinirana s težnjom za što efikasnijom eksploatacijom potaknula je kolonizaciju naroda iz srednje Europe (Nijemaca, Čeha, Mađara) i iz drugih dijelova kontinenta, čime je Slavonija postala etnički najheteogenija regija na području današnje Hrvatske. Doseljeni narodi izvršili su ključan utjecaj na razvoja niza ostalih pejzažnih elemenata regionalnog sistema (prehrambena kultura, glazba). Nakon 1. svjetskog rata uslijed stvaranja južnoslavenske zajednice naroda počinje etnička homogenizacija, koja je snažno potaknuta agrarnom reformom kao značajnim regulatorom. Etnička se homogenizacija nastavila nakon 2. svjetskog rata iseljavanjem Nijemaca, a završila nakon Domovinskog rata smanjenjem udjela srpske nacionalne manjine. Navedeni su procesi uzrokovali da u anketnom istraživanju pripadnost Srednjoj Europi postane najmanje prepoznatljiv formativni element.

U dijelu rada koji prikazuje problematiku razvoja poljoprivrede u Slavoniji pokušalo se naglasiti nekoliko ključnih razvojnih etapa. Prije polovice 19. stoljeća Slavonija nije bila značajnije uključena u agrarne tržišne tokove. Iako se vlastelinski posjed svojom strukturom odlikovao većim udjelom alodijalnog gospodarstva i time razlikovao od vlastelinstva u zapadnoj Hrvatskoj, ta prednost nije adekvatno iskorištena. Važno je napomenuti da su već u feudalnom razdoblju profilirane najčešće kulture na području regije – žitarice (prvenstveno pšenica), kukuruz i vinova loza. Relevantna tržišno orijentirana poljoprivreda nastupa tek ukidanjem feudalnog sustava i modernizacijom gospodarstva. Kao posljedica modernizacijskih tokova, najznačajnijeg mentalnog elementa tog razdoblja, odvija se raspadanje kućnih zadruga koje su bila temelj ekonomike ruralnog stanovništva Slavonije i nosilac tradicionalnih društvenih odnosa. Raspadanjem kućnih zadruga posjedi u Slavoniji su

znatno usitnjeni. Krajem 19. stoljeća kao značajan prirodni regulator javlja se filoksera, nakon koje se postavljaju temelji danas raširenog vinskog sortimenta u kojem dominira graševina. Najznačajniji regulator nakon stvaranja južnoslavenske zajednice naroda bila je agrarna reforma, koja nije značajnije utjecala na poboljšanje agrarnog sustava. U prvoj polovici 20. stoljeća vinogradarstvo je značajno utjecalo i na pojavu gospodarskih i obrazovnih institucija u regiji. U razdoblju socijalističke Jugoslavije u uvjetima planskog gospodarstva odvija se kolektivizacija koja rezultira stvaranjem velikih poljoprivrednih i mješovitih kombinata. Poljoprivreda se kao dominantna djelatnost regije održala do '60-ih godina 20. stoljeća kada se intenziviraju procesi deagrarizacije. Negativna putanja razvoja poljoprivrede osobito je vidljiva u tranzicijskom razdoblju kada dolazi do raspadanja poljoprivrednih i ,mješovitih kombinata i marginalizacijom poljoprivrede kao djelatnosti.

Suprotno stereotipu, Slavoniju je neopravdano u gospodarskom smislu percipirati kao isključivo poljoprivrednu regiju. Tijekom ključnog perioda svog razvoja, posebice u razdoblju prije 1. svjetskog rata mogla se uvrstiti među industrijski najrazvijenije dijelove današnje Hrvatske. Preko razvoja industrije mogu se iščitati elementi regionalnog sistema. Razvoj industrije potaknut je naseljavanjem naroda iz srednje Europe. Temeljne grane industrije od samih početaka njenog razvoja – prehrambena i drvna, determinirane su njenim prirodnim bogatstvima. Razvoj industrije potiču prvenstveno pripadnici naroda iz Srednje Europe. U drugoj polovici 20. stoljeća, pod utjecajem dominirajuće planske ekonomije asortiman industrija se značajnije širi (kemijska industrija, metalurgija), te se stvaraju veći industrijski konglomerati. Tranzicijsko razdoblje obilježeno je krizom industrije, gašenjem većeg dijela postrojenja i ulaskom stranih tvrtki.

Prehrambena kultura, kao rezultanta ekoloških obilježja i utjecaja naroda koji su obitavali na nekom prostoru, izuzetno je zahvalan reprezentant regionalnog sistema, što se može optimalno primijeniti i na prostor Slavonije. Osnovni izbor namirnica determiniran je prirodnim obilježjima, a proširen je utjecajima osmanske vladavine i srednjoeuropskih naroda koji su iznimno snažno utjecali i na način obrade hrane. Posebna važnost prehrambene kulture kao elementa prostornog sistema je činjenica da se iz nje sve do sredine 20. stoljeća mogu iščitati dva odvojena podsistema – seoska i građanska kuhinja, koje su do spomenutog razdoblja egzistirale s vrlo malo dodira.

Iako tradicijska glazba u literaturi nije u značajnijoj mjeri istraživana iz geografske perspektive, razvoj tradicijske glazbe (u ovom slučaju tamburaške glazbe i bećarca) vidljivo reprezentira procese koji su utjecali na oblikovanje regije. Tamburica je svoj početni oblik dobila u osmanskim razdoblju, a nakon austrijskog zauzimanja modificirana je kako bi se

prilagodila zahtjevima europske glazbe. Svoj danas prepoznatljivi orkestralni izričaj razvila je pod utjecajem težnji hrvatskog narodnog preporoda, upravo u ključno doba oblikovanja ostalih formativnih elemenata regije. Razvoj različitih tamburaških sustava prikazan je kao indikator regionalizacije. U iznošenju obilježja bećarca najveća je važnost dana tekstualnoj sastavnici, budući da je ona medij kojim se prenose društvene vrijednosti i komunikacija unutar skupine.

Štokavski dijalekt najveću važnost u regionalnoj strukturi Slavonije ima kao iznimno vidljiv socio-kulturni element diferencijacije prostora, posebice u njenoj sjeverozapadnoj graničnoj zoni. Poput etničke strukture elementi regionalne strukture koji su najviše utjecali na „štokavizaciju“ područja Slavonije su agrarna reforma i kolonizacija koju je ona uzrokovala. Ti se procesi intenzivnije javljaju nakon 1. svjetskog rata. Na prostor regije u sklopu državne kolonizacije doseljava pretežno srpsko štokavsko stanovništvo. Spontanom kolonizacijom doseljava uglavno stanovništvo iz agrarno prenaseljenog dinarskog predjela, u kojima je većinom rašireno štokavsko narječje (Lika, Dalmacija, Hercegovina, Bosna). Osim dinarskih štokavaca u to doba doseljava i kajkavsko stanovništvo iz Hrvatskog zagorja i Prigorja, koje u pravilu gubi svoj izgovor. Ta činjenica ukazuje na svojevrsni asimilirajući „karakter“ regije, što je zabilježeno i u anketnom istraživanju kada su i stanovnici koji nisu rođeni u regiji istaknuli Slavoniju kao regiju s kojom se identificiraju. U ovom dijelu rada prikazana je i svojevrsna dijalektalna regionalizacija Slavonije, preko područja u kojima prevladava određen izgovor štokavskog dijalekta.

Rezultati istraživanja opovrgavaju prvu temeljnu hipotezu i pokazuju da je razina regionalnog identiteta testirana anketnim istraživanjem jednako visoka u svim ispitanim područjima. Ostale hipoteze, koje se tiču intraregionalnih razlika u perceptivnom prostornom obuhvatu, formativnih elemenata koji se vežu uz regiju i stereotipne percepcije su potvrđene. Iz teoretskih postavki vezanih uz problematiku regionalnog identiteta očito je da rezultati istraživanja mogu postati temelj za daljnje aktivnosti koje bi mogli rezultirati konačnim uspostavljanjem Slavonije kao administrativne regionalne cjeline. Elementi koji prevladavaju u unutrašnjoj i vanjskoj percepciji regije ograničavaju postizanje uravnoteženog identiteta koji bi pomogao da Slavonija postane prepoznatljiv i privlačan subjekt ustava europskih regija.

9. ZAKLJUČAK

Izrada ove disertacije bila je vođena trima temeljnim tendencijama – naglašavanjem uloge regionalnog identiteta u razvoju regije, uvođenjem sistemskog pristupa u analizi razvoja regije te kritičkom analizom stereotipnog pristupa Slavoniji kao regiji. Svi navedeni fenomeni imaju ulogu koja nadilazi ciljeve postavljene u teorijskom dijelu disertacije – usporedbu standardnog i perceptivnog prostornog obuhvata regije, definiranje i analizu ključnih formativnih elemenata u regije te detektiranje stereotipne percepcije Slavonije.

Iz rezultata istraživanja očito je da gotovo svi ispitanici, neovisno o lokaciji, iskazuju jednako visoku regionalnu svjesnost. Iz toga proizlazi da bi razvoj unutar jedinstvene administrativne regionalne cjeline mogao biti poticaj demografskom, gospodarskom i kulturnom napretku graničnih dijelova regije, posebice onih koji su administrativno odvojeni od većeg dijela regije. To je posebno značajno uzme li se u obzir činjenica da regionalni identitet u domaćoj literaturi dosad nije bio promatran kao čimbenik regionalnog razvoja.

Važnost sistemskog pristupa ogleda se u rješavanju dihotomije nomotetičkog i idiografskog pristupa, zbog čega je u teorijskom dijelu disertacije razvoj regionalne misli prikazan kroz prizmu navedenog odnosa. Drugo važno područje u kojem sistemski pristup može pridonijeti potpunijem shvaćanju regionalne geografije je ravnomjerno naglašavanje važnosti elemenata prirodne sredine i socijalnih procesa te naglašavanju njihovog međudjelovanja. Ti su postulati kao najbitniji postupak u analizi formativnih elemenata nametnuli apstrahiranje onih procesa i obilježja koji aktivno sudjeluju u izgradnji regionalnog sistema. Većina mentalnih elemenata koji su utjecali na oblikovanje Slavonije kao regionalnog sistema djelovali su i na regije u okruženju. Gledano kroz perspektivu sistemskog pristupa posebno je vidljivo da se Slavonija po demografskim i socioekonomskim obilježjima nalazi u kriznom razdoblju, koje se ogleda kroz slabljenje elemenata regionalne strukture i njihove međusobne povezanosti kao i smanjenje broja i značaja izlaznih varijabli.

Anketno istraživanje i analiza neformalnih izvora ukazali su na veoma raširen stereotipni pogled na Slavoniju, pri čemu se mogu razlikovati i unutarnji i vanjski stereotipi. Oba stereotipa percipiraju Slavoniju kao isključivo nizinsku regiju s prevladavajućim obilježjima koja su vezana uz tradicijski način života. Unutarnji stereotip ograničavajući je čimbenik postizanja uravnoteženog imidža regije, a posebno je važno da neka zanemarena obilježja mogu pridonijeti povoljnijem međunarodnom pozicioniranju regije (pripadnost srednjoeuropskom kulturnom krugu) ili valorizaciji koja je uvjet za razvoj najslabije naseljenih i razvijenih područja (gorski dio). Vanjski stereotipi ukazuju na ignorantski /

inidiferentan odnos prema regiji. Analiza neformalnih izvora jasno pokazuje da je takav odnos centra prema periferiji prisutan više od stoljeća, a današnje centralizirano funkcioniranje Hrvatske vjerojatno je produbilo taj problem.

Svi navedeni problemi i spoznaje mogu se shvatiti kao izazovi koji ukazuju na potrebu stvaranja ravnomjerno razvijenih administrativnih jedinica u kojima će se voditi računa o prirodnim, gospodarskim, demografskim i kulturnim komponentama koje utječu na njihovo funkcioniranje.

10. LITERATURA

- Akerlof, G. A., Kranton, R. E. (2012.): *Ekonomija identiteta: kako naši identiteti oblikuju naš rad, plaće i blagostanje*, MATE, Zagreb
- Andrić, J. (1962.): *Tamburaška glazba – historijski pregled*, vlastita naklada, Slavonska Požega
- Andrić, S. (2013.): *Slavonija*, <http://hips.hr/slavonija/>
- Andrić, S. (2011.): *Zavičajna čitanka, Slavonija u ogledu svoje pisane baštine*, Naklada Ljevak, Zagreb
- Andrić, M. (2003.): Turcizmi u seoskom govoru Slavonije, *Migracijske i etničke teme* 19, (1), 15 – 25
- Autocesta A3*, Hrvatske autoceste, Zagreb, 2007.
- Bara, M., Lajić, I. (2009.): Prisilne, iznuđene i organizirane migracije u etnodemografskom oblikovanju Hrvatske: primjer Slavonije, *Migracijske i etničke teme* 25, 337-362
- Bárándy, C. (1842.): *Übersicht des Areals und der Bevölkerung von Ungarn, Croatien und Slavonien*, Wien.
- Benažić, A. (2001.): Podrijetlo simbola kuna na hrvatskom novcu, *Numizmatičke vijesti* 55, 74 – 109
- Benešić, J. (2011.): *Raspojasana Slavonija*, u: Andrić, S.: *Zavičajna čitanka. Slavonija u ogledalu svoje pisane baštine*, Naklada Ljevak, Zagreb
- Berber, Đ. (1983.): Izvozne mogućnosti metalnog kompleksa Slavonije i Baranje s posebnim osvrtom na zemlje u razvoju, u: *III. znanstveni sabor Slavonije i Baranje: zbornik radova*, sv. II. (ur: Roglić, J.), Vukovar, 29. – 31. listopada 1980. JAZU, Osijek, 604 – 617
- Bertalanffy, v. L. (1971.): *General Systems Theory*, Penguin Books, London
- Bogavac, B. (ur.) (1951.): *Sto godina železnica Jugoslavije 1849. – 1949.*, Zbornik članaka povodom stogodišnjice železnica Jugoslavije, Redakcija štamparskog preduzeća Jugoslovenskih železnica, Beograd

- Bognar, A. (1996.): Fizičko – geografske pretpostavke regionalnog razvoja Hrvatske, u: *I. geografski kongres: geografija u funkciji razvoja Hrvatske, zbornik radova* (ur: Pepeonik, Z.), Zagreb, 12. – 13. listopada 1995., HGD, Zagreb, 51 – 65
- Bojničić, I. (1895.): Grbovnica Kraljevine Slavonije, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 1, 1895., 14 – 22.
- Bralić, I. (1999.): Krajobrazno diferenciranje i vrednovanje sobzirom na prirodna obilježja, u: *Krajolik – sadržajna i metodska podloga krajobrazne osnove Hrvatske*, MPUGS i Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 101 – 109
- Ceribašić, N. (1994.): Norma i individuacija u deseteračkim napjevima s područja Slavonije, *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol. 31 No. 1., 145 – 280
- Ceribašić, N. (2009.): Tradicijska glazba - glazbena praksa i reprezentativna glazbena baština. // *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zagreb, str. 195-200.)
- Ceribašić, N. (2013.): Bečarac, tradicijska glazba istočne Hrvatske, u: *Blaga Hrvatske – neprocjenjiva prirodna i kulturna baština*, Mozaik knjiga, Zagreb
- Cifrić, I., Nikodem, K. (2006.): Socijalni identitet u Hrvatskoj. Koncept i dimenzije socijalnog identiteta., *Soc. ekol. Zagreb*, Vol. 15 (2006), No. 3, 173 – 202
- Cifrić, I., Nikodem, K. (2007.): Relacijski identiteti. Socijalni identitet i relacijske dimenzije., *Druš. istraž. Zagreb*, god. 16 (2007), br. 3 (89), 331 - 358
- Ciraki, F. (2004.): *Bilježke i zapisi*, Društvo hrvatskih književnika, ogranak slavonsko-baranjsko-srijemski, Požega
- Claval, P. (1998.): *An introduction to Regional Geography*, Blackwell Publishers, Oxford
- Crkvenčić, I., Pepeonik, Z. (1993.): Zapadna Slavonija – razvoj narodnosnog sastava, *Društvena istraživanja*, 4-5, god.2, br. 2-3, 335-364
- Crljenko, I. (2008.): Izraženost identiteta u gradskoj toponimiji kvarnerskih i istarskih gradova, *Hrvatski geografski glasnik*, 70/1, 67 - 90
- Csaplovics, J. von (1819): *Slawonien und zum Theil Croatien. Ein Beitrag zur Völker- und Landerkunde*. Pesth, Hartleben Verlag

Černi, J. (1999.): *Prvi slavonski obiteljski kuhar*, SN Privlačica, Vinkovci

Dobrovšak, Lj.: Zaposlenici na željeznicama u Hrvatskoj 1903., *ČSP*, br. 2. (2008.), 489 – 516

Engel, F. S. (2003): *Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema*. Novi Sad, Matica srpska.

Ferić, M. (2009.): Tamburaštvo, u: *Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije*, Ministarstvo kulture RH, Zagreb

Filipović, M. (1970). Orijentalna komponenta u narodnoj kulturi Južnih Slovena, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo, 1966–67, XVI–XVII, 101–116

Fürst-Bjeliš, B. (1996.): Pristup definiciji prostornog pojma tradicionalne regije, u: *I. hrvatski geografski kongres: „Geografija u funkciji razvoja Hrvatske“*, 11. - 12. 10. 1995.,; Zbornik radova, HGD, Zagreb, 326-330

Gluhak, A. (2003.): Ime Slavonije, *Migracijske i etničke teme* 19 (2003), 1, 111 -117

Hietzinger, C. B. von (1817-1823): *Statistik der Militärgrenze des österreichischen Kaiserthums*. I, U/1-2 Bd. Wien: Im Verlag bei Carl Gerold.

Hedl, D. (2011.): *Povratak u Osijek godine 1900.: Priča o iščezlom gradu, gradu Marije Bartowski, svjedokinje havarije Titanica*, Jutarnji list, Zagreb

Heršak, E., Lazanin, S. (1999.): Veze srednoazijskih prostora s hrvatskim srednjovjekovljem, *Migracijske teme* 15 (1999), 1 – 2, 15 – 34

Hrvatska enciklopedija, sv. 5., (ur.: Kovačec, A.), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2003.

Janković, S. (1967.): *Šokačke pismice I. Dvostihovi – deseterci 1 – 2000. Napjevi 1 – 50*, Matica hrvatska, Vinkovci

Jowitsch, S. (1835): *Ethnographisches Gemdhelde der slawonischen Militärgränze, oder ausführliche Darstellung der Lage, Beschaffenheit und politischen Verfassung des Landes, dann der Lebensart, Sitten, Gebräuche, der geistigen Bildung und des Charakters seiner Bewohner*. Wien: gedruckt und in Commission der Mechitaristen-Congregations-Buchhandlung.

Jung, K. (1998.): *Divanilo se i priča se*, Petrijevi

Jurković, J. (2011.): Mikroskopične crtice putopisne od Zagreba do Novog Sada 1861., u: Andrić, S.: *Zavičajna čitanka. Slavonija u ogledalu svoje pisane baštine*, Naklada Ljevak, Zagreb

Klimatski atlas Hrvatske 1961. – 1990., 1971 – 2000., DHMZ, Zagreb, 2008.

Karaman, I. (1974.): Dva priloga razmatranju agrarnih odnosa na području sjeverne Hrvatske u kasnofeudalnom i kapitalističkom razdoblju (do 1918.), *Historijski zbornik XXV-XXVI* (1972. – 73), 377 - 385

Karaman, I. (1990.): Uloga malog i srednjeg poduzetništva u oblikovanju kapitalističkog privrednog sustava na tlu Hrvatske, *Povijesni prilozi* 9 (1), 1 – 36

Karaman, I. (1991.): *Industrijalizacija građanske Hrvatske, 1800. – 1941.*, Naprijed, Zagreb

Karaman, I. (2000.): *Hrvatska na pragu modernizacije (1750. – 1918.)*, Naklada Ljevak, Zagreb

Keating, M. (1998.): *The New Regionalism in Western Europe: Territorial Restructuring and Political Change*, Northampton: Edgar Elgar Publishing

Kovačević, I. (1972.): *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867. – 1914.*, Institut za savremenu istoriju i NIP Export-press, Beograd

Kozarac, J. (2005.): *Slavonska šuma*, Školska knjiga, Zagreb

Lisac, J. (2003): *Hrvatska dijalektologija I, Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb

Lisac, J. (2003a.): Slavonski dijalekt: između autohtonosti i utjecaja, *Migracijske i etničke teme*, 19, 2003, 1, 7 – 16

March, R. (2013.): *The tamburitza tradition: from the Balkans to the American Midwest*, Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press

Melem Hajdarović, M. (2010.): *Promjene prostorne organizacije Slavonije od XVIII. stoljeća*, magistarski rad, Zagreb

- Meler, M. (2003.): Marketinški pristup stvaranju novog identiteta Slavonije i Baranje, u: *Razvojne perspektive ruralnog svijeta Slavonije i Baranje: zbornik radova sa skupa*, 177 - 192
- Mlinarić, D. et al. (2012.): istorijsko geografski kontekst nastanka Lučićeve karte *Illyricum hodiernum*, *Geoadria* 17 / 2, 145 - 176
- Nejašmić, I. (1991.): Moguća revitalizacija sociodemografski depresivnih područja Hrvatske, *Sociologija sela* 29 (111-114), 141-166
- Nir, D.: *Region as a Socio-environmental System. An Introduction to a Systemic Regional Geography*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht / Boston / London
- Opća enciklopedija Leksikografskog zavoda* (glavni redaktori: Kostrenčić, M. i Protega, M.), Jugoslavenski Leksikografski zavod, Zagreb, 1964.
- Paasi, A. (1986): The institutionalization of regions: a theoretical framework for the understanding of the emergence of regions and the constitution of regional identity, *Fennia* 164, pp. 105-146
- Paasi, A. (2002.): Bounded spaces in the mobile world: deconstructing 'regional identity', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* – 2002., Vol. 93, No. 2, pp. 137-148
- Paasi, A. (2009.): Regions and Regional Dynamics, in: *The SAGE Handbook of European Studies*, ed.: Rumford, C., SAGE Publications Ltd.
- Panjaković, M. (1983.): Uloga i značenje komasacija u razvoju poljoprivrede Slavonije i Baranje, u: *III. znanstveni sabor Slavonije i Baranje, zbornik radova*, sv. I. (ur. Roglić, J.), Vukovar, 29. – 31. listopada 1980., JAZU, Osijek, 277 – 292
- Pavičić, S. (1953.): *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Djela JAZU, knjiga 47., Zagreb
- Pavičić, S. (1964): Razvitak naselja u vinkovačkom kraju., *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske* br. 3: 49-65.
- Pavličić, P. (2003.): *Kruh i mast*, Ex Libris, Split – Zagreb
- Peić, M. (1996.): *Skitnje*, NZMH, Zagreb

- Peić, M. (1984.): *Ljubav na putu - Od Drave do Jadrana*, ČPG Delo, OOUR Globus, Zagreb
- Pejić, L. (2010.): Radnički pokret u Osijeku (1867. – 1920.), *Essehist*, Vol. No. 2., 2010.
- Perković, Z., (1995.): *Croatia rediviva* Pavla Rittera Vitezovića, *Senjski zbornik*, 22, 225 - 236
- Piller, M., Mitterpacher, Lj. (1995.): *Putovanje po Požeškoj županiji u Slavoniji 1782.*, Matica hrvatska, Osijek
- Program prostornog uređenja RH*, Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja, Zagreb, 1999.
- Rauš, Đ. i dr. (1992.): Biljni svijet hrvatskih šuma, u: *Šume u Hrvatskoj (monografija)*, Šumarski fakultet sveučilišta u Zagrebu i Hrvatske šume, Zagreb
- Relković, M. A. (2011.): Satir iliti divlji čovik, u: Andrić, S.: *Zavičajna čitanka. Slavonija u ogledalu svoje pisane baštine*, Naklada Ljevak, Zagreb
- Rittig – Beljak, N. (2009.): Regionalna prehrambena kultura, u: *Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije*, Ministarstvo kulture RH, Zagreb
- Rogić, V. (1983.): Nacrt uvjetno homogene regionalizacije SR Hrvatske, *Geografski glasnik* 45, 75 - 89
- Rogić, V. (1987.): O geografskoj misli, geografskim disciplinama i geografiji u Hrvatskoj, *Geografski glasnik* 49, 7 – 13
- Roglić, J. (1975.): Prirodna osnova, u: *Geografija SR Hrvatske, knjiga 3 - Istočna Hrvatska*, Školska knjiga; Zagreb
- Rykiel, Z. (1985.): Regional consciousness in the Katowice region, Poland; *Area*, Vol 17, No 4, pp 285-293
- Sartri, R. (2006.): Prehrana, u: *Živjeti u kući*, Ibis grafika, Zagreb str. 172-215.
- Sauer, C. O. (1925.): The Morphology of Landscape, *University of California Publications in Geography* 2, No2, pp 19 - 54
- Schaefer, F. (1953.): Exceptionalism in Geography: A Methodological Examination, *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 43, No. 3. (Sep., 1953), pp. 226-249

Schwandtner, J. G. (1766.): *Scriptores rerum hungaricum*, vol. 1.; Beč

Seletković, Z., Katušin, Z. (1992.): *Klima Hrvatske*, u: *Šume u Hrvatskoj (monografija)*, Šumarski fakultet sveučilišta u Zagrebu i Hrvatske šume, Zagreb

Simon, C. i dr. (2010.): *Analysing regional identity in the Netherlands*, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* – 2010, Vol. 101, No 4

Smailagić, A. (ur.): *Bajram za sofrom*, posebno izdanje Izborovog magazina, NIP revije Vjesnik s p.o. – IPC Izbor, Zagreb, 1991.

Sremac, S. (2002.): *Hrvati i tambura u Sjedinjenim američkim državama*, *Etnol. trib.* 25, Vol. 32, 2002., 57-74

Stančić, N., Peić Čaldarović, D. (2013.): *Prvi sjedinjeni grb Dalmacije, Hrvatske Slavonije iz 1610. godine*, *Rad HAZU, Razred za društvene znanosti* 50=516 (2013.); 71 - 93

Statut Brodsko – posavske županije, Službeni vjesnik Brodsko – posavske županije, 10 /09

Statut Osječko – baranjske županije, Županijski glasnik, 2010.

Statut Požeško-slavonske županije, Požeško – slavonski službeni glasnik, 01 / 2013.

Statut Virovitičko – podravske županije, Službeni glasnik, 3 / 2010.

Statut Vukovarsko – srijemske županije, Službeni vjesnik Vukovarsko – srijemske županije, 04 / 2013.

Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske, Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja, Zavod za prostorno planiranje, Zagreb, 1997.

Šakaja, L. (2001.): *Stereotipi mladih Zagrepčana o Balkanu: prilog proučavanju imaginativne geografije*, *Revija za sociologiju* 32 (2001), 1-2, 27-37

Šakić i dr. (2003.): *Neki aspekti socijalnog identiteta Slavonaca i Baranjaca*, u: *Razvojne perspektive ruralnog svijeta Slavonije i Baranje: zbornik radova sa skupa*, 95-117

Škiljan, F. (2009.): *Graditeljska baština zapadne Slavonije nestala u 19. i 20. stoljeću*, *Scrinia Slavonica* 9 (2009.), 183-220

Šundalić, A. (2003.): Retradicionalizacija ili revitalizacija ruralnog prostora Slavonije i Baranje, u: *Razvojne perspektive ruralnog svijeta Slavonije i Baranje: zbornik radova sa skupa*, 77-94

Taube, W.F. (1998.): *Istorijski i geografski opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srem*, Matica srpska, Novi Sad

Teleki von Szék, D. (1805.): *Reisen durch Ungern und einige angränzende Länder.*, Pesth: Konrad Adolph Hartleben

Užarević, J. (2009.): Poetika bećarca, u: *Slavonija, Baranja i Srijem – vrela europske civilizacije*, Ministarstvo kulture RH, Zagreb

Vrbošić, J. (1997.): Kategorije i brojčano stanje kolonista u Slavoniji i Baranji između dva svjetska rata, *Društvena istraživanja Zagreb*/ god. 6 (1997.), br. 2 – 3 (28 – 29), 311 – 325

Vresk, M. (1991.): Paradigme u geografiji, *Geografski glasnik*, 53, 19 – 26

Zakon o grbu, zastavi i himni Republike Hrvatske, Narodne novine 55 / 90.

Zimmerman, N. (1999.): Uvod, u: *Krajolik – sadržajna i metoda podloga krajobrazne osnove Hrvatske*, MPUGS i Agronomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 8 – 23

Žebčević Matić, M. (2012.): *Baš se nekad dobro jelo*, katalog etnografsko fotografske izložbe tradicijske prehrane Požege i Požeštine krajem 19. i početkom 20. stoljeća; Gradski muzej Požega

11. IZVORI

Brojenje prometa na cestama RH 2012, Hrvatske ceste, Zagreb, 2013.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god. Sarajevo, 1932.

Granice Hrvatske na zemljovidima od XII. do XX. stoljeća, Katalog izložbe, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 1992.

Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.–1991. po naseljima. Zagreb: DZS, 1998

Popis stanovništva 1961: Poljoprivredno stanovništvo : rezultati za naselja, Knjiga 15, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1966.

Popis stanovništva 1991., Dokumentacija 881. DZS, Zagreb, 1992.

Popis stanovništva 2001., Stanovništvo prema narodnosti po gradovima / općinama, URL 27.

Popis 2011., Stanovništvo prema narodnosti po gradovima / općinama, URL 28.

Statistička izvješća 1465 – Transport i komunikacije u 2011. DZS, Zagreb

URL 1: Slavonija, u: Hrvatska enciklopedija, www.enciklopedija.hr, 12.3.2014.

URL 2 : Park prirode Papuk – priroda, <http://www.pp-papuk.hr/priroda.htm>, 12.1. 2014.

URL 3: Trokut, d.d., Drvena industrija Novska – o nama: http://www.trokut.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=45&Itemid=54&lang=hr, 21.12.2013.

URL 4: Oriolik, d.d. – povijest: <http://www.oriolik.hr/index.php?page=about&text=1>, 22.12.2013.

URL 5: Slavonija modna konfekcija – o nama: <http://www.slavonija-mk.hr/hr/o-nama/>, 22.12. 2013.

URL 6: Prvi maj, d.d. – o nama: <http://www.prvi-maj.hr/onama/>, 22.12. 2013.

URL 7: Povijest tvornice Sladorana d.d., Županja: <http://www.sladorana.hr/hr/sladorana-dd-zupanja/povijest-tvornice-sladorana-dd-upanja.html>, 22.12. 2013.

URL 8: VIRO Šećerana Virovitica: <http://www.secerana.hr/default.aspx?id=34>, 22.12. 2013.

URL 9: Eurovoće, d.d. – o nama: <http://www.eurovoce.hr/O-nama.aspx>, 22. 12. 2013.

URL 10: Nexa grupa – članice: <http://www.nexa.hr/default.aspx?id=84>, 23. 12. 2013.

URL 11: TZ Županja – Gospodarski razvoj: <http://www.tz-zupanja.hr/hr teme/gosodarski-razvoj>, 23. 12. 2013.

URL 12: Meteor, d.d., Đakovo: <http://www.meteor.hr>, 23. 12. 2013.

URL13: Đuro Đaković Holding – Povijest: http://www.duro-dakovic.com/o_nama/povijest/default.aspx, 23. 12. 2013.

URL 14: Slavonija DI, d.o.o., Slavonski Brod: http://www.slavonija-di.hr/S1.php?tablica=nekada_danas&IDizbornik=58&gl_izb_sort=1, 23.12.2013.

URL 15: TVIN: http://www.tvin.hr/o_nama.htm, 23. 12. 2013.

URL 16: Silosi VTC, d.o.o.: <http://www.silos.hr/>, 23. 12. 2013.

URL 17: Chromos svjetlost: <http://www.chromos-svjetlost.hr/clanak/1> , 23. 12. 2013.

URL 18: O nama / Žito, d.o.o., Osijek: <http://www.zito.hr/hr/o-nama/opcenito.html>, 23. 12. 2013.

URL 19: Agrokor – o nama: <http://www.agrokor.hr/hr-HR/O-nama/O-nama.html>, 23. 12. 2013.

URL 20: Meggle Hrvatska, d.o.o. – Industrija mlijeka i mliječnih preradevina – Tvrtka: <http://www.meggle-hrvatska.hr/tvrtka.html> , 23. 12 .2013.

URL 21: Harburg–Freudenberg Belišće, d.o.o. – Zlatna kuna: <http://zlatnakuna.hgk.hr/2013/velika-trgovacka-drustva/harburg-freudenberger-belisce-d-o-o/>, 23. 12. 2013.

URL 22: Starco Beli Manastir, d.o.o. ide dalje?!: <http://www.smh.hr/7458/starco-beli-manastir-d-o-o-ide-dalje>, 23. 12. 2013.

URL 23: Goulash(food) : Encyclopedia Britannica: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/239976/goulash>, 29.11.2013.

URL24:Fishermans'soup - Wikipedia, the free Encyclopedia: <http://en.wikipedia.org/wiki/Hal%C3%A1szl%C3%A9>, 30.11.2013.

URL 25: Gastronomija Panonske regije: <http://www.pannoniantourism.hu/htmls/gradivo.html?gID=239&ID=514>, 28.11.2013.

URL 26: Slavonija – Vinopedia, <http://vinopedia.hr/wiki/index.php?title=Slavonija>, 22.11.2013.

URL 27: Popis stanovništva 2001., DZS: http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/Popis/H01_02_02/H01_02_02.html, 20.12.2013.

URL 28: Popis stanovništva 2011., DZS: http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_04/h01_01_04_RH.html, 21.12.2013.

URL 29: Grb Republike Hrvatske – Logotip.com: http://www.logotip.com.hr/logo1453_Grb-Republike-Hrvatske.html, 2.6.2014.

URL 30: Hrvatski demokratski savez Slavonije i Baranje, www.hdssb.hr, 30.5.2014.

URL 31: Slavonska udruga studenata, <http://www.sus-zg.hr>, 30.5.2014.

URL 32: Virovitičko–podravska županija uvijek otvorenih vrata – predstavljen novi vizualni identitet županije, <http://www.vpz.com.hr/2014/01/22/viroviticko-podravska-zupanija-uvijek-otvorenih-vrata-predstavljen-novi-vizualni-identitet-zupanije/>, 1.6.2014.

URL 33: Predstavljena nova izvedbena rješenja vizualnog identiteta Grada Slavanskog Broda: <http://www.slavonski-brod.hr/index.php/2783-predstavljena-izvedbena-rješenja-novog-vizualnog-identiteta-grada-slavonskog-broda>, 1.6.2014.

URL 34: Park prirode Kopački rit – o parku, <http://www.kopacki-rit.com/oparku.html>, 13.1.2014.

URL 35: Središnja agencija za financiranje i ugovaranje, primjeri EU projekata u RH, <http://www.safu.hr/hr/primjeri-eu-projekata-u-rh/projekti/obnova-zeljeznicke-pruge-vinkovci-tovarnik-drzavna-granica>, 11.12.2013.

URL 36: Program građenja i održavanja javnih cesta za razdoblje od 2009. – 2012., <http://www.mppi.hr/UserDocsImages/PROGRAM%20ODRZ.I%20GRADJ.%20JAVNIH%20C.2009%20-2012.pdf>, 11.12.2013.

URL 37: Gutmanova željeznica – željeznice.net: <http://www.zeljeznice.net/forum/index.php?/topic/2611-gutmanova-zeljeznica/page-5>, 2.9.2014.

12. ŽIVOTOPIS I POPIS OBJAVLJENIH RADOVA

Ivan Sarjanović rođen je 23. lipnja 1982. u Zagrebu, Republika Hrvatska. Između 1988. i 1996. pohađa Osnovne škole Većeslava Holjevcica i Julija Klovića u Zagrebu. Godine 1996. upisuje V. gimnaziju u Zagrebu, koju završava 2000. s maturalsnim radom na temu „Otok Hvar“. Iste godine upisuje studij geografije na Geografskom odsjeku PMF-a u Zagrebu, na kojem diplomira 9. srpnja 2005. s temom „Razvoj naseljenosti i prostorna organizacija na Hvaru u antičko doba“ (mentorica: prof.dr.sc. Borna Fürst-Bjeliš). Poslijediplomski doktorski studij „Geografske osnove prostornog planiranja i uređenja“ upisuje akadamske godine 2005./2006. Krajem 2012., pod vodstvom mentorice prof.dr.sc. Borna Fürst-Bjeliš započinje s pisanjem doktorskog rada „Slavonija – identitet regije i regionalna samoidentifikacija“. Od studenog 2005. radi kao učitelj geografije u nekoliko osnovnih škola u Zagrebu (OŠ Gornje Vrapče, OŠ bana Jelačića i OŠ Malešnica). Od 2010. zaposlen je u OŠ Horvati i OŠ Izidora Kršnjavoga.

Objavljeni radovi:

Sarjanović, I. (2014.): Western Slavonia – identity aspects in the border part of the traditional region, in: Proceedings of the International scientific symposium – „Hilly mountain areas – problems and perspectives (Tome 2), Ohrid, 12. – 15. 9. 2013., Macedonian geographical society, 459 – 469

Sarjanović, I. (2014.): Uloga grupa solidarne razmjene u razvoju ekološke poljoprivrede u Hrvatskoj, Geoadria, 19/1, Zadar (prethodno priopćenje, u tisku)